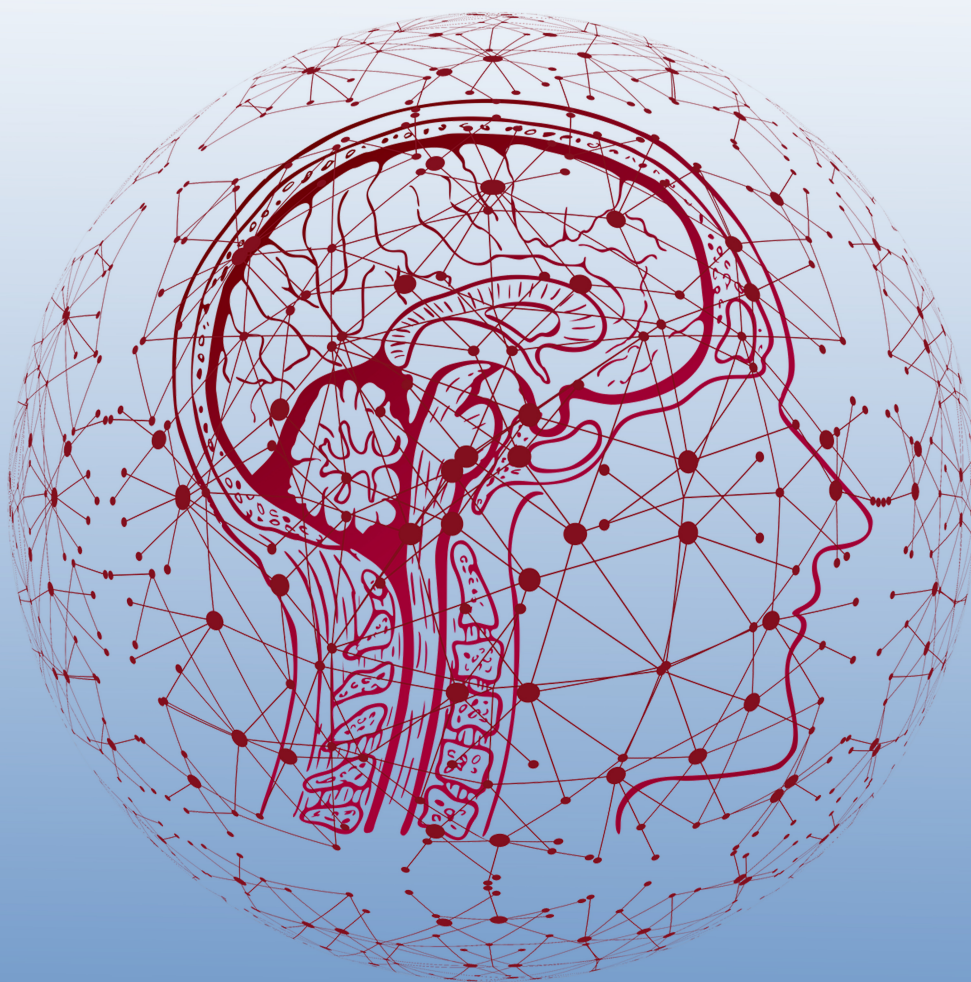

Научно списание

ОБЩЕСТВО И ЗДРАВЕ

Година 2020, Брой 2. Част 1

ISSN 2683-0892 (online)

© Регионална библиотека „Любен Каравелов“ - Русе

© УМБАЛ „Канев“ АД - Русе

Главен редактор:

проф. д.ик.н. д.н. (Национална сигурност) д.н. (Социални дейности) инж. Венелин Терзиев,
Университетска многопрофилна болница за активно лечение „Канев“ АД – Русе, България; Русенски
университет „Ангел Кънчев“ – Русе, България; Военна академия „Г. С. Раковски“ – София, България

Научни редактори:

проф. д.м.н. Евгения Василева Русчева, д.м., Медицински университет – София, България
проф. д-р Маргарита Богданова, Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов, България
проф. д-р Нели Бенчева, Аграрен университет – Пловдив, България
проф. д-р Николай Ничев, Национален военен университет „Васил Левски“ – Велико Търново,
България
проф. д-р Наталия Бежарова, Военна академия „Г. С. Раковски“ – София, България
проф. д.и.н. Константин Бошнаков, Конестога Колеж – Китченер, Канада
проф. д-р Андрей Захариев, Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов, България
доц. д-р Нели Петрова, д.м., Университетска многопрофилна болница за активно лечение „Ка-
нев“ АД – Русе, България
доц. д-р Маруся Любчева, Университет „Проф. д-р Асен Златаров“ – Бургас, България
доц. д-р Теодора Стоева, Аграрен университет – Пловдив, България
доц. д-р инж. Борис Сакакушев, Русенски университет „Ангел Кънчев“ – Русе, България
доц. д-р Николай Нинов, Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов, България
доц. д-р Георги Митрев, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“ – Пловдив, България
доц. д-р Цветелина Михайлова, д.м., Медицински университет – София, България
доц. д-р Десислава Годорова, Медицински университет – София, България
доц. д-р Цвета Луизова-Хорева, Университет по хранителни технологии – Пловдив, България
доц. д-р Петя Несторова, Университет по хранителни технологии – Пловдив, България
д-р Симеон Симеонов, д.м., Университетска многопрофилна болница за активно лечение „Канев“ АД –
Русе, България
д-р Йордан Илиев, секция „История“ към СУБ – София, България
инж. Иван Иванов, Университетска многопрофилна болница за активно лечение „Канев“ АД – Русе,
България
д-р Марин Георгиев, Университетска многопрофилна болница за активно лечение „Канев“ АД – Русе,
България

Международен научен съвет

проф. д.и.н. Наталия Геннадиевна Вовченко – Ростовски държавен икономически университет, Ростов
на Дон, Русия
проф. д-р Роберт Димитровски – МИТ Университет, Скопие, Северна Македония
проф. д-р Синиша Зарич – Белградски университет, Белград, Сърбия
проф. д-р Баки Колеци – Университет „Хаджи Зека“ Печ, Косово
проф. к.т.н. Денис Борисович Соловьев – Далекоизточен федерален университет, Владивосток, Русия
доц. д-р Олга Валентиновна Андреева – Ростовски държавен икономически университет, Ростов на
Дон, Русия
доц. д-р Владимир Владимирович Климук – Барановишки държавен университет, Барановичи, Беларус
кандидат на ик. науки, ст. преп. Егор Геннадиевич Абрамов – Московски държавен технически универси-
тет „Николай Бауман“ – Москва, Русия
проф. д.ик.н. д.н. (Национална сигурност) д.н. (Социални дейности) инж. Венелин Терзиев – Русенски
университет „Ангел Кънчев“ – Русе, България; Военна академия „Г. С. Раковски“ – София, България

Стилови редактори и коректори:

Теодора Евтимова, Регионална библиотека „Любен Каравелов“ – Русе, България
Силва Василева, Регионална библиотека „Любен Каравелов“ – Русе, България

© Регионална библиотека „Любен Каравелов“ – Русе

© УМБАЛ „Канев“

ISSN 2683-0892

Съдържание Contents

УНИВЕРСИТЕТСКИТЕ БИЗНЕС МОДЕЛИ – ПРЕДИ И СЛЕД COVID-19 Маргарита Богданова.....	4
UNIVERSITY BUSINESS MODELS – BEFORE AND AFTER COVID-19 Margarita Bogdanova.....	4
РЕВОЛЮЦИЯ В ИНДУСТРИЯТА И ЕВОЛЮЦИЯ В ОБРАЗОВАНИЕТО ИЛИ ИНТЕЛИГЕНТНО РАЗВИТИЕ Маруся Любчева	13
REVOLUTION IN INDUSTRY AND EVOLUTION IN EDUCATION OR DEVELOPMENT OF INTELLIGENCE Marusya Lyubcheva	13
УЧИТЕЛЯТ И УЧЕНИКЪТ: QUO VADIS? Любима Деспотова-Толева	23
THE TEACHER AND THE STUDENT: QUO VADIS? Lyubima Despotova-Toleva	23
LEARNING IN A DIGITAL ENVIRONMENT BETWEEN THE MODERNIZATION OF EDUCATION AND COVID 19 Marusya Lyubcheva Sabina Georgieva	33
ПАЗАРА НА ТРУДА В УСЛОВИЯТА НА ПАНДЕМИЧНА КРИЗА В БЪЛГАРИЯ Иван Иванов.....	40
THE LABOR MARKET IN THE CONDITIONS OF A PANDEMIC CRISIS IN BULGARIA Ivan Ivanov	40
ЕВОЛЮЦИЯ НА ТЕХНИКИ И СТРАТЕГИИ КЪМ ОПАЗВАНЕ НА ПИСМЕНО НАСЛЕДСТВО Иванка Янкова Искра Цветанска-Цекова.....	56
EVOLUTION OF TECHNIQUES AND STRATEGIES IN WRITTEN INHERITANCE PROTECTION Ivanka Yankova Iskra Tsvetanska-Tsekova	56
ОТВЪД ПОСЛОВИЦАТА: ЗА КОНТЕКСТУАЛНИЯ СМИСЪЛ НА ПОСЛОВИЦИТЕ В БОГОСЛОВСКОТО ТВОРЧЕСТВО НА ЕМАНУЕЛ СВЕДЕНБОРГ Румяна Петрова	59
BEYOND THE PROVERB: ON THE CONTEXTUAL MEANINGS OF PROVERBS IN THE THEOLOGICAL WORKS OF EMANUEL SWEDENBORG Roumyana Petrova	59
РЕВОЛЮЦИИ И КОНСТИТУЦИИ Стефан Минков.....	65
REVOLUTIONS AND CONSTITUTIONS Stefan Minkov.....	65

РУСЕ И ОКОЛНОСТТА С НАСЕЛЕНИЕТО ИМ В ОСМАНСКИЯ КАДАСТЪР ОТ КРАЯ НА XVII ВЕК Румен Ковачев.....	71
RUSE AND THE SURROUNDINGS WITH THEIR POPULATION IN THE OTTOMAN CADASTRE FROM THE END OF THE 17TH CENTURY Rumen Kovachev	71
ЗА РЕВОЛЮЦИОННИЯ ФИНАЛ НА ЕВОЛЮЦИОННОТО БЪЛГАРСКО ВЪЗРАЖДАНЕ Петко Петков	87
FOR THE REVOLUTIONARY FINAL OF THE EVOLUTIONARY BULGARIAN REVIVAL Petko Petkov.....	87
МАСОНЪТ ЗАХАРИ СТОЯНОВ – ОБЩЕСТВЕНИК, ПИСАТЕЛ Красимир Ениманев.....	96
THE MASON ZAHARI STOYANOV – A PUBLIC MAN, WRITER Krasimir Enimanev	96
ВАЗОВ И РЕВОЛЮЦИЯТА (АМА ДЕ-ДЕ): СТРАХОВЕТЕ НА ХРИСИМИЯ ПАТРИОТ ПО ВРЕМЕ НА РЕВОЛЮЦИИ, БУНТОВЕ, ВЪСТАНИЯ И ПРЕВРАТИ Живко Иванов.....	101
VAZOV AND THE REVOLUTION (BUT IF-IF): THE FEARS OF THE HUMBLE PATRIOT DURING REVOLUTIONS, REBELLIONS, UPRISINGS AND COUPS D’ETAT Zhivko Ivanov,	101
ЗА УНГАРСКИЯ МОДЕЛ НА КНИЖОВНОЕЗИКОВО СТРОИТЕЛСТВО Лиляна Лесничкова.....	110
ABOUT THE HUNGARIAN MODEL OF LITERARY LANGUAGE CONSTRUCTION Lilyana Lesnichkova.....	110
ЗАВЕТЪТ НА МИНАЛОТО ЧЕРТАЕ БЪДЕЩЕТО ЗА ЕДИН КРАЕВЕДЧЕСКИ ПРОЕКТ Васил Колев	116
THE TESTAMENT OF THE PAST DRAWS THE FUTURE FOR A LOCAL HISTORY PROJECT Vasil Kolev.....	116
РЕВОЛЮЦИИ И ВИДОВЕ МИСЛЕНЕ Александър Гьошев	123
REVOLUTION AND TYPES OF THINKING Aleksandar Gyoshev	123
СЧЕМАНЕ НА ОТНОШЕНИЕТО МЕЖДУ РЕВОЛЮЦИЯ И ЕВОЛЮЦИЯ В ИСТОРИЧЕСКОТО ИЗУЧАВАНЕ НА ИЗКУСТВОТО Галина Лардева	127
REMOVING THE REVOLUTION-EVOLUTION RELATIONSHIP IN THE HISTORICAL STUDY OF ART Galina Lardeva	127
ПРОЕКТНОТО ТВОРЧЕСТВО НА ВХУТЕМАС – ВХУТЕИН (1920 – 1930) В АРХИТЕКТУРАТА ОТ XX – XXI ВЕК Саша Лозанова Стефа Ташева	133

ARCHITECTURAL DESIGNS OF THE SCHOOL OF VHUTEMAS – VHUTEI (1920 – 1930) IN THE ARCHITECTURE OF THE 20 TH AND 21 ST CENTURY	
Sasha Lozanova	
Stela Tasheva.....	133
ВЪТРЕШНИТЕ ХОРИЗОНТИ И СОЦИАЛНАТА ИЗОЛАЦИЯ. ТЕРАПЕВТИЧНИ ПРАКТИКИ, ОСНОВАНИ НА ТВОРЧЕСКИТЕ НАГЛАСИ	
Весела Казашка.....	146
THE INTERNAL HORIZONS AND SOCIAL ISOLATION. THERAPEUTIC PRACTICES BASED ON CREATIVE ATTITUDES	
Vesela Kazashka.....	146
ВИЗИЯ И ЗРИТЕЛ	
Милена Анева	153
VISION AND SPECTATOR	
Milena Aneva,	153
АРТОРГАНИЗАЦИИ И БИЗНЕС МОДЕЛИ	158
Емилия Константинова.....	158
ARTS ORGANIZATIONS AND BUSINESS MODELS	158
Emiliya Konstantinova.....	158
МОДА НА ТРЕТИЯ РАЙХ 1918 – 1940	
Димитър Воденичаров	164
CRISIS FASHION. FASHION OF THE THIRD REICH (1918 – 1940)	
Dimitar Vodenicharov.....	164

УНИВЕРСИТЕТСКИТЕ БИЗНЕС МОДЕЛИ – ПРЕДИ И СЛЕД COVID-19

Маргарита Богданова

Професор, доктор

Стопанска академия „Д. А. Ценов“, Свищов

Резюме: В публикацията е разгледан бизнес моделът като подход за дефиниране на стратегически намерения на университетите и са обобщени най-успешните краткосрочни и средносрочни интервенции, наложени се в практиката на управление на университетите след възникване на глобалната криза Covid 19. Разгледани са особеностите на стратегическия анализ на риска при възникване на външни заплахи. Специален акцент се поставя на ревизирането на бизнес моделите в контекста на новите ограничения и нарушен баланс на приходи и разходи.

Ключови думи: Covid 19, университетски бизнес модел.

JEL: I240

UNIVERSITY BUSINESS MODELS – BEFORE AND AFTER COVID-19

Margarita Bogdanova

Prof. PhD

D. A. Tsenov Academy of Economics, Svishtov

Summary: The report examines the business model as an approach for defining the strategic intentions of universities. The most successful short- and medium-term interventions that have been put into practice since the beginning of Covid 19 global crisis are summarized. The peculiarities of the strategic risk analysis after external threats are considered. Special emphasis is placed on the revision of business models in the context of new constraints and disturbed income and expenditure balance.

Keywords: Covid 19, university business model.

JEL: I240

ВЪВЕДЕНИЕ

Световната пандемия Covid 19 преобърна наложилите се модели на работа, обучение, пътуване и начини за прекарване на свободно време и предизвика повечето организации да променят незабавно своите подходи на управление. Историците предстои да се произнесат, но може би никоя криза след Голямата депресия не е принуждавала обществото толкова рязко да преустанови досегашния ход на своето развитие и да търси спешно начини да се адаптира.

Разбира се, динамиката и несигурността присъстват в ежедневието ни от доста време. Много от пазарите през последните години са в непрекъсната промяна, предизвикана от технологични, екологични, социални и др. фактори. Университетите, като компонент от тройната спирала (triple helix) са част от тази динамика, изграждайки нови компетенции или предоставяйки устойчиви решения на наболели проблеми. Повечето от промените се развиваха постепенно, някои планомерно, други – не, но всички с далеч по-ниска скорост. Шокът от пандемията обаче бе директно предизвикателство, изискващо незабавна реакция. В първия момент заплахата парализира много от функциите на системите на всички нива, но почти веднага след това те се реорганизираха и продължиха да функционират, но без да са наясно какво ги очаква оттук нататък. И както винаги при подобна външна заплаха с такъв голям мащаб, най-важен фактор за успех е креативността и адаптивността към промени – да генерираш идеи и след това да ги приложиш успешно за кратко време.

Какви стратегии да прилагат организациите стана особено важен въпрос, отговорът на който всяка търси сама за себе си. Разпадането на досега съществуващи вериги и мрежи доведе до необходимост от консолидация на вътрешни ресурси и търсене на нови външни, често в условията на невиджани ограничения и силен дисбаланс между търсене и предлагане.

В тази ситуация преоценката на бизнес моделите е особено важна. Бизнес моделът е кратката версия на стратегическите намерения на дадена компания или организация. Той описва схематично източника на добавена стойност за клиентите, начина, по който се създава тя и достига до потребителите и какви ресурси и партньори ще използва компанията в своя бизнес.

Целта на настоящата публикация е да се разгледа бизнес моделът като подход за дефиниране на стратегически намерения на университетите и да се обобщят най-успешните краткосрочни и средносрочни интервенции, наложени се в практиката на управление на висшите училища след възникване на глобалната криза.

Както при всички стратегии, успехът зависи до голяма степен и от контекста и в този смисъл никоя стратегия не е панацея (one size fits all). Въпреки това добрите практики винаги са източник на идеи, които да се приложат и към средата в България.

Повече от очевидно е, че кризите ще ни съпътстват непрекъснато през следващите години. Знанието и опитът на най-добрите ще бъдат най-ценният капитал и най-важният актив в преодоляването на тези кризи.

1. БИЗНЕС МОДЕЛЪТ КАТО КОНЦЕПЦИЯ

Бизнес моделът в широкия смисъл на понятието е използван в много публикации в различен ракурс, но особено популярен става моделът на Александър Остервалдер и Ийв Пиньо [1]. Остервалдер представя за първи път идеята си през 2005 г. [2], но признава, че е бил провокиран от бурното развитие на икономиката на транзакционните разходи през 90-те години на XX в. В резултат на развитието на информационните технологии и постигнатата висока автономност на транзакциите и тяхното поевтиняване, традиционните вериги на стойността биват разстроени и дезорганизираны, а някои – направо разрушени. Възникват нови продукти, видоизменят се процеси и канали за разпространение. Всичко това води до засилване на глобализацията, на конкуренцията и респективно – до нови модели за правене на бизнес.

Моделът на Александър Остервалдер и Ийв Пиньо е много семпъл, тъй като описва как една компания прави бизнес, при това без да се навлиза в сложните детайли на цялата стратегия, процеси, звена, правила, йерархии, работни процеси и системи. [1]

Университетите не са бизнес организации, той като те имат друг тип цели – некомерсиални. Но идеята за бизнес модела може да се приложи за тях с пълна сила. На практика те имат всички компоненти на стандартния бизнес модел, пречупени през спецификата на системата на висшето образование.

Бизнес моделът на Остервалдер обхваща 9 блока, разделени в две части. В лявата са тези, които се отнасят до ефективността на организацията, в дясната – тези, свързани със стойността, като тук се включва и централният блок (Предлагана или Добавена стойност).

Фиг. 1. Бизнес моделът на Ал. Остервалдер и Ийв Пиньо.

Попълването с информация на отделните блокове не е строго регламентирано. Въпреки това обикновено се започва с блок Потребителски сегменти, където се описват ключовите целеви групи. За едно висше училище това са кандидат-студентите, респективно студентите, но също и специализанти, граждани, публични власти, фирми и т.н.

Предлаганата стойност (централният блок) може да се дефинира спрямо всеки конкретен потребителски сегмент, тъй като различните потребители имат определени изисквания към стойността, която биха искали да получат. Ако студентите, като основна целева група се нуждаят от модерни програми за обучение, фирмите (като друга целева група в един университетски бизнес модел) търсят начини за трансфер на иновации с помощта на висшите училища, за генериране на нови модели, образци и т.н.

Връзката между потребителските сегменти и добавената стойност е блок Канали (за комуникация и дистрибуция). Там е указано как организацията достига до своите потребители. Връзките с клиентите указват защо те потребяват продуктите и услугите на тази организация. Връзките могат да бъдат персонални или автоматизирани, т.е. опосредствани от технологии. Именно в този блок се отразява знанието, което организациите имат и развиват, за да достигнат до клиентите.

Последният блок в дясната страна е този за приходите. Той е базов за всички блокове в тази част. Тук става ясно как организацията печели пари от предлаганата на клиентите стойност, каква стратегия прилага, за да получи максимум плащане, кога плащат клиентите – навреме, с отложено плащане, чрез абонамент, от реклами и др. Необходимо е да се намери онази стратегия, която пасва най-добре на бизнеса/дейността.

Лявата страна обхваща четири блока с информация, свързана с ефективността. В блок Ключови ресурси се дефинират основните активи – физически, интелектуални, финансови и човешки. В този блок се описват необходимите ресурси, но съобразени и обвързани с отделните блокове в дясната част – кои ресурси създават добавената стойност, кои се използват за връзки с клиентите, кои – за проучване на потребителските нужди и т.н. В блока Ключови дейности се определя какви дейности трябва да предприеме организацията. Нужно е да се посочи кои са задължителни за успешна работа, например – за се да произведе добавената стойност, да се достави и др. Особено важно е да се установи в кои дейности организацията е по-добра от конкурентите и в кои изостава. Никоя организация не може да притежава всички необходими ресурси, затова трябва да има откъде и от кого да си ги достави или да си партнира с някого за това. Информацията за това се помещава в блок Ключови партньори.

Структурата на разходите зависи от трите по-горе стоящи блока – ключови дейности, ресурси и партньори. Нормалният стремеж във всички организации е да се минимизират ресурсите, но тази цел се конфронтира с необходимостта да се създаде стойност, което от своя страна изисква да се правят разходи. Важно условие е всички разходи да произвеждат добавена стойност за клиентите и да генерират приходи. В краткосрочен план разходите могат да превишават приходите, но в дългосрочен – приходите трябва да изпреварват разходите.

Деветте блока са достатъчни, за да се опише рамката на една организация, вкл. висше училище. Те представят неговата логика по един изключително опростен начин, който позволява да се демонстрира веднага общата стратегия. В представения модел тя е на смесено обучение (присъствено и дистанционно), но не по време на криза. След въвеждането на мерки за социална изолация се наложиха редица промени както на стратегическо, така и на оперативно ниво. Един обобщаващ бизнес модел на висше училище с профил в обществените науки е представен на фиг. 2. [4]

Ключови партньори	Ключови дейности	Предлагана стойност	Връзки с клиентите	Потребителски сегменти
- С университети от страната и чужбина - Със средни училища - С представители на бизнеса и/или публичния сектор – както за краткосрочни проекти, така и за стратегически, устойчиви партньорства	- Решаване на проблеми (обучение и научни изследвания иновации) - Платформи за обучение (при масово обучение в дистанционна форма)	- Бакалавърски, магистърски, докторски програми за обучение, предлагани на български/чужд език - Програми за професионално обучение и за валидиране на професия - Програми за продължаващо обучение – специализации, курсове за преквалификация - Научноизследователски продукти и услуги – идеи за иновации, патенти и др.	- Преки – персонална подкрепа на студентите - Общност на студентите - Съвместни разработки със студенти - Персонална пряка връзка с фирми – при консултантски и изследователски дейности - Съвместни разработки с фирми (изследвания)	- Кандидатстуденти от страната - Кандидатстуденти от други страни - Специализанти, обучавани в краткосрочни и средносрочни курсове - Граждани - Публичните власти, местни заинтересовани страни, национални и международни контрагенти - Правителството – като потребител на услуга, задоволяваща висок обществен интерес - Фирми – при обучение на служители и като потребители на изследователски, консултантски и други продукти и услуги
Структура на разходите - Висококачествен (и високоплатен) академичен персонал - Лаборатории и съоръжения на научни изследвания		Парични потоци - Еднократни (от бюджета) - Последователни плащания (от студентски такси) - Фиксирани цени - От консултантски услуги и научноизследователски проекти		

Фиг. 2. Бизнес модел на държавно висше училище с профил в обществените науки [4].

Концепцията за бизнес модела има много достоинства, но едно от големите предимства е това, че той гарантира в някаква степен устойчивост. Иначе казано той описва голямата картина поне в средносрочен план и показва как организацията ще покрива разходите си и ще реализира целите си.

2. СТРАТЕГИЧЕСКИ АНАЛИЗ НА РИСКА

Когато възникнат заплахи с външен характер, организациите предприемат действия за управление на риска с оглед запазване или връщане към бизнес модела си. Консултантската компания Gartner предлага следните стъпки за действие при заплахи от всякакъв характер [6]:

1. Преоценка на бизнес модела, като се обърне приоритетно внимание на потребителските сегменти, на добавената стойност, от която се нуждаят в момента, дали организацията още може да им я предложи и от какво се нуждае самата тя, за да го направи.

2. Идентифициране на неизвестните величини и определяне на вероятни сценарии за настъпване. Колкото и трудно да е това, могат да се очертаят поне основните променливи в оптимистичен и песимистичен вариант.

3. Анализ на въздействието на идентифицираните неизвестни величини (Business impact analysis). Въздействието може да бъде както върху операциите (дейностите), така и върху паричните потоци. Анализът протича в няколко етапа, в които трябва да се направи оценка на това [5]:

- кои продажби и доходи са загубени;
- кои са само забавени;
- кои разходи са се увеличили (например поради извънреден труд, възлагане на външни изпълнители, ускоряване на разходите и т.н.);
- има ли разходи, свързани с нови регулации;
- има ли неустойки по договори или пропуснати ползи от загуба на договорени бонуси;
- има ли потребителски сегменти, които са неудовлетворени;
- има ли бизнес планове, които се забавят.

4. Планиране на мерки за преодоляване.

5. Изпълнение на мерките.

Големият въпрос е какъв е обхватът на заплахата от пандемията за университетите и какви са спецификите на тази заплаха за отделните висши училища.

Томас Риттер очертава три основни етапа на трансформация на бизнес моделите [3]:

По време на кризата

Веднага след кризата

Новото "нормално"

На всеки един етап се установява какво се е променило до момента [3]. Например:

- каква е новата комбинация от клиентски сегменти;
- какви продукти или услуги се търсят;
- кои канали използват за купуване на стоките/услугите, т.е. на предлаганата стойност от организацията и т.н.

Целият анализ е посветен на това какво се променя и какво вече се е стабилизирало в средата. След проучване на известните към момента фактори и очертаване на тяхното влияние, следва разработване на план за действие. Препоръчително е анализът да се направи в по-широк екип, за да се видят различните гледни точки.

Много важно е да се оценят няколко ключови показателя за организацията в очертаните три етапа. Така например снижаването на търсенето на даден тип продукти или услуги по време на кризата може да бъде последвано от рязко покачване след нея. А новото нормално може да е на по-високо или по-ниско ниво отпреди поради културни или поведенчески различия преди и след (новопридобити навици или нужди на потребителите). В други сектори новото „нормално“ може да не е много ясно. Всеки бизнес следва да анализира тенденциите в търсенето и да си отговори на тези въпроси, проучвайки непосредственото си обкръжение.

3. НОВИТЕ БИЗНЕС МОДЕЛИ – КАКВО СЕ ПРОМЕНЯ ЗА УНИВЕРСИТЕТИТЕ?

Стратегическият анализ на университетските бизнес модели трябва да започне с блока Потребителски сегменти. Той е водещ за всички останали части, тъй като детерминира както приходната, така и разходната част на модела.

Повечето от университетите по света имат по един или няколко относително големи потребителски сегмента. По терминологията на Бостънската консултантска група те са техните „дойни крави“, тъй като са най-големият източник на приходи. А по правилото ABC – те са онези 20%, които гарантират 80% от приходите. Тук спецификата може да е много голяма, тъй като факторът образователна мобилност е много различен в различните държави и региони. За големите британски и американски университети най-важният източник на приходи са чуждестранните студенти; за университетите с регионално значение – студентите от региона; за изследователските университети – проектите, финансирани от правителството или бизнеса и т.н.

Изчезването или намаляването на „дойните крави“ в бизнес модела нарушава неговия баланс и предизвиква университетските ръководства да трансформират приходния и разходния паричен поток, така че да се запази статуквото поне в относителни граници. Точно това се случва по време на кризата и веднага след нея. Но поради това, че не е ясно времетраенето

на пандемията, не може да се оцени каква част от тези приходи са изгубени завинаги и каква – само забавени (следвайки технологията на Business impact analysis).

В допълнение възникват и нови разходи и се налага да се извършват нови дейности, непланирани в програмите и в бюджетите, което още повече утежнява проблема с балансирането. Трансформирането на университетските бизнес модели изисква да се обърне внимание на всички девет блока. (фиг. 3.)

Основното допускане на Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (ОИРС) и на няколко консултантски компании е, че ще се наложи навсякъде по света смесен модел на обучение, при който ще се налага да се съчетават присъствено и дистанционно обучение. [8] В повечето случаи образователната мобилност ще бъде силно редуцирана, в резултат на което се очаква по-малки регионални университети с относително добро качество на обучението да привлекат увеличен поток от студенти.

Ефективност			Стойност	
Ключови партньори	Ключови дейности	Предлагана стойност	Връзки с клиентите	Потребителски сегменти
Колаборация с други университети по преодоляване на нормативни проблеми в сектора По-добри връзки с родителите на студентите Свързване с подходящ партньор за преодоляване на технически предизвикателства Преосмисляне новите възможности на създадените партньорски мрежи в контекста на обстоятелствата	Разработване на адекватни сценарии, на визия за бъдещето на ВУ и на планове за действие за следващата учебна година при различните сценарии Обучения на преподавателите – за нови методи на преподаване и начини на оценяване Намаляване на броя студентите в групите с оглед гарантиране сигурността им Измерване на ефективността на системите за обучение след пандемията – по какви критерии, как ще се направи оценяването Подмяна на остарели технологични платформи Адаптиране на изследователски дейности (работа на терен) Създаване на виртуален <u>хелпдеск</u>	Подобряване на възможностите за заетост Непрекъснатост на процеса на обучение (чрез комбинация от присъствено и дистанционно обучение) Нови форми за обмен на знания между университетите и бизнеса – по най-актуални проблеми, вкл. свързани с пандемията, развитие на животоспасяващи научни изследвания, на добри практики, свързани с икономиката	Непрекъсната комуникация с обучаемите, достъп до информация Програми за подкрепа на студенти в риск Мерки за студенти с ниски доходи Търсене на възможности за равен достъп на всички, вкл. маргинализирани групи	Същите като преди пандемията, но в променен мащаб: Редуцирани чуждестранни студенти Увеличен сегмент на професионалното образование и обучение Потенциален нов сегмент: хора в третата възраст - Обучение в базови умения
	Ключови ресурси		Канали	
	Нови умения за преподаване в дистанционна среда, за оценяване Изграждане на капацитет за дистанционно обучение и за оценяване		Предимно индиректни Нови начини за дистанционно набиране и записване на студенти Церемонии за дипломиране чрез видео <u>стрийм</u> на живо	
Структура на разходите			Приходни парични потоци	
Инвестиции в по-добра интернет свързаност Разходи за подмяна на технологични платформи Предоговаряне на разходи за наем (на спортни и други съоръжения); Коририране на стипендии и други разходи			Риск от: Намалено публично финансиране; Намалено частно финансиране (поради нарушени бюджети на домакинства и фирми) Необходимо диверсифициране на източниците за финансиране	

Фиг. 3. Необходими промени в бизнес модела на университетите – по време и след Covid-19

В същото време има повишени очаквания за последващо търсене на професионално образование и обучение, особено свързано със сектори, които ще са във възход след приключването на пандемията.

Промените в предлаганата стойност ще бъдат обвързани най-вече с подобряването на възможностите за заетост, но също и със сближаване на връзката университет – бизнес и търсене на нови форми за трансфер на знания по най-актуални проблеми, вкл. свързани с пандемията, развитие на животоспасяващи научни изследвания и т.н. Много е интересна практиката на Великобритания, където в разгара на кризата стартира т.нар. Knowledge Exchange Concordat. Това е специфична рамка за обмен на знания между университетите и бизнеса, при която бизнесът има водеща роля в определянето на това какви кадри и какви иновации са му нужни, а университетите произвеждат знания, въвеждат иновации и предоставят добре обучени кадри.

Специално внимание в бизнес модела следва да се отдели на сигурността за обучаваните, която университетите трябва да гарантират – при това не само в здравословен аспект, но и по отношение на непрекъснатостта на образователния процес.

Каналите за комуникация също трябва да бъдат трансформирани, като персоналните контакти се сведат до минимум. Ето защо университетите трябва да намерят нови начини за дистанционно набиране и записване на студенти, а също и за провеждане на церемониите по тяхното дипломиране – един много тържествен момент в живота на младите хора и техните семейства.

В условията на социално дистанциране връзките с потребителите трябва да се поддържат много отговорно. Студентите трябва да имат непрекъснат достъп до информация, касаеща всеки аспект на тяхното обучение и пребиваване. Много полезни в това отношение са различни практики, като създаване на хелпдеск и други помощни системи за уведомяване и подпомагане. Специално внимание може да се обърне на студентите в риск или на такива с ниски доходи. Комуникацията с тях и навременното извеждане на проблемите може да предотврати последващо прекъсване на обучението им, а това е една от сериозните заплахи за много университети.

Списъкът с ключови дейности на фиг. 3 е само част от всички възможни, като някои от тях са от спешен порядък, а други трябва да се решат в по-дълъг срок. Те зависят и от готовността на висшето училище да реагира, например доколко пригодна е платформата за дистанционно обучение, необходимо ли е адаптиране на учебните материали, готови ли са преподавателите да приложат нови методи за преподаване и т.н. Всички тези действия изискват предварително разработване на цялостна визия за развитие на университета и на няколко сценария, поне за следващата учебна година. Един от най-важните въпроси, който възникна при всички университети, е как да приключи учебната година, т.е. как да се проведат изпитите. Практиките на университетите са доста разнообразни и тепърва предстои да се установи доколко те са ефикасни.

Налагането на дистанционна форма като заместваща в началото, а по-късно – като съпътстваща присъственото обучение, изисква изграждане на цялостен капацитет, обучение на преподавателите за придобиване на нови умения, пренастройване на програмите за обучение, на методите за преподаване и на начините на изпитване и оценяване. От гледна точка на разходите, това означава също и допълнителни инвестиции в устройства, по-добра интернет свързаност, подмяна на остарели технологични платформи и др.

Един от неочакваните ефекти от кризата е задълбочаващото се партньорство с различни заинтересовани страни. Когато всички са изправени пред обща заплаха, възможностите за колаборация се преосмислят. Добрите практики се множат и те са както между висшите училища, поне през първия етап на пандемията, така и с всякакви други партньори.

Предложените промени в бизнес модела на университетите са само малка част от възможните. Всяко висше училище може да съобрази деветте блока съобразно своите специфики. Така например в много от големите британски и американски университети се очаква

значително намаляване на броя чуждестранни студенти, което променя коренно структурата на потребителските сегменти. Намаленият брой записани редуцира разходите не само за една учебна година, а и за следващите, което допълнително нарушава приходния поток. Освен това студентите повдигат въпроса за намаляване на високите такси след като не могат да получат обещаната образователна услуга. Затова през следващите години се очаква да се увеличат задграничните филиали на големите университети (university branches) и като цяло да настъпи известно разместване в структурата на цялата система.

Предизвикателствата са много и за студентите. Те трябва да са много по-самодисциплинирани, за да се нагодят към новата учебна среда, която е много по-гъвкава и дава много по-голяма свобода на обучаемите.[7]

Големият въпрос е какво ще бъде „новото нормално“ когато кризата отшуми (и преди да настъпи следващата) и кои университети ще успеят да се адаптират. Това налага сценариите да се разработват много внимателно за период от поне пет години.

Добрите стратегии изискват усилията да се правят от няколко възможни посоки. Най-добра би била комбинация на двата добре известни подхода:

- От долу нагоре, при което се осъществява добър мениджмънт на университетите – чрез визионерски подход, готовност за промени, изграждане на капацитет – както на преподавателите, така и физическите активи (технологии). Това е проблем, който всяко висше училище трябва да решава самостоятелно. Тези, които имат административен капацитет за управление на кризи, ще съумеят да се справят по-добре от останалите.

- От горе надолу – чрез програми за подпомагане. Тук могат да се разработят както програми за директно субсидиране, така и схеми за публично финансиране на допълнителни дейности, като обучение на възрастни и други форми на учене през целия живот. Въпросът е свързан с национални политики, т.е. с готовността на правителството да признае важността на сектор висше образование и да инвестира средства в него.

Макар, че е невъзможно да се направят ясни прогнози преди да е приключила най-тежката глобална здравна криза от един век, е ясно, че последиците за висшето образование ще бъдат значителни и най-вече отрицателни, като ще се засилят пропуските и неравенствата между учащите се, институциите и страните [9], особено тези, които имат по-малък абсолюционен капацитет за промени.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Пандемията завари университетите в България в период на неприключили реформи, когато много въпроси все още са в процес на продължителна трансформация. Един от тях е начинът на финансиране, който е особено спорен поради централизираното определяне на броя на студентите по неясни, понякога непрозрачни критерии. Политиката на финансиране е средносрочна, което влиза в остър конфликт със спецификата на висшите училища, където решенията следва да са с ясно изразен дългосрочен характер.

Изпълнението на очертаните мерки след възникването на пандемията изисква не само усилия за планиране, но и ресурси за тяхното реализиране, а в условията на задълбочаваща се икономическа криза и недостиг на публични ресурси, е необходимо разходите за образование да се изнесат като приоритет. Т.е. въпросът опира до приоритетност на политиките за стимулиране на образованието и обучението на най-високо ниво, за да бъдат преобразувани те за един по-различен свят. [8]

Каквито и промени да се правят в системата на висшето образование поради настъпилата криза, в дългосрочен план университетите трябва да се стремят да запазят своите ценности. Това означава да осигуряват „справедлив достъп, прозрачност, академична свобода, институционална автономия и социална отговорност.“ [11]. Тези ценности трябва да бъдат подкрепяни и уважавани по всички възможни начини, тъй като висшето образование не само допринася за необходимите умения и услуги за обществото, не само създава работни места и

подкрепя бизнеса, но и увеличава капацитета на хората да мислят за себе си и да осъществяват информиран, творчески принос за собствения си живот, както и за живота на другите. [11]

Грижата за непосредственото оцеляване е важна, но не по-малко важна е мисията на университетите и ролята им на центрове за развитие на науката, културата и свободата на словото.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Osterwalder Alexander, Yves Pigneur. (н.д.). Извлечено от https://web.wlu.ca/sbe/bu/cm/files/www/1.2_-_Business_Models.pdf
2. Osterwalder, Alexander (2005-11-05). . „What is a business model?“ *business-model-design.blogspot.com*.
3. Ritter, Thomas & Carsten Lund Pedersen (2020): The impact of the corona crisis on your business model. Workbook. Copenhagen Business School, Frederiksberg, Denmark.
4. Богданова, М. (2016). Академичният капитализъм и предизвикателствата пред университетите (Akademichniyat kapitalizŭm i predizvikelstvata pred universitetite). Годишна университетска научна конференция : Научно направление „Социални, стопански и правни науки“ (Godishna universitetska nauchna konferentsiya: Nauchno napravlenie „Sotsialni, stopanski i pravni nauki“) (стр. 147-156). Велико Търново (Veliko Tŭrnovo): НБУ – Изд. комплекс (NVU – Izd. kompleks).
5. Business impact analysis, Official website of the Department of Homeland Security, <https://www.ready.gov/business-impact-analysis>, 08 May 2020
6. Create a Resilient Business Model in the Face of COVID-19, Gartner, <https://www.gartner.com/smarterwithgartner/create-a-resilient-business-model-in-the-face-of-covid-19/>
7. Hudzik, John K., Higher education internationalists need to be disruptive, University World News <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20200501144452900>, 02 May 2020
8. OECD Responding to Coronavirus: Back to school https://www.oecd-forum.org/badges/1420-tackling-covid-19/posts/responding-to-coronavirus-back-to-school_28 April 2020
9. University World News <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20200402152914362>
10. Improving links between universities and businesses will further develop societal and economic impact <https://www.universitiesuk.ac.uk/news/Pages/Improving-links-between-universities-and-businesses-will-further-develop-societal-and-economic-impact.aspx>
11. Scholars at Risk Network, New York University, 2017 <https://www.scholarsatrisk.org/about/>

РЕВОЛЮЦИЯ В ИНДУСТРИЯТА И ЕВОЛЮЦИЯ В ОБРАЗОВАНИЕТО ИЛИ ИНТЕЛИГЕНТНО РАЗВИТИЕ

Маруся Любчева

професор, д-р, инж.

Университет „Проф. д-р Асен Златаров“, гр. Бургас

Резюме: Вече почти десет години Европа живее и работи с три основни цели – интелигентен, устойчив и приобщаващ растеж. Всички ресурси са организирани и мобилизирани за постигането им, но повече от очевидно е, че водеща роля имат образованието и науката. От една страна, защото тези цели са продължение на изведената през 2000 година парадигма за създаване на „икономика, базирана на знанието“, но от друга, защото е пределно ясно, че съвременното техническото и технологично развитие се намират в такъв етап, от който без наука и иновации, скокове в развитието не могат да се осъществят. Без да се омаловажават другите видове растеж, интелигентният е този, който изпълнява основните функции за постигане на икономически растеж, свързан с иновации, висока ефективност, качество, производителност и като цяло устойчиво развитие. Днес определяме технологичните промени като революционни и периодът на днешното ни развитие като Индустрия 4.0.

Ключови думи: революция, еволюция, образованието, развитие, Индустрия 4.0.

JEL: O340; I250

REVOLUTION IN INDUSTRY AND EVOLUTION IN EDUCATION OR DEVELOPMENT OF INTELLIGENCE

Marusya Lyubcheva

Prof. Eng., PhD

Prof. Dr. Asen Zlatarov University, Burgas

Summary: For almost ten years now, Europe has been existing and focusing on three main goals – intelligent, sustainable and inclusive growth. All resources are organized and mobilized to achieve them, but it is more than obvious that education and science have a leading role. On the one hand, because these goals are a continuation of the paradigm for creation of "knowledge-based economy" introduced in 2000, but on the other hand, because it is clear that modern technical and technological development is at such a stage that without science and innovation fast growth in development cannot take place. Without underestimating other types of growth, the intelligent is the one that performs the basic functions of achieving economic growth related to innovation, high efficiency, quality, productivity and overall sustainable development. Today we define technological change as revolutionary and the period of our development today as Industry 4.0.

Keywords: revolution, evolution, education, development, Industry 4.0.

JEL: O340; I250

Когато говорим за еволюция и революция, независимо в какви области, винаги става въпрос за исторически преходи и релация: минало – настояще – бъдеще. Когато в дискусиата е включено образованието, е ясно, че периодите, в които се отчитат резултати от промените, са различни от тези в други области, поради спецификата на системата и „излизане“ на резултатите в един доста по-дълъг период от време, удължен с поне 10 години – толкова, колкото е необходимо на един човек да влезе и излезе от системата поне с първа образователна степен. Период, неопределен и достатъчно дълъг, за да се подложат на анализ данни от минали периоди, но наложителен, за да се продължи напред. Отчитайки, че се намираме в период на Индустрия 4.0, както и нарастващото значение на образованието в съвременния свят, днес трябва да

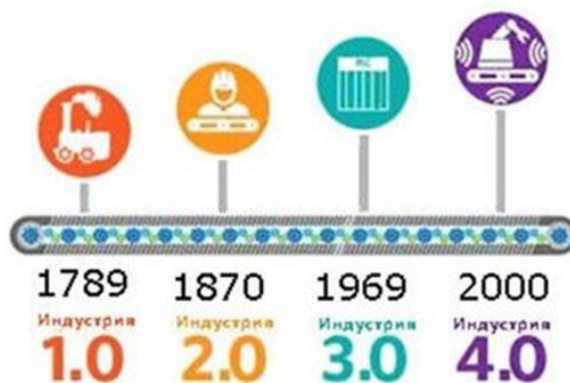
сме готови с тези анализи, модели, с взаимодействията на образованието с другите системи, за да можем да очертаем бъдещето му, колкото и условно да звучи това в момента, защото „утре винаги ще е късно“. На практика всичко започва с образование и образованието трябва да се разглежда като част от политическите, икономически и като цяло обществените отношения в условията на глобализация. Трансформациите в общественото и икономическо развитие през първата декада на XXI в. са сериозно предизвикателство пред устойчивото развитие и икономическия растеж, част от които е образованието. Безспорно е, че технологичното и техническо развитие е преминавало и ще продължава да преминава през различни етапи, но ние трябва да го оценяваме на база днешното състояние и взаимодействие между различните елементи, които го обуславят и от които зависят следващите периоди. Няколко са ключовите зони, които определят нивото на икономическия растеж днес – информационно-комуникационни технологии, дигитализация, нисковъглеродна икономика, т.е. високотехнологичната зона. Тези ключови зони се свързват с глобалните цели на развитието. Няколко са ключовите системи, които осигуряват тези икономически зони – образование, наука, иновации, всяка от тях специфична, развиваща се с различна скорост, по различни механизми, непреенебрежима по отношение на другите.

РЕВОЛЮЦИЯ В ИНДУСТРИЯТА И ЕВОЛЮЦИЯ В ОБРАЗОВАНИЕТО ИЛИ ИНТЕЛИГЕНТНО РАЗВИТИЕ

Вече почти десет години Европа живее и работи с три основни цели – интелигентен, устойчив и приобщаващ растеж. Всички ресурси са организирани и мобилизирани за постигането им, но повече от очевидно е, че водеща роля имат образованието и науката. От една страна, защото тези цели са продължение на изведената през 2000 г. парадигма за създаване на „икономика, базирана на знанието“, но от друга, защото е пределно ясно, че съвременното техническото и технологично развитие се намират в такъв етап, от който без наука и иновации, скокове в развитието не могат да се осъществят. Без да се омаловажават другите видове растеж, интелигентният е този, който изпълнява основните функции за постигане на икономически растеж, свързан с иновации, висока ефективност, качество, производителност и като цяло устойчиво развитие.

Днес определяме технологичните промени като революционни и периодът на днешното ни развитие като Индустрия 4.0.

Не е трудно да се проследят трансформациите в развитието на технологиите – от 1 до 4, за да оценим усложняването и промените, които те са предизвикали върху различните аспекти на живота на хората, като бит, култура, труд и почивка. Измененията, които променят пазара на труда, жизнената среда, политическата система, технологиите и идентичността на човека.

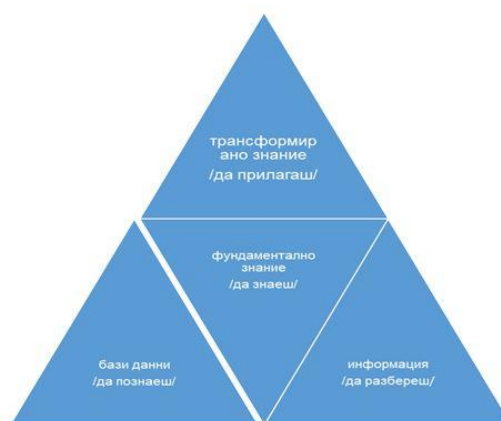
Фиг. 1. Трансформациите в развитието на технологиите

Ако Индустрия 4.0 представлява тенденция в развитието на автоматизацията и обмяна на данни при технологиите на производство, то трябва да се замислим върху това, каква база за това развитие предлагат образованието и научните изследвания, неразривно свързани с технологичното. Трябва ли Образованието да се съизмерва като Образование 4.0., за да сме сигурни, че то ще съответства в достатъчна степен на индустриалното развитие? Можем ли да говорим за Наука 4.0., за да осигурим необходимата база за технологично развитие? И ако те съществуват в пространството днес или като предложения за бъдещето, каква е реалната ситуация на взаимодействието им с индустрията?

ИНДУСТРИЯ X.0., ОБРАЗОВАНИЕ Y.0., ДИСТАНЦИЯТА

Скоростта на натрупване на нови знания и умения през последната декада на XX и първите на XXI в. е твърде различна от тази на внедряване на технологичните решения. До този момент образователният и научен базис обслужваха достатъчно добре технологичния процес/прогрес. В един момент обаче дистанцията между образованието и науката от една страна и технологиите от друга, като отделни системи, започна да се увеличава не в полза на синергизма в икономическия растеж. Такъв дисбаланс е невъзможно да се случва и да продължи дълъг период от време, т.е. Четвъртата индустриална революция не може да се поддържа от образование, което се намира на по-ниски етапи от това четвърто ниво. Всъщност, все още не можем да говорим за Образование 4.0, но възможно ли е двете системи да се движат с една и съща скорост? Отговорът се крие в системния анализ преди всичко на образованието. Известно е, че образованието като достатъчно консервативна система, се развива по-скоро по еволюционен, отколкото по революционен път. Което означава, че трябва да намерим подходящите модели на съответствие между образованието и Индустрия 4.0, така че да няма забавяне на технологичното развитие, а не толкова да се фокусираме дали то е 4.0. или не.

Ако съотнасянето между образование, наука и технологии има гореописания характер, какви са факторите, които определят революционното технологично при еволюционното образователно развитие? И колко дълго може да се запази това несъответствие? И възможно ли е при това съотнасяне да се реализира интелигентен растеж? Отговорът на този въпрос в своята крайност може да бъде и да, и не. На пръв поглед би следвало да отговорим „не“, защото това несъответствие би могло да породи други и да създаде проблеми на целия процес на развитие. По-дълбокият отговор на това несъответствие трябва да се търси в различията на системите и техните съществени характеристики, които определят механизмите в техните вътрешни промени – принципи, фактори, критерии. Системата на образование е предопределяща останалите две (наука и технологии). Натрупването на достатъчен като количество и качество фундаментален базис е необходимо за развитие на научните изследвания и технологии. Оста на тази зависимост е еднопосочна, макар да има и разклонения, които обаче не са определящи в този процес. Именно това натрупване и обновяването на теоретично-информационното съдържание на базиса е определящо за всичко останало. Консервативният модел създава впечатлението за „бавно“ развитие на образованието – защото няма как да изведем от системата на образование основополагащи теории, факти, които стоят в учебниците столетия и ще продължават да стоят. За разлика от някои бързо променящи се бази данни и информационни съдържания.

Фиг. 2. Еволюционност на образованието

Самата образователна система съдържа в себе си взаимодействие между фундаментални знания, бази данни и информации, за да се постигне трансформирано знание, което е характерно за всеки период на развитие, без значение как ще го наречем – „Индустрия 2.0.“ или „Индустрия 4.0.“.

Еволюционността на образованието се изразява в невъзможността фундаменталното знание да се променя „революционно“ или твърде радикално. Виждаме примери, в които радикалните промени, макар и в нетехнологично определящи зони, какви сериозни конфликти пораждаат. Основополагащите теории в математиката, физиката, химията са част от непрекъсваемия фундаментален базис. Те също се променят, по-скоро допълват, но това става последователно и системно, с връщане, с установяване на данни и факти, може да се отъждестви с „две крачки напред, една назад“, може да се свърже с надграждане, адаптиране, но при всички случаи се нуждаем от потвърждение, което отнема достатъчно дълго време. Няма как да бъдат извадени от обучението например законите на физиката (Нютон, Айнщайн, Ломоносов), законите на термодинамиката, ще продължава да се изучава Таблицата на Менделеев, независимо от наименованието, под което тя съществува в различни страни и много други. Беше необходимо изключително натрупване на количествени изследвания, за да даде математиката основата на компютърните технологии – никой обаче не може да си спомни имената на всички, които са вложили в този дълъг период от време интелектуален потенциал в това усилие, освен едно-две. Това с пълна сила важи и за постиженията на химическата и физическите науки, отговорни за създаването на новите материали за компютрите, но компютърът е факт и компютърните технологии също. (И когато говорим за развитие на компютърни технологии, като че ли забравяме образованието, което стои зад тях). Всички тези основополагащи закони, съобразени с нови открития и допълнения, се включват в трансформирано знание, което също трябва да се включва в характера на епохата. На базата на трансформираното знание (включително чрез въвеждане на образованието по ИКТ и други съвременни постижения с базова стойност) е произведена научност и технологичност, които в определен смисъл и в определен период придобиват самостоятелност, и вече могат да предизвикат много по-бързо промени, които приемаме като „революционни“. Точно това се случи с информационно-комуникационните технологии, с дигиталните технологии, за да говорим за „Индустрия 4.0.“. Това означава, че има един вторичен процес, който, използвайки образованието (по настоящо състояние), предизвиква ускорено развитие и постига други параметри на развитието, в които компютризацията, дигитализацията, електронните управления, DG мрежите намират своето определящо място. Това означава още нещо много важно – структурата на образователния базис може да се разглежда като концентрична – централна част със силно еволюционен характер и периферни кръгове по различните зони, в които движението е ускорено – саморазвиващи се пространства, в които се наблюдава съкращаване на дължината на научно-технологичните вериги. В този смисъл еволюционността на образованието и създаването на трансформирано знание всъщност са провокирали възможността за

революционност на научните и технологични решения и това е създадо следващата парадигма с участието на знанието – формулирана като триъгълник на знанието (знание – изследване – иновации). С други думи, несъответствието се е превърнало в съответствие.

Вече е достатъчно популярно да говорим за триъгълник на знанието – образование – наука – бизнес и да обясняваме с него много от случващото се или неслучващото се във взаимодействието между отделните елементи. В последните години този триъгълник съществува и в друг, малко видоизменен, вариант – образование – изследвания – иновации. Използваме ги в различен контекст – в единия случай субектен, в другия случай процесен. И двата варианта обаче са достатъчно важни за осигуряване на растеж и, както по-късно ще стане дума, преди всичко на интелигентния растеж.

В периода на Индустрия 4.0. често говорим за дигитално образование. Въпросът е какво се разбира под „дигитално образование“ и доколко то е такова днес. Тук се допуска една почти системна грешка. Дигитализацията на образованието се разглежда като включване на компютърни и информационно комуникационни технологии в обучението по различни дисциплини, като метод на преподаване и обучение. Съдържанието на образователните елементи може да бъде поднесено по различен начин, но това не променя същността му. Променя по-скоро възприемането му. Затова трябва да се мисли с други критерии по отношение на образователните модели. Все още не е достатъчно в училище да се работи на компютри и таблети, да се използват електронни платформи, за да наречем образованието дигитално. Защото на платформа може да се качи знание от XIX в., лекционен курс от преди XX в. и повече години. Тези методи са безспорно необходими, но недостатъчни и не определят образованието като дигитално. Необходимо е съдържанието на базиса – фундаменталния и периферния, да бъде променено, за да бъде изведено ново трансформирано знание за новата технологичност като съдържание на процеси, механизми, взаимодействия. Преведено на езика на днешния ден, учебното съдържание е ключовата дума на образованието. Интеграцията между методи и съдържание и ако и двете отговарят на определението за дигиталност, то и образователният модел е такъв. Промененото съдържание трябва да направи възможно училището да подготви експерти, които да притежават умения на високи нива, включително високи дигитални умения за различни сектори (дигитално управление на организации, дигитално управление на технологии, високи технологии, дигитална търговия, дигитален обмен на данни, умения за решаване на проблеми в различни зони, интегрирани умения, комплексни компетентности), но ако необходимостта от промяна на учебното съдържание се възприеме формално, то проблемите ще продължат да се трупат и образованието ще продължава да изостава. Училищата и университетите като образователни институти са отговорни за образованието да бъде максимално приближено до революционността на технологиите, което означава комплексност – започвайки от видовете структури, преминавайки през организационните елементи, инструментите и достигайки до качеството. Към този процес и по-точно към неговото усъвършенстване, са насочени усилията на администрациите и преподавателските общности. Преосмислянето на образованието в този контекст е важна стъпка – непрекъснато обновяемо съдържание, съчетано с нови методи на обучение и преподавателска гилдия, осъзнала отговорността пред развитието. На следващо място важна задача е изграждането на реално дигитално образование чрез създаване на платформи за обмен на трансформирано знание. Споделянето на знанието вече се превръща в парадигма на развитието. Не е достатъчно в един университет/училище да се създава знание само за неговите ученици и студенти. Знанието трябва да достига до максимален брой потребители. Много хора се обучават извън училището и университета.

ЕВОЛЮЦИЯ СРЕЩУ РЕВОЛЮЦИЯ В ОБРАЗОВАНИЕТО

Възможно ли е образованието да се развива революционно? Или как да се влияе за ускоряване на еволюционните промени в образованието?

Въпросите, на които търсим отговори за това – готово ли е българското образование за предизвикателствата на съвременния все по-свързващ се и дигитализиращ се свят, формира ли необходимите умения, как се преосмисля концепцията за непрекъснато образование и какво е мястото на професионалното образование в нея, както и за това какви са актуалните политики за посрещане потребностите на бъдещето.

Да се влияе върху развитието е не само възможно, то е естествен ход при взаимодействието между елементите на една система или системите помежду им. Доколкото системата на образование е тази, която основно внедрява и разпространява знание, трябва да говорим както за знание, така и за образование. Влиянието се моделира в резултат на различни фактори, в зависимост от концентричността на структурата на формиране на знанието, както и в зависимост от структурите, които формират знание. Консервативността на образователната система е един от основните фактори, с който свързваме по-бавните промени в системата. Тя се изразява както в структурата, така и в съдържателността. Структурата, свързана с типовете и видовете училища, моделите за осъществяване на обучението, мрежите от образователни структури, създаването на университети и колежи – това са въпроси, чиито решения преминават през дългия път на нормативни уредби, законови процедури, административни актове и т.н. Промени, разбира се има, но по същество те са частични, понякога, когато не ни харесват, ги определяме като „извършвани на парче“. Някои от тях не водят до някакво подобрене и ускорение в развитието на системата, явяват се безполезни, та дори и вредни (като например: трансформирането на техникумите в професионални гимназии). Други водят до съществени изменения и усещане за подобрения, но анализите, макар и трудно пробиващи си път, не говорят в същата посока, (каквато беше трансформацията на всички висши училища в университети). Съдържателността също се променя сложно, поради държавни образователни изисквания, стандарти. Знанието в сърцевината се променя достатъчно бавно, за да остане необходимият фундамент, това в периферията с по-висока скорост, както и с въвеждане на елементи на самоускоряване. Тук особено важно е да се пази баланс, както и да се повлияват всички зони. Защото когато говорим за образование на бъдещето, не трябва да забравяме за всички интердисциплинарни и творческо културни връзки, без които общото развитие би било деформирано. Промените в образованието се съотнасят и с методите, използвани при обучението, които се осъществяват по-бързо, поради въвеждане на резултати от научните изследвания и индустриалното развитие, т.е. наблюдава се ефектът на обратната връзка. Тук е ролята на ИКТ и на други методи в образователния процес, които облекчават възприемането на знанието и с които образованието излиза в известна степен от своята консервативност и по-бързо се приближава до Индустрия 4.0., но въпреки това не може да се нарече революция.

Консервативността на образователната система в известна степен беше преодоляна с няколко важни стъпки, предприети след 2000 г. и които повлияха на качеството на образователната система и на скоростта на промените – Лисабонска стратегия (с критериите за образование), Болонски процес въвеждане на лесно разбираеми и сравними образователни степени (бакалавър, магистър и доктор); въвеждане на системата на учебните кредити (ECTS) като мерни единици на студентската заетост; въвеждане на европейски измерения за качество; отстраняване на съществуващите препятствия пред свободното движение на студенти и преподаватели в европейската зона, (Европейска и Национални квалификационни рамки, въвеждане на ключови компетентности (майчин език, математика, чужд език), въвеждане на Програма „Учене през целия живот“). До какво водят тези нови елементи в образованието? Сами по себе си те не са фундаментални, но имат своята добавена стойност като периферни и организационни елементи, подобряващи образоваността, възприемането на образователния фундамент и повишаване устойчивостта на образователния базис. Трансферът на знания и умения, които от своя страна стоят в основата на научно-изследователския и технологичен процес, е част именно от влиянието върху еволюционното развитие на образованието, с което се увеличава неговата ползваемост. В еволюционния модел на образованието има още един елемент, върху който си струва да се мисли и това е споделеното знание. Споделеното знание

е смисловата съдържателност на образованието като цяло, защото, излизайки извън индивидуалното притежание, знанието става ползваемо от общности, т.е. от индивидуално то преминава към общностно или корпоративно. Това също е фактор на ускорение на развитието на образователните модели. Споделеното знание разширява периметъра на трансформираното знание и може да се отнесе в известна степен към неформалното или информално образование, може да повлияе съществено върху скоростта на промените в образователната система без радикалност, от която може да се загуби съдържателност. Преминването от индивидуално към корпоративно знание има още една възможност за реализиране и това е новата парадигма – управление на знанието. Може би това най-много приближава промените в образователната система до революционността на технологиите, защото в механизмите, използвани в управление на знанието, освен че се използват компютърна техника и технологии, се влага технологична съдържателност, която в много висока степен надгражда фундаменталния и периферния базис на образованието. На трето място стои въпросът с лидерството в образованието. Време е в образованието да се говори за лидери в пълния смисъл на това понятие. Нито една стратегия или какъвто и да е документ не могат да заменят ролята на лидера в образованието – фактор, определящ истинските критерии за качество, разпространение и внедряване на знание, това е пътят на по-бързата еволюция. Една от задачите в управлението на образованието е да изведе лидерството в системата като определяща характеристика. Отново не формално, а с отговорността, която то носи. Лидерът в образованието (преподавателят на бъдещето) е непрекъснато усъвършенстващ се професионалист със заряд, интелект, висока емоционална интелигентност, който в непрекъснат режим на общуване с другите системи може да определи и да провокира онези умения, които ще направят хората успешни. Обществата на знанието също могат да намерят място във всяко училище и университет. Именно чрез тях може да се осъществи интердисциплинарност, която също е много важна за развитие на образованието. Категоризирането като „иновативни училища“ и „изследователски университети“ е възможно да откъсне една част от младата формираща се интелигенция и да ѝ даде по-висок старт за развитие, но то трябва да бъде съчетано с параметрите на цялата образователна среда, за да не влезе в противоречие с общите принципи на развитие и възможността за пораждаване на конфликтност между отделните елементи, групи, дори региони. Учебното съдържание е структурирано, подчинено на образователни стандарти и по своя смисъл е единно за съответните видове училища. Стандартите трябва да осигурят възможност за промяна, която да се въвежда преди изтичане срока на обучение на випуска, започнал обучението си по него. Именно това ще осигури еволюция в образованието, съответстваща на еволюционни или революционни промени в обществените процеси. Университетите са доста либерални по отношение на учебното съдържание. Еволюционните промени в университетското образование са по-благоприятни поради факта, че освен с преподаване (образование), те се занимават с изследователска работа, елементи от която могат да бъдат включвани в обучението. По тези дейности се определят критерии и индикатори, чрез които се осъществява необходимият контрол, изграждат се рейтинги и се оценява качеството на изпълнението. Образователната среда, възприемана като екосистемна, е изключително специфична, за да се регулира спорадично с псевдотворчески инструменти или с честа промяна на законодателната уредба. Тя има ясно изразена йерархична пирамидална структура, каквато имат всички стратификационни системи, на чиито върхове винаги стоят експертите с техния най-висок потенциал – тези, които носят промените и могат да приблизят системата максимално до изискванията към нея от страна на обществото. Тоест творчеството на младите генерации, провокирано от учителя и преподавателя, трябва да се развива така, че в крайна сметка да произведе висок експертен потенциал в пълния резонанс на този термин.

НАУЧНИТЕ ИЗСЛЕДВАНИЯ – ЧАСТ ОТ ПАРАДИГМАТА ЗА РЕВОЛЮЦИЯ В ТЕХНОЛОГИИТЕ

Преходът от образование към научни изследвания е естествен път за технологично развитие. Университети и изследователски центрове са основните носители на изследователския потенциал и имат самостоятелно значение, но за да се стигне до технологичен продукт, е необходимо безусловно взаимодействие с индустриален оператор. От характера на това взаимодействие всъщност се определя характера на индустриалния период. Индустриалната революция 4.0 е обусловена от прехода на автоматизирани системи към дигиталните – като част от изследователските усилия в областта на математическите, физическите, химическите науки от една страна и приложимите технологични решения в компютърните системи от друга. Натрупаните бази данни позволяват научните изследвания да се превърнат в иновативни технологии, които се прилагат в индустрията, движат достатъчно бързо и сами генерират нови решения, предлагат икономически растеж. Дистанцията между научните изследвания и технологиите е много по-малка, отколкото между образованието и науката или образованието и индустрията. От една страна в науката работи човешки капитал с висока експертност (знания, умения и компетентности, придобити в системата на образование и извън нея), работи се в синергичен модел по отношение на методи и инструменти за изследване и създаване на технологии. Това обуславя скъсен период на изследователските вериги и предлагане на бизнеса на решения за внедряване, които променят характера на индустриалната епоха. Факторите, които определят промените както в системата на научните изследвания, така и във взаимодействието наука – бизнес – иновации, са човешки капитал, финансови ресурси и сътрудничество в международен план.

Интервенциите за ускоряване на научните изследвания са свързани със създаването на различни структури, агенции, институти. Една от водещите структури в европейски план е Европейски институт за иновации и технологии, чиято мисия е да засили иновационния капацитет на ЕС „като насърчава полезното взаимодействие и сътрудничеството между академични, научноизследователски и иновационни дейности, които отговарят на най-високите стандарти, включително чрез поощряване на предприемачеството“. Обществата на знанието, които стоят в основата на разработването на проекти в различни научни области, в т.ч. за изграждане на стратегии за развитие на науката, на центрове за върхови постижения и др.

Промените, настъпващи във всички сектори на обществено икономическия живот, очевидно рефлектират върху капацитета на човешкия капитал. Усилията, насочени към подобряване на капацитета и компетентностите на ЧР, имат своето измерение в различни инструменти – програми и програмни документи – Преосмисляне на висшето образование, Нова Европейска програма за умения, финансови инструменти – Програма „Хоризонт“. Всичко това, едновременно с идеята за целенасочена политика в областта на иновациите, която обхваща както науката, така и технологичните системи, допринася за известно компенсиране на дистанциите между отделните системи. Научните изследвания, обособени в самостоятелни програми на различни институции (ЕК, национални институции, агенции) са подкрепени със сериозен инструментариум, което прави прогреса в науката осезаем. Те предполагат транснационално сътрудничество, изграждане на изследователски мрежи, мобилност и покриват интердисциплинарни области, което е от изключително значение за реализирането на революционни открития. Именно затова инвестициите в научните изследвания и иновациите определяме като инвестиции в бъдещето.

КЪДЕ СМЕ НИЕ?

Те организират среда за подобряване на конкурентоспособността и позволяват на бизнеса да създава повече и по-добри работни места. Засилването на промишлените иновации, включително инвестиции в ключови технологии, по-лесен достъп до средства и помощ за иновативно предприемачество са сред важните стъпки, по които се развиват взаимодействията

ето между научните изследвания и иновациите. Политиките в областта на научните изследвания и иновациите гарантират, че технологичните „пробиви“ и революционни решения се превръщат в жизнеспособни продукти с реален потенциал и висока добавена стойност, което работи в полза на обществото, като повишава качеството на живот.

ИНТЕЛИГЕНТНИЯТ РАСТЕЖ – СИМБИОЗА НА ЗНАНИЕ И ЧОВЕШКИ РЕСУРС

Нито една от цитираните по-горе зони не може да бъде разглеждана извън човешкия ресурс/човешкия капитал. В центъра на триъгълника на знанието, признат като модел за интелигентен растеж, стои ЧОВЕКЪТ – носител на знанията, осъществяващ научни изследвания и реализиращ иновации. В този смисъл човешкият ресурс и неговото развитие са определящи за развитието на всяка организация и компания, както и за интелигентния растеж като цяло. Интелигентният растеж се движи от няколко съществени елементи:

Образованието – насърчаване на хората да се учат и усъвършенстват уменията си;

Изследванията – подкрепа за изследователски екипи (общества на знанието) в областта на високи технологии, ИКТ, климатични промени и др.;

Иновациите – създаване на нови продукти/услуги, генериращи растеж и работни места и помагачи за решаване на социалните проблеми;

Цифровото общество – използване на информационните и комуникационните технологии.

Интелигентният растеж е продължение на идеята за създаване на икономика на знанието, преведена на нов език, а именно реализиране на триъгълника на знанието, в който университети, изследователски институти и центрове играят съществена роля. Именно тук е пресечната точка на високия и експертен човешки ресурс /капитал с идеите за иновации и технологично развитие. Университетите и научноизследователските центрове в своята двойствена роля – да подготвят и развиват човешки ресурс от една страна и да създават иновации от друга, имат много съществен принос в реализирането на интелигентен растеж. Именно поради това подкрепата за университетите на всички нива е съществена, като се използват различни инструменти, в т.ч. политически, финансови, организационни и законодателни.

Водещите инициативи на интелигентния растеж са свързани с ускорено развитие в областта на цифровите технологии, създаване и функциониране на Съюз по иновации, изграждане на програма „Младежта в движение“.

В интелигентния растеж се реализира интеграция между изследвания и иновации, създавани от човешки капитал, която се осъществява чрез различни инструменти и инициативи. „Ученият в центъра“ е посланието, от което става ясно, че човешкият ресурс е движещият фактор. Чрез симбиозата образование – наука – иновации, с движеща сила човекът, дистанцията с технологиите, респективно до Индустрия 4.0., се намалява. Функционирането на общо европейско изследователско пространство е необходимото условие в този процес, поради необходимостта от интернационализация на изследователската дейност, продиктувана от глобализацията. Нарастваща е ролята не само на интеграцията като принцип, но и на партньорство между субектите като модел. Университетите са едни от най-активните в реализирането на международно партньорство – водещи в идеите, в творчеството, в прогнозирането и определяне посоките на развитие. Подчертано, в България се нуждаем от изграждане на вътрешни партньорства, което би се отразило изключително благоприятно върху регионалното развитие на страната. Страната разполага с богата мрежа от университети и колежи, но, за съжаление, с нито една междууниверситетска мрежа, каквито в други страни работят активно, ефективно и успешно. А това е пътят и към създаване на центрове за върхови постижения. И тук ще кажа, каквито и стратегии да се разписват, ако отсъства партньорство и създаване на междууниверситетски експертни екипи, те няма как да бъдат успешни. Както няма да е достатъчно да се използват партньорства с външни университети, при които българските университети изпълняват обикновено второстепенна роля. Става въпрос за неформализирано сътрудничество, скрепено с договори, които често не функционират, а от изг-

раждане на експертни екипи, които реализират партньорство и сътрудничество. И освен изграждане на партньорства, съществено значение има тяхната устойчивост, т.е. те да имат дългосрочни перспективи за дейност. И на трето място – взаимодействието с бизнеса. Изследванията няма да са живи, ако не се реализират. Технологичните промени са толкова бързи, че ако една създадена иновация не се внедри до една година, тя безвъзвратно губи стойността си и ако тя не се създава в партньорство с бизнеса у нас, бизнесът ще си достави аналогична или близка до нея технология от чужбина. Изследванията показват точно такъв развой на събитията – бизнесът предпочита за по-сигурно да се довери на внесена иновация, отколкото на създадена от наш университет или институт. Кое от своя страна дава шанс за по-висок растеж на чуждата икономика. Това е причината да говорим за необходимост от реализиране на интегритетен растеж не само на ниво ЕС, но и у нас – едно негово национално изражение. В контекста на интелигентния растеж, най-добрият вариант е в експертните партньорски екипи да бъдат включени представители на бизнеса. Става въпрос и за изграждане на доверие между науката и бизнеса, което е част от ценностната система на настоящата индустриална епоха. Сред предпоставките за реализиране на интелигентен растеж, и то с нарастваща важност, е развитието на стартиращите предприятия и предприемачеството. В основата им отново стои водещата роля на човешкия капитал и взаимодействието изследване – иновации. Бъдещето им у нас е също толкова важно, колкото в Берлин, Лисабон и Стокхолм. Всяка ера има своята индустрия, която я символизира. През XIX в. това бяха железопътните компании. XX в. премина под знака на автомобилните производители, радиото и телевизионните канали и компаниите за информационни и комуникационни технологии. Сега, в XXI в., е времето на дигитализацията и на стартърите и предприемачеството, които я използват и развиват. Предимството им не е просто в реализирането на нови технологии. Едно стартиращо предприятие в ключова зона е много повече от малка или млада компания, която прилага цифрови технологии в своята работа. Става дума за нещо много по-важно. Става дума за съчетание на ценности и технологичност!

Какви са ключовите ценности, вградени в тяхната ДНК? Амбициозност, бързина, предприемчивост, стремеж към лидерство. Те се стремят да заемат централно място в своята среда, в своята екосистема, да доминира в нея. Разликата е в традиционност и иновативност, в рутинност и лидерство, в човешки капацитет и съчетанието на човешки капацитет и дигиталност, в следване на отъпкани пътища и допустим риск. Такъв тип предприемачи са водели техническия прогрес през всички индустриални революции, но разбира се на различни нива. Това е новият тип бизнес модел, който руши традиционните връзки и създава огромен мрежови потенциал, който може светкавично да реши зададен проблем и да го доведе до успешен финал. То прилича на състезание, в което само първите печелят. Битката не само за печалбата, а именно за лидерство, което носи много други ползи, е това, което мотивира.

Стартърите, покриващи областите от ключовите икономически зони, определено имат революционизиращи иновативни постижения. Това е заразяващо и вече преминава в една нова тенденция за развитие на ключовите зони, а именно създаване на изкуствения интелект. Продукт на същия този човешки капитал, който вече излиза на свой път и е много вероятно следващият индустриален период да е свързан именно с него.

УЧИТЕЛЯТ И УЧЕНИКЪТ: QUO VADIS?

Любима Деспотова-Толева
Професор, д-р
Медицински университет – гр. Пловдив

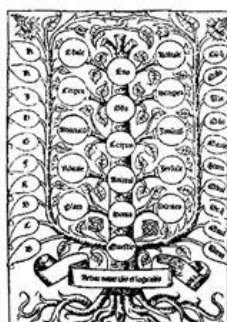
THE TEACHER AND THE STUDENT: QUO VADIS?

Lyubima Despotova-Toleva
Proffesor, PhD
Medical University, Plovdiv

JEL: I210

КОЛКО ОТ НАС СПОМЕНАВАТ ПРЕД СТУДЕНТИТЕ СИ РАМОН ЛУЛ?

Колко от нас започват своите курсове от лекции с кратък преглед на свързаните знания, стигайки до известните ни корени, до дълбоката древност?
А Ренесансът? А нашето ВЪЗРАЖДАНЕ?

„Дърво без корен“

Замисляме ли се какво значи това в образованието и науката?

Каква е нашата отговорност в създаването на бъдещи учени и преподаватели?

Увлечени в най-новите постижения и технологии, не трябва да забравяме, че нашите студенти имат нужда от дълбоки и здрави корени, които да хранят порива нагоре за да стигнат високо...

Дъбовете в оксфордските паркове са впечатляващи.... Замисляме ли се за символното им значение? ... или това на гинковото дърво в стария кампус на Токийския университет?

Какво се променя? Какво не се променя? Кой са новите предизвикателства? И тайните градини на познанието... Медицинското образование носи в себе си и постоянното, и променливото. Неговата основна цел винаги е била и остава грижата за човешкото здраве като най-висшето човешко благо.

Flexner и Osler поставиха основите на съвременното медицинско образование, основано на дълбоки научно обосновани клинични познания за човека и болестите. В началото на новото хилядолетие промените в медицинското образование представляват истинска революция в сравнение с хилядолетията традиционно обучение на лекари. Новите високи технологии, които непрекъснато въвеждаме и използваме през последните години, съществено променят не само процеса на обучение, но и учителите и учениците.

През последните години натрупах достатъчно опит с най-новите компютъризирани симулатори и машини за виртуална реалност, прилагани не само за обучение, така и за нуждите на ежедневната клинична работа. И това са двете страни на класическото обучение – студентите и ние. А може би и ма и трета страна? Пациентите, близките, обществото? Ролите, в които влизаме, са на лекар преподавател изследовател. А методите, които използваме в разумно балансирано съчетание, са класически и иновативен.

През последните години все повече използвам иновативни методи на обучение, частично основаващи се на ICT и AI.

Бих искала да споделя своя опит, своите успехи, съмнения, виждания за бъдещето....

Компютърните симулации в медицинското образование са признати за иновативен и много полезен инструмент за обучение на студенти по медицина и лекари от всички специалности и образователни нива.

КРАТКА ИСТОРИЯ:

Манекените се използват повече от 400 години, откакто са разработени през XVII в. През XVIII в. мадам дю Кудре е конструирала анатомично правилен таз и бебета, за да обучава акушерките при раждане и управление на усложнения, свързани с раждането.

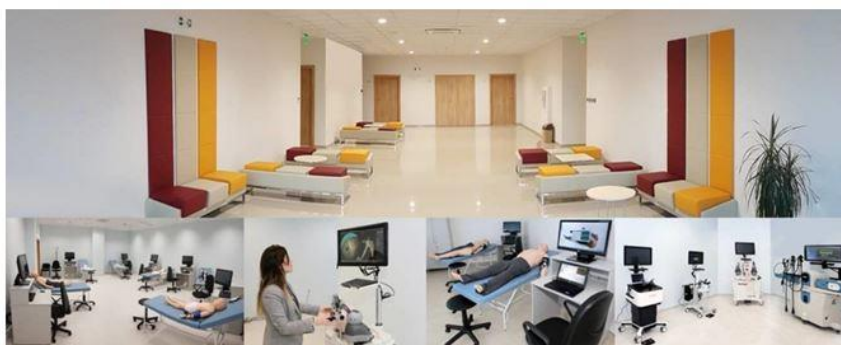

Йозефиниум, Виенал Восъчен анатомичен модел

Медицинският университет – Пловдив създаде и разработва уникален за България и региона симулационен център за медицинско образование и обучение.

В обучението на студентите и специализантите аз използвам:

- SimMan, SimMom, SimBaby, симулатори на деца и подрастващи;
- Симулатори с добавена реалност;
- Бокс тренажори – особено полезни при усвояване на редица манипулации;
- Mantoux test симулатор;
- Гинекологични симулатори;
- Тренажори за интубации на възрастни и деца;
- Тренажори за усвояване на пункции;
- Тренажори за уретрални катетеризации при мъже и жени, възрастни и деца;
- Ултразвуков симулатор.

Тези симулатори са само част от оборудването на симулационния център на МУ – Пловдив.

Разполагаме още със симулатори за ендоскопска хирургия, артроскопия, горна и долна ендоскопия, бронхоскопия, сърдечни и др. катетеризации, които основно се използват в обучението на специализантите.

Трите години опит от обучението в симулационен център ми даде възможност да видя различни аспекти на преподаването, а именно:

- Необходимост от стабилни теоритични познания;
 - Богат лекарски опит – не е възможно преподавател без клиничен опит да работи в такава среда;
 - Собствен клиничен опит;
 - Собствени и разработени сценарии (клинични случаи);
 - Вземане на решения;
 - Работа в екип (при кардиопулмонална резусцитация, провеждане на манипулации и др.).
- Именно затова в обучението включвам:
- основни теоритични знания, необходими при обучението по конкретна тема на определен симулатор (вкл. класическа дъска, рисунки, схеми, казуси за обсъждане);
 - демонстрации на определена патология, похвати, техники и др.;
 - демонстрация на манипулации;

техника на извършване. (напр. 3 установки за интравенозни манипулации, 3 блок-тренажора за торакални пункции, вкл на малко дете, 2 SimMan, 2 симулатора за кардиопулмонална ре-зусцитация за възрастни, също и за деца, 4 блок- тренажора за интубация – възрастни и деца, 2 SimMom, 2 гинекологични блок-тренажора за преглед и цитонамазки, 1 блок-тренажор за Mantoux test и т.н).

Кратко обсъждане и резюмиране на проведеното практическо занятие по отношение на най-важните моменти.

Отговаряне на въпроси от страна на студентите.

Предоставяне на допълнителни (обикновено онлайн материали, видео и т.н).

Инструкции за подготовка на следващото практическо занятие.

Начин на провеждане на различните практически занятия:

1. Консултация 1

2. Консултация 2

Симулатори на възрастни: предоставя 2 възможности:

- Ръчно управление – доста използвана от мен възможност, защото ми позволява да индивидуализирам обучението и да го обвързва с реални клинични случаи от моя опит, което допринася за интереса и мотивацията на студентите и специализантите – ролята на учителя, който превежда учениците си през трудностите на диагностичния процес, проблемни манипулации, вземане на трудни решения и т.н.;

- Клинични сценарии, след като обучаемите са усвоили основни знания и умения.

Максимално реалистичен тренинг, напр.:

- сърдечна, белодробна, коремна аускултация;
- зенични реакции;
- циркулация, телесни течности;
- травми, разпознаване на лекарствени реакции (RFID);
- фиктивна вербална комуникация и др.

Практическо занятие 3

Деца: 2 операционни модела:

ръчен

клинични сценарии

Усвояване на знания и умения за детска консултация при деца в различна възраст.

Усвояване на различни основни манипулации при деца, напр. интравенозни манипулации, Манту тест, лумбална пункция и др.

Практическо занятие 4

Женско здраве, женска консултация 2 операционни модела: ръчен и клинични сценарии

Клиничен преглед – Колоноскопия – Цитонамазка – Раждане (нормално и патологично)

Практическо занятие 5

Основни манипулации в общата практика

Поставяне на уринарни катетри (възрастни мъже и жени, деца):

- Симулиране на различна степен на трудност.
- Симулация при нормални условия.
- Симулации при различни патологични състояния (напр. стенози от различно естество).

Интравенозни манипулации: 3 различни блок-тренажора

- Венепункции
- Игла тип Butterfly
- Вземане на кръвни проби
- Поставяне на венкат (abbocath)
- Поставяне на централни катетри (не е за ОПЛ)

Лумбални пункции

Възрастни

Блок тренажори

Деца

- Вземане на ликвор
- Епидурална анестезия (не е за ОПЛ)
- Спинална анестезия (не е за ОПЛ)

Практическо занятие 6

Спешности и кардио-пулмонална резусцитация

Блок-тренажори (глави) за интубация

Блок-тренажори (гърден кош) за сърдечни компресии

SymMan симулатор за провеждане на кардиопулмонална резусцитация

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА:

- Различно ниво на студентите и специализантите – отношение към симулациите (симулирана реалност) и техните теоритични знания и умения;
- Обучение на стари общопрактикуващи лекари (над 65 годишни);
- Мотивиране и обучение на университетски преподаватели/инструктори (ние сме преминали такова обучение);
- Изграждане на екипи за симулационно обучение;
- Създаване на реалистични сценарии – ролята на учителя;
- Създаване на връзка между симулацията и реалната клинична ситуация/реален пациент по време на симулационното обучение – ролята на учителя, неговите знания, опит, харизма;
- Институционални, финансови и др.

ПРЕДИМСТВА:

- Студентите са по-заинтересовани и привлечени от клиничните ситуации, които преподавателят изгражда/симулира и свързва с реалната клинична практика.
- Възможности да се усвоят умения за работа в редки клинични ситуации, да се разпознава рядка патология и т.н.
- По-високо удовлетворение от страна на студентите.
- Постигане на дълбоко разбиране и консолидиране на медицинското знание и свързването му към необходимите клинични умения в края на обучението по медицина.
- Придобиване на ценен опит.
- Primum поп посеге – студентите усвояват умения без потенциална опасност от нанасяне вреда на пациента или застрашаването им по някакъв начин (важи и за студентите също – напр. нараняване по време на манипулация, заразяване и др).
- Управление на клинични сценарии и работа в определени РЕАЛНИ времеви граници and putting real time limits (особено при трениране на резусцитация и в условия на спешност).
- Съответствие, професионализъм, устойчивост.
- Допринася за клиничното разбиране и вземане на решение.
- По-добро академично представяне.
- Повишаване и утвърждаване на ролята на университетския преподавател като уважаван учител и др.

Именно при симулационното обучение студентите се убеждават най-добре в качествата, знанията и уменията на своите преподаватели, усвояват най-добрите модели на клинично и човешко поведение, особено необходими в критични/спешни ситуации и получават от своите учители увереност, че с тези придобити знания и умения ще се справят по-лесно при започване на самостоятелна работа.

Симулационното обучение, предхождащо основните клинични стажове, съществено допринася за насочено клинично мислене, изграждане на хипотези/диференциална диагноза, вземане на решения и изграждане на отлични практически умения за работа в реална работна среда.

ТРУДНОСТИ

- Технически трудности (несъществени, защото разполагаме с технически екип за поддръжка на симулационния център по време на обучението – в рамките на няколко минути).
- Преодоляване на някои ограничения на симулаторите като сетивност, оцветяване на кожата, неврологичен преглед и др.
- По отношение на студентите – те са много любопитни и понякога е трудно да бъдат контролирани в началото – искат да „играят“ със симулаторите – това по принцип е добре, но се нуждаят от стриктно наблюдение и строги изисквания да изпълняват точно задачите, особено тези, които не са толкова атрактивни.
- Средната възраст на българските общопрактикуващи лекари е приблизително 60 години, а част от специализиращите обща медицина са все още и над 70 годишни. Използване на високотехнологичните симулатори е голямо предизвикателство не само за тях, но и за нас като преподаватели.
- Скъпо оборудване и поддръжка.

ДОБАВЕНА СТОЙНОСТ

Обучението в симулационен център ни позволява да идентифицираме някои пропуски в обучението от предходните години и да попълним липсващите знания и умения:

- Особено внимание изискват някои пропуски по анатомия, патоанатомия, физиология, патофизиология, пропедевтика.
- При усвояването на практически умения.
- В разбирането на клиничните случаи и последствията от дадени състояния и клинични решения.

- При прилагането на холистичния подход.

Ние успяваме да постигнем критичен и холистичен подход към усвояването на знания и умения и да изградим стабилен мост между теорията и медицинската практика, обединявайки знанията от много предмети и аспекти.

Имайки опит с най-новите технологии, очаквам нашите студенти и специализанти да получат възможност и за друг тип симулационно обучение – immersive touch виртуални симулации и хаптика, основаващи се на реални пациентни данни за постигане на висококачествено професионално обучение в медицината с непосредствено приложение в клиничната практика, в развитието на медицинската наука и проучвания.

The Scope of ImmersiveTouch Technology

Our services are currently being used in a range of different surgical specialties.

IVSP is simple to use.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ:

Симулациите в медицинското образование и обучение с нови компютъризирани устройства – симулатори, са много важни от различни аспекти, особено:

- медицински – обучение за придобиване на умения, решаване на казуси, спешни случаи, сценарии;
- работа в екип;
- етичен – особено за спазване на принципа „primum non nocere“ в процеса на обучението и т.н.

Високите технологии в медицинското образование и обучение допринасят значително за постигане на по-добри стандарти за медицинско обслужване, за предотвратяване на грешки и за повишаване на безопасността на пациентите.

Високо удовлетворение и по-добро представяне на студентите и специализантите.

Като преподаватели ние сме възхитени от предимствата на най-новите методи, оправдаваме някои от недостатъците им, но трябва ясно да осъзнаем, че това са само методи за постигане на главната цел – здравето и благополучието на човека.

Да, високите технологии променят бързо и значително процеса на обучение, но нищо не може да замени личността на учителя, неговата харизма, таланта му да мотивира, да стимулира, да изгражда бъдещи лекари, знаещи, можещи, състрадателни.

Технологиите се променят, но остава Учителят. Учителят, водещ учениците си към нови предизвикателства и SEMPER INGREDIENDUM.

И все пак остава въпросът: Quo vadis?

LEARNING IN A DIGITAL ENVIRONMENT BETWEEN THE MODERNIZATION OF EDUCATION AND COVID 19

Marusya Lyubcheva

Prof., PhD, Eng

Prof. Dr. Asen Zlatarov University, Burgas, Bulgaria

Sabina Georgieva

Ph.D.

Prof. Dr. Asen Zlatarov University, Burgas, Bulgaria

Abstract: *The scientific publication addresses the challenges facing higher education related to demographic issues and the quality of management process. Free movement and a united educational space change the attitudes, especially of young people, and their choice of where to receive their education. A change in the management of education is needed to find solutions to the deficits and to build a model of "engaged universities" in which the quality of education is maintained at a level corresponding to the socio-economic processes.*

Key words: *Higher education, demography, human resources, quality.*

JEL: I20, P00

The world is in crisis. One of the major systems that has suffered greatly from the situation is education, with large groups of citizens affected – pupils, students, teachers, academicians, parents, administrative structures, citizens. Discussions on measures imposed by different governments are highly polarized. A specific study is needed on the readiness of the system to crisis response in order to draw the necessary conclusions, as well as on the present response to anticipate preventive measures. This requires comparison and analysis by situation – the state of the system before the crisis, during the crisis and opportunities for preventive response in the future.

Higher education is associated today with new topics, unthinkable for discussion even a decade ago, related to a new reality in social development that has emerged in the last few years. The discussion space is occupied by Industry 4.0, 5G network, even 6 G is already in the forefront, we use terminology that until yesterday could only be found in the dreams of some innovative researchers. Universities are part of the top centers of competence, part of the strategic guidelines for smart development. If so far we have been looking for options on how education can respond to rapidly evolving high technologies, today we are already looking for opportunities to integrate education into cloud technologies and the creation of artificial intelligence and supercomputers. At a first glance, this is a challenge, but seen from the standpoint of the process of consistency and upgrading of knowledge, skills and competencies in recent years, it can be defined as a systematic logical and consistent development. The modernization of higher (and not only higher) education requires a serious rethinking of the models, methods and content of the educational process. The need for such rethinking is deepening in the context of crisis situations in which society currently finds itself.

DISTANCE EDUCATION – A PATH TO THE MODERNIZATION OF HIGHER EDUCATION

The higher education agenda is related to its technologisation – digital, remote, information. Universities have established procedures and platforms that offer these opportunities and in which it is possible to apply interactive methods of teaching, distance learning and learning in an digital environment, with continuous improvement of quality. As a process of modernization, but on a limited scale, only where innovations in teaching were at the appropriate level and the motivation to adapt to the new technology was high enough. These innovations, despite the support of national institutions responsible for the quality of education, were not widespread.

The challenges of distance models are in themselves serious and range between technical and technological equipment, infrastructure and training capacity of teachers and students – some to teach, others to learn by these methods. The education models are different and give a high degree of freedom to choose the most suitable for the respective university / subject. From fully digitalized learning, which is possible in the humanities, to hybrid, digital-present, which is preferred for the technological sciences.

The implementation of distance education and e-learning was not the subject of wide public discussion and remained within the university community. The activity of universities and the creation of an electronic learning environment is and remains part of their joining the new technological reality and expanding the opportunities of more and more people to overcome territorial and time constraints.

The path of universities to this new technological reality is different, different synchronous or asynchronous systems are usually applied and it depends on the scientific directions of the university, as well as on the organization of education and technical and technological readiness. The fact is that there is no university in which at least one form of distance learning has not been introduced, regardless of the accreditation requirements of this process. The academic community has recognized the need for attractive, motivating and modern interactive forms of learning to improve the interaction between teacher and student and this is an objective process, a process of development. The lack of "face-to-face" communication in distance learning should not be an obstacle to learning at a high level and give excellent results with expanded opportunities for multifaceted information and inclusion in the training of modern theories and practices, for which no textbooks, manuals and materials have been still created. The formed opinion about the distance education and its future is more than positive among the university communities.

DISTANCE EDUCATION – MEETING, RESPONSE AND PREVENTION OF THE COVID PANDEMIC [1-3]

Today, however, we are in a difficult situation. The pandemic crisis is also causing problems in the higher education system, which are difficult to overcome only with the efforts of modernization made so far. Moreover, in this situation, education depends on decisions and procedures in other areas – medicine, social affairs, disasters and accidents, risk assessment, which predetermine some of the steps in which it moves. In the first place is the decision on the regime in which education operates – fully digital, fully present or mixed, which is taken at the highest governmental level, taking into account the views of educational institutions only, but primarily on the basis of non-educational data. In the education system, everyone is obliged to comply with the prescriptions of medical and all other institutions established to regulate the situation. In this report, we focus only on issues that clarify the problems of learning only and the possibility to create conditions in which the quality of education is preserved in the crisis. To achieve this at a time when we cannot talk about education outside the COVID pandemic, is very difficult and requires to make a comparison of the two periods – without and with a pandemic. It is clear, that the training in a fully digital environment during a pandemic can be seen not as part of modernization but as prevention against a pandemic. But we must note that the experience gained in distance education is extremely useful and has made the transition much easier. This first conclusion can be drawn by comparing the transition to digital education between higher and secondary education. The turmoil in secondary education was far more difficult for both teachers and students, as well for parents. But also the experience gained in a pandemic will be very useful for the future of higher education.

In order to ensure a good environment and quality, we need to address the following issues: meeting the situation and the necessity to switch a special mode of operation; ensuring the safety of participants; what is the opinion of teachers and students; how the transition from face-to-face to e-learning will affect the quality of the education; And to answer the questions – does the COVID pandemic put education in a new situations; what is happening; does it related to the modernization of education and / or it is just an answer to the risk posed by the pandemic and will remain so. In accordance to the government decisions the all universities had to move from face-to-face learning

to e-learning, whether or not they are accredited for distance learning. Diverse comments carry different weights and this affects the environment in which the training takes place. This diversity also creates conflict situations, but above all it is related to health of the people and in the second place to the quality of the educational process. In addition, the COVID pandemic has raised many other and unexpected questions. It affects vital systems and areas – health, social activities, economy through human health, incomes, human resource development, creating instability, insecurity, unpredictability, insecurity, fear, sense of collapse, hopelessness. A pandemic is a risky event. The question is, have the system been prepared for this risk, has society been prepared? With this question I open a discussion that should have taken place a long time ago, and in which education had to be included with two main functions – to create education on risk issues, incl. health risk and, on the other hand, to ensure its own fitness to function in a crisis. Obviously, the system was not prepared for a crisis situation. But we still need to talk about how it manages to get through the crisis. In the following texts I will try to talk only about the latest – how higher education works in the created situation, whether it can maintain its quality in this situation and how the pandemic will affect the higher education future development. And despite the challenges, we are all aware that the quality of education is an important guideline that we must comply with. Quality is influenced by many factors, but the human resource factor is essential, ie. the community of teachers and students. Even today, all universities, governments and society focus their comments and efforts on human resources – how to preserve life and health, how to preserve the system and how not to worsen the quality in a pandemic. To this end, a comparison must inevitably be made.

The comparison between the distance education in normal area and education in COVID area showed the deficits of the system / the difficulties in the process of transformations/

In a normal social environment, the distance education was a serious answer as a response to the Bologna Process – curricula reforms, new interactive models of training, quality assurance, mobility, etc.. Along with the ever-increasing requirements for higher education to prepare young professionals suitable for realization on the labor market, the efforts to change the general environment were insufficient, incl. placing at the center of the process not only students but also academic staff/ teachers. This shows that it was, and it is a time to talk about the knowledge, skills and competencies of teachers in the new e-area, because usually we are talking about the knowledge, skills and competencies of the students.

The lack of analysis of the qualities of the academic staff, apart from the analyzes for evaluation of the scientific growth, is a deficit with a serious reflection on the quality of the educational process, especially on its digitalisation. Part of the problem is that curricula must meet the current state of socio-economic, technical and technological processes, but this is difficult precisely because of the unpreparedness of the academic staff to offer modern educational content. On the one hand due to difficult adaptability to innovations, on the other due to technical and technological inadequacies and on the third lack of motivation for change. An important reason for this gap is the fact that lectures and practice are often assigned to habilitated lecturers who do not have the necessary training on the topic, even that young trained lecturers are available. At the same time, we need to talk about smart education, digitalization, corresponding to the new technological reality, combining new instruments with the readiness of the human resources to implement them. It is this discrepancy that is the reason for the slow introduction of distance education and even where there is technical and technological equipment, it does not move forward. It is important to note that in addition to infrastructure, distance learning requires special learning content – on the one hand suitable for electronic platforms, on the other – modern and in line with the new socio-economic processes. Based on this background we need to assess the readiness to move to this process.

The student community, considered through this focus, is well oriented, it belongs to the so-called internet generation and has enough resources to adopt the new interactive learning models, moreover, it seeks these practices, even with behavior motivates teachers to use them more actively.

Interaction between teachers and students, supported by the introduction of new educational technologies determines a new quality of the educational process and it is the focus not only of all

regulatory documents and tools, but also the aspirations of participants in the system – teachers and students of many universities.

Technical and technological deficits must also be taken into account – the implementation of electronic platforms, equipping with the necessary equipment, providing technical facilities for teachers and students, administrative services. So it can be said, that in a normal social environment, the transition to distance education was smooth, optional and slow enough.

But the situation in the COVID pandemic is quite different, it is extraordinary. The situation required a quick and full transition to distance / fully digitalized learning

And deficits, cited above, appeared very quickly, the challenges were not long in coming either. In the first place, organizational challenges arose: available infrastructure, adequate workable platforms and systems, available equipment for teachers and students, suitable teaching materials. These issues were addressed in the course of the readjustment and, although still unresolved, were resolved to a satisfactory level.

As in the normal learning process, here we will also pay attention to the human resource factor. The pandemic situation affects all teachers, regardless of whether or not there is accreditation of the relevant university for distance learning. We are talking about the readiness of all teachers and students to proceed to such a training regime, including those who do not have any practice in distance learning.

RESEARCH AND ANALYSIS [1-3]

The whole teachers' guild shares that it has carried out a readjustment without any problems, which slightly diverges with the facts, even because not all teachers have the technical means provided. The more important issue is the readiness of teachers to provide the appropriate learning content to students in the relevant platforms. The challenge with the content of online learning is related to the available programs and appropriate presentation tools, which strongly depend on the teachers capacity and his skills for maximum coverage of content with visualization when using e-learning. In the context of the COVID pandemic, teachers had to overcome very quickly those deficits that existed and slowed down the development of distance education.

The other community, the students, also said that they had no problem adjusting to e-learning. Which is also questionable due to technical inadequacies. The other organizational elements of digital learning do not have a significant impact for students due to the fact that they are users, but on the other hand the obligation to participate in group meetings and classes at certain hours, which requires good connectivity, time commitment, has put them in difficult situation.

Part of the problems of human resources in the implementation of work in a digital environment is actually related to the set of conditions under which this is realized. We are talking about technical and technological conditions. However, other challenges arose. An important aspect of e-learning is psychological one. The psychological problems that have arisen, for which most of the teachers and less students are adamant, are caused by the narrow horizon of sociality in digital learning. Digitalization defines a corridor for communication, in which all relationships develop – it has no divergent outcomes to lead participants in different situational behavioral patterns of interaction. Here the functionality is built between sight and hearing, which turn into an electronic signal.

On the other hand, there are problems that arise along the axis – teaching and perception. This model of learning implies one-way focus, concentration on the perception of the visualization and relatively less attention on the content, creating a temporary sense of clarity and accuracy, which is subsequently difficult to restore. This leads to a decreasing in the quality of the educational process. In this regard, students are adamant that the quality of fully e-learning does not satisfy them. Teachers consider the students' attitude to this process unsatisfactory.

The social element also turned out to be important – isolation, financial insecurity, fears of the closest people, loss of income, if they do not directly dominate in all digital education, create problems for him on a subconscious level.

The analysis of the training conducted so far in a purely electronic environment shows several important elements:

- The main attention of the national institutions and in particular of the Ministry of Education and Science to the situation and the readjustment of education in the digital regime is focused in the field of pre-secondary education.
- Higher education in general was not prepared to meet the risk that created organizational and educational problems, although from a technological point of view most of the universities had the necessary resources to respond.
- Universities themselves had to adjust to the new rails, which in fact had its basis in the Higher Education Law, which defines high autonomy, especially in the field of educational content, but it was insufficient to handle the processes
- The existing platforms in some universities needed and still need adaptation, which requires financial resources and time, and such have not been provided
- The inconsistency of the technical equipment for teachers and students, which is the reason for interruption and inconsistency of contacts
- Part of online learning goes through e-mail communication, which makes it cumbersome, unvisualized, with completely absent personal contact between teacher and student.
- The psychological peculiarities of this training often lead to demotivation of the two communities – the teachers, disappointed by the lack of interest of the students, the students, discouraged by the content of the teaching materials.
- Any system has been set up to counteract the social and psychological problems arising from the impact of the crisis on the one hand and the workload caused by digital learning on the other.
- Entirely digital learning deprives students of practice, which for technical and technological disciplines is detrimental and contradicts all previous recommendations at all levels to change the theory-practice ratio in favor of practical training.

There are many problems from a purely organizational aspect – providing safe conditions for training and work, providing the necessary safety equipment and creating a mode of operation that meets the requirements for distance, disinfection and discipline. The nature of education at each university required its own decisions, which had to be responsible for everyone's life and health. If disciplines related to standards for healthy and safety working conditions as well as those related to risk management were studied in the universities in all specialties, universities would be far better prepared to work in the risk situation..

It can be said that the transition to learning in a digital environment is a continuation of the efforts to impose distance learning, ie. modernization continues. But introduced as 100% training imposed by the pandemic, it differs from distance learning, in which the observance of certain social elements is obligatory, as well as which requires personal contact between teacher and student at certain stages of training. Although the majority of students and teachers indicated that they had no difficulty with education in an e-learning environment, both groups strongly supported hybrid learning.

The blitz survey conducted on the occasion of e-learning in different universities provides information about the reactions and attitudes of teachers and students. The study covered universities accredited for distance learning / 60% /, those that are not / 27% /, as well as preparing for accreditation / 13% /.

TEACHERS

The Teachers' Guild has no problem adapting to digital education, regardless of whether or not the university is accredited for distance education and whether or not the teacher has participated in distance education so far. The platforms are very different – Zoom, Google class, Meet, Jitsi meet, Discord, Black Board. It is noteworthy that the platforms introduced in the respective universities for distance education have the lowest usability. This raises serious questions about how universities are accredited for distance education and to what extent are the platforms used for this training – what are the problems – technical, technological or competence? Open internet platforms are more

commonly used, which definitely means that simplification of the procedures for using university systems should be considered. However, the situation with digital learning is far more complicated than the like-dislike relationship. The dissatisfaction of the teachers with the attitude of the students towards the education in an entirely digital environment and an average assessment of their success is obvious. Among the challenges that accompany digital learning, the most serious is psychological, according to the teachers. Which definitely does not lead to high quality training. The technical and technological challenges are far behind.

STUDENTS

Students find a big difference between distance learning and learning in a completely digital environment, but they have nevertheless adapted well enough to it. Many of them have participated in at least one discipline in distance learning

Satisfaction with the quality of training is different, which shows that there are problems. Fast 1/3 of the students are definitely not satisfied with the training in a completely digital environment. Satisfaction with the evaluation of learning outcomes also divides students. 16% are firmly dissatisfied with the evaluation, 42% are satisfied with it.

Students' preferences regarding the model of learning in a digital environment are also different. There is a group that categorically does not accept training in a fully digital environment and refuses to answer the question of which of the models – online lectures, e-mail or mixed, is more appropriate

The challenges worry the students, but unlike the group of teachers, they consider the technical challenges to be more serious. Obviously, the problems that accompany online lectures such as technical, technological or infrastructure have not been overcome in the period of adjustment to the digital learning and therefore students express a preference for a mixed version. Here it is probably the place for the content of the teaching materials – are they well enough prepared and presented in the online platforms, is there enough time for students to realize and understand them, especially if there is no textbook in the respective discipline. On the other hand, the compulsory model of participating in fully online training obviously creates discomfort. And these problems are also contained in the answer to the question of challenges.

WITHOUT BEING REPRESENTATIVE THE STUDY ALLOWS TO MAKE SOME SUMMARIES.

It is necessary to overcome technical problems, to create a reliable infrastructure and facilities in order to improve the connectivity and quality of training, respectively the satisfaction of all participants in the process.

Deepening communication through electronic platforms instead of e-mails also works towards the improving satisfaction with both quality and evaluation. This means a joint effort between the two communities – teachers and student. Obviously, the content of the educational programs and materials offered in the electronic platforms is still unsatisfactory and there is a lot to be done

Improving the content will improve the interaction and reduce the psychological problems of learning in a digital environment.

The hybrid model is preferred because it retains to some extent the visualization with physical contact and the possibility for normal social communication, as well as for practical training.

The transmission of materials by e-mail increases the access to more information, which is good and easier for students and it will remain nevertheless of the model chosen for the implementation.

The digital learning imposed by the COVID pandemic continues to worry us, teach us and force us to look for the best combinations in order to modernize education not only from a technical and technological point of view, but to be mobile and responsible to it as much as possible. To keep the spirit of education and to keep the sharing of knowledge in a way that will be most useful to students. To turn the crisis into an opportunity to develop new models and methods of training and personal participation. The "no one is isolated" model must also be applied here.

The pandemic proved to be a catalyst for a change we seemed afraid to make. Changing the learning model in this way is not an evolution; it is a revolutionary step, whether it is applied in the

classroom, in the student audience or at home. We are about to completely change the tools and include the entire human resource of education, pupils and teachers, students and academic staff, so that we do not go back. And for many people, they are about to change their thinking and attitudes.

LITERATURE:

1. Lyubcheva, M., Terziev, V. The interaction: business- education – investment for development. // XXII International Scientific Conference: The power of knowledge (11-13.10.2019), Kavala, Greece, Institute of Knowledge Management, Skopje, 34, 2019, 5, pp. 1191-1196, ISSN 1857-923X (for e-version), ISSN 2545 – 4439 (for printed version).

2. Terziev, V., Lyubcheva, M., Solovev, D. The interaction: business- education- investment for development. // Proceedings of INTCESS 2020- 7th International Conference on Education and Social Sciences 20-22 January, 2020 – DUBAI (UAE), International Organization Center of Academic Research, Istanbul, Turkey, 2020, pp. 865-869, ISBN: 978-605-82433-8-5.

3. Terziev, V., Lyubcheva, M., Solovev, D. The interaction: business- education- investment for development. // IJASOS- International E-Journal of Advances in Social Sciences, International Organization Center of Academic Research, Istanbul, Turkey, 6, 2020, 16, pp. 178-183, ISSN: 2411-183X.

ПАЗАРА НА ТРУДА В УСЛОВИЯТА НА ПАНДЕМИЧНА КРИЗА В БЪЛГАРИЯ

Иван Иванов

Инженер

Университетска многопрофилна болница за активно лечение „Канев“ АД – Русе

Резюме: Настоящата публикация анализира и изследва измененията на пазара на труда в условията на пандемична криза и влиянието им върху системата на здравеопазването в България.

Ключови думи: Здравеопазване, Пазар на труда, Пандемична криза, Социална политика.

JEL: I10, J00, J01, J08

THE LABOR MARKET IN THE CONDITIONS OF A PANDEMIC CRISIS IN BULGARIA

Ivan Ivanov

Eng.

Kaneff University Hospital, Ruse, Bulgaria

Abstract: This publication analyzes and examines the changes in the labor market in the conditions of a pandemic crisis and their impact on the healthcare system in Bulgaria.

Keywords: Health, Labor Market, Pandemic Crisis, Social Policy.

JEL: I10, J00, J01, J08

Актуалността на изследваната тема е обусловена от това, че социалното управление играе все по-нарастваща и определяща роля в България. Практически засяга всички сфери в живота на обществото ни. Извършва се плавна модернизация на недостатъчно ефективната социалната и политическа система на страната с помощта на програмно-целевия подход.

Всяка форма на човешка дейност е свързана с изпреварване на някакви конкретни действия на осмислянето ѝ по някакъв начин, т.е. като определена програма. Това е още по-важно, когато става дума за организация и координация на съвместни действия и дейности, управление на съвкупната дейност в социалните общности, започвайки от най-малките и свършвайки с националните.

Обоснованите социални норми и решения и програми, съдържащи в себе си крайния резултата, т.е. целта, и способа за неговото достигане, т.е. методите и процедурите за осъществяване на съответната дейност, които дават възможност да се влияе върху процесите целенасочено, комплексно и систематизирано [6-8].

Обект на изследването се явява системата за социална защита и обезпечаване заетостта на населението в България.

Предмет на изследването е оценка на изменение и динамиката на пазара на труда в условията на пандемична криза и влиянието върху системата на здравеопазване в България.

Теоретико-методическите основи на изследването се заключават в неговият комплексен и системни подходи. При това комплексният интердисциплинарен подход, предполагащ интеграция на социологическия, теоретическия и управленския, социално-икономическия и други аспекти на изследването са свързани със системния анализ.

Методическа основана на изследването се явяват основополагащите идеи на българската и чужда социология за спецификата от социалната ефективност в дейността на субектите на институционалното управление, в това число и органите за държавна власт. Изхождайки от тях социалното управление се разглежда от позицията на системност, заключаваща се в регулиране отношенията между обекта и субекта на управление, като целенасочено въздействие върху социалната система с цел да се приведе нейното функциониране и развитие в съответствие с обществено значими цели.

Емпирична база. Освен теоретичните в работата активно са използвани и методите за наблюдение и статистически анализ на социологическата информация.

Информационните източници, използвани в научно-изследователският проект, включват в себе си и архивни документи от Министерство на труда и социалната политика, Националната служба по заетостта, по-късно Агенция по заетостта, Национална служба за социално подпомагане, по-късно Агенция за социално подпомагане, Национален статистически институт, Национален осигурителен институт, документални източници и статистически материали на органите за социална защита и заетост, програми за социална подкрепа и заетост на населението в Република България, информационни материали от Министерството на труда и социална политика, Агенцията по заетостта, Агенцията за социално подпомагане, Националният статистически институт, социално-демографски данни за състава на населението, учащите се и студенти, професионалната и квалификационната структура на заети и безработни лица в страната, материали от социологически изследвания на основните категории трудово незаето население в трудоспособна възраст, резултати от експертни изследвания на ръководители и специалисти от органите за социална защита и службите по заетост, специална литература по темата за изследване, материали от средствата за масова информация, материали от конференции, съвещания, семинари и „кръгли маси“ по проблемите, анализирани в изследването. Значително място сред информационните източници заемат локалните наблюдения и впечатления, които в съчетание със статистическите материали и експертни оценки, позволяват да се състави обективна картина на анализирания процес и да се изработи оптимален модел за измерване социалната ефективност от дейността на държавните служби по заетостта – Националната агенция по заетостта, дирекции „Регионални служби по заетостта“, дирекции „Бюра по труда“ и филиалите към тях.

1. Пазар на труда – характеристики

Пазарът на труда е един от пазарите на факторите на производството (наред с пазара на земята и пазар на капитала). Той е специфичен механизъм за рационално и ефективно разпределение и използване на работната сила, за регулиране на заетостта.

Трудовият пазар има огромно значение за стабилността на предприятията, за икономическото и социалното развитие на страната, за равнището и качеството на живота.

Пазарът на труда като един от основните пазари и има важна роля за устойчивото икономическо и социално развитие на всяка страна и регион, за равнището и качеството на живот на населението. Неговото развитие и конюнктура оказват непосредствено влияние върху развитието на организациите и населението. Като един от основните пазари, неговото развитие и състояние се предопределя от това на другите, но и сам той влияе по един или друг начин върху тях. Нормалното функциониране на икономиката, нейната динамика, структура и ефективност предопределят търсенето на труд по обем, но и по структура, както и възможната цена на труда. В условията на пазарна икономика организациите и предприятията намират и си осигуряват ресурси, в т.ч. и човешки ресурси, посредством пазарите и съгласно действащите на тях правила, норми, институции и прилаганите от тях стратегии и политики. Населението, неговите доходи, професионална и трудова реализация се осъществяват в зависимост от механизмите, регулиращи пазара на труда и управлението на икономическата активност и обществения живот [10-12].

Пазарът на труда често се определя и като съвкупност от правни норми, принципи, правила, изисквания, процедури, институции и политики, които съдействат на организациите да намерят необходимата работна сила, а предлагащото труд население желаната работа (работни места). Той е онова абстрактно място, където се осъществява покупко-продажбата на стоката „труд“, мястото, където се осъществява сделката между продавачите и купувачите на работна сила. Налице е, когато има реално търсене и предлагане на труд и цената на труда се предопределя от съотношението между тях. Той е своеобразен механизъм за разпределение на работната сила, регулатор на нейното движение, предопределя равнището на заетост и безработица и определя цената на различните видове труд [1-2, 6-9].

Пазарът на труда е динамична система, в която си взаимодействат предлагането и търсенето на труд, хората на наемния труд и работодателите. Основни компоненти на пазара на труда са търсене и предлагане на работна сила, на труд; труд, работна сила; цена на труда; конкуренция между търсенето и между предлагането на труд.

Субекти на пазара на труда са работодателите и техните представители; работниците и служителите и техните представители (професионални и/или синдикални съюзи); държавата и нейните органи (министерство по труда и социалната политика и неговите органи- агенции, дирекции и други, свързани непосредствено с пазара на труда) [3-5].

Предлагането на труд се определя от изразеното желание и възможност за труд от притежателите на труд с определени качествени характеристики през определен период от време при съответно равнище на заплащане на труда и други условия. Различава се съвкупно и индивидуално предлагане на труд. Първото се обуславя от количеството на трудоспособното население на страната, развитието на икономиката и възможностите ѝ да създава работни места, равнището на образование и професионална подготовка, равнището на заплащане на труда, действащите механизми на данъчно облагане на населението, мотивацията за труд и други. Индивидуалното предлагане се предопределя от решенията на домакинството, от неговата големина и структура, от равнището на доходите и цената на свободното работно време, от желанието на личността за професионална реализация, от самоутвърждаване и уважение.

Търсенето на труд се дефинира от изразеното желание и възможност на работодателите да наемат работна сила със съответните качествени и други характеристики, в съответствие с потребностите на организацията за новосъздаващите се или временно освобождаващите се работни места или длъжности. Съвкупното търсене на труд се предопределя от развитието на икономиката, от бизнессредата, от характера на икономическия растеж и равнището на конкурентноспособност и производителност на производството, равнището на заплащане на труда и други. Всеки работодател, всяка организация определя индивидуално търсенето си на труд в съответствие с целите и стратегията на своето развитие, равнището на ефективно използване на наетата вече работна сила, инвестиционната и маркетинговата си стратегия, финансовото си състояние, политиката и инвестициите си по отношение на човешките ресурси и други [3-5].

Институциите на пазара на труда са организации, звена или физически лица, които свързват под една или друга форма търсещите работна сила (работодателите) и предлагащите труд (трудоспособните лица).

Равнището (коефициентът) на безработица се измерва и характеризира с коефициента на икономическа активност. Той се определя като съотношение между броя на безработните и икономически активното население.

Колкото по-голям е броят на безработните, толкова повече намалява икономическият потенциал, работната сила на страната, ограничава се един от най-важните ресурси. Затова нарастването на заетостта е една от най-важните цели в макроикономическата политика на всяко правителство, както и в стратегията на Европейския съюз. Заетостта се характеризира с коефициент (равнище) на заетост, който се определя от съотношението между броя на заетите лица и броя на населението на 15 и повече години. Увеличаването на заетостта е свързано преди всичко с развитието на конкурентноспособно и ефективно производство, но и с увеличаване на достъпа до заетост на всички групи от населението, с намаляване на заетостта в „сивата“ икономика, икономически неактивните („обезкуражените“ и други) и на безработните и главно на т.нар. „продължително безработни“, които понякога са немалка част от безработните. Тази група увеличава „цената“ на безработицата, води до обедняване, социална изолация и други негативни социални тенденции [3-5, 10].

Продължително безработни, съгласно националното законодателство, са лицата (безработните) с постоянно поддържана регистрация като безработни в бюрата по труда над 12

месеца. Аналогичен на него е и показателят за среден престой в безработица, който характеризира ситуацията на пазара на труда, степенна на несъответствие между търсене и предлагане на труд, общо и на съответните пазари на труда.

Една от най-важните характеристики за определението на статута на безработния е, че той търси заетост, готов е да започне работа. За целта се използва показателя „лице, което активно търси работа“. Като такова се определя всяко лице, което посещава работодателите, за постъпване на работа, не отказва срещи с работодателя, организирани от държавните служби по заетостта (бюрото по труда).

Предлагането на труд по принцип е насочено към търсене на подходяща работа. Съгласно действащия в България Закон за насърчаване на заетостта подходяща работа е тази, която съответства на образованието, квалификацията, здравословното състояние, пол, възраст на лицето, и се намира в същото населено място или на определено разстояние от него (например до 30 км извън него), при условие, че има подходящ обществен транспорт. Това определение за подходяща работа е валидно за безработните, които са такива до 12 месеца след този период, тоест за продължително безработните – всяка работа, която съответства на здравословното им състояние се счита за подходяща.

Когато безработицата е много висока и се създава голямо социално напрежение, а не се използва значителен човешки ресурс, правителствата прилагат различни политики за увеличаване на заетостта и/или за регулиране на пазара на труда. Последното е свързано с използването на различни мерки и стимули, известни под названието пасивна и/или активна политика по заетостта [3-5, 10].

Пасивната политика на пазара на труда включва мерките на правителството по изплащане на обезщетение и помощи при безработица, изграждането и функционирането на институциите на пазара на труда. Активната политика на пазара на труда включва мерки, програми и планове, насочени за връщане на безработните към заетост, за включването им в сферата на труда.

При висока безработица и икономическа стагнация или криза, когато търсенето на труд е ниско или недостатъчно, правителствата често използват различни програми и мерки, с които се създават временни работни места. Към тях се насочват главно продължително безработните. На първо място се прибягва към програми, които създават заетост в обществения (публичния) сектор и/или в различните дейности от обща полза за обществото (почистване, залесяване и др.). Използването в този случай понятие „работни места в общоползни дейности“ означава работните места, които се разкриват в присъщите на общината дейности като: комунално-битово обслужване, благоустройство на населеното място и производствени зони, поддържане и опазване на общинската собственост, опазване на околната среда, поддържане и опазване на исторически паметници и обекти и други подобни. Аналогични програми са познати през последните двадесет години и в стопански дейности и в организации от реалния бизнес. Това са т.нар. още субсидирани програми или субсидирани работни места. През последните години такава програма в България е програмата „От социални помощи към осигуряване на заетост“, която на практика е система от частни регионални програми. При тях най-често се финансира от държавния бюджет (или други публични ресурси) включването на безработните в такива програми (работна заплата, осигурителни вноски и други). С тези на практика изкуствено създадени работни места се намалява временно безработицата, дава се възможност на продължително безработните да се върнат (макар и за определен срок) към заетост, доходи и осигуряване [6-9].

В политиките за регулиране на безработицата и увеличаване на заетостта важно място се отнежда на увеличаването на капацитета, потенциала на заетите и безработните по пътя на обучението, повишаването на образованието и квалификацията. По определение „професионална квалификация“ е обучение за начална и допълнителна квалификация, както и преквалификация на лица в трудоспособна възраст извън системата на образованието на подрастващите.

Промените в заетостта и безработицата са свързани и със сезонността на производството и редица други дейности, имащи ограничено действие през годината. Понятието „сезонна работа“ се използва за труд, който се изпълнява през определени периоди от календарната година и е в зависимост от природно-климатичните дадености (строителство, туризъм, селскостопански дейности и др.).

Увеличаването на заетостта и намаляването на безработицата става възможно и с увеличаване на активността, с повишаване на предприемаческия дух на населението в трудоспособна възраст. Такава форма е samozаетостта, самостоятелната работа на хора с т.нар. свободни професии, занаятчии. Понятието „самостоятелно заето лице“ се отнася за всяко лице, което само или в съдружие с други лица работи за собствена сметка.

Много често връзката между търсенето и предлагането на труд е опосредствана, осъществява се с посредничеството на различни институции (публични или частни). Те осъществяват т.нар. „посреднически услуги“ на пазара на труда, които включват дейности по информиране и наемане на работа на безработни или заети лица, търсещи нова работа, както и при организиране и провеждане на професионална квалификация.

В периоди на икономическа и/или финансова криза, при финансови или пазарни затруднения на отделни организации, последните пристъпват към редуциране на своя състав, незначително, по-значително или масово уволнение на работещите. С понятието „масово уволнение“ се означава действието, когато в продължение на един месец работодател прекратява трудовите договори на значителна част от персонала (например на повече от 50 работници и служители за предприятие с численост на персонала над 100 души, или на повече от половината работници и служители за предприятие с численост на персонала от 50 до 100 души).

Използват се и редица други понятия, които характеризират сложните и динамични процеси, протичащи на пазара на труда и в сферата на заетостта на населението.

Взаимодействието на двете променливи- търсенето на труд и предлагането на труд определя равновесието на пазара на труда. От конкурентния механизъм на това взаимодействие зависи стабилността на трудовия пазар.

Детерминираща роля за координиране на плановете на търсещите и предлагащите труд, играе цената на труда.

Икономическият процес протичащ на пазара на труда засяга съдържателно отношението между предлагащите и търсещите труд. Този процес започва, от една страна, с търсенето на работно място от трудоспособния, и от друга страна, със съответната активност на работодателя- предприятието или организацията. След като се установи контакт между двата субекта и се договорят условия на наемането, приемливи и за двете страни се сключва трудовият договор. Услугата, която работникът прави на работодателя или самият труд се осъществява именно след като договорът е сключен.

В много отношения обаче пазарът на труда е един специфично функциониращ пазар, който се отличава от останалите пазари. Основната причина е в характера и особеностите на стоката, която се търси и предлага на трудовия пазар – „стоката“ труд. На трудовия пазар работодателят се договаря с работника за услугата, която той желае да му извърши. Срещу извършената услуга работникът получава определена парична сума, за която в процеса на договарянето се споразумява. Оттук следва, че „стоката“ която работникът предлага на пазара на труда е свързана с неговите способности и умения за труд, благодарение на които при определени условия, време и възнаграждение е възможно извършването на една или друга услуга на работодателя. Така че, това което се купува и продава е трудовата услуга, а не човешкият капитал. Способностите на хората, човешкият капитал са неотделими от работника, т.е. от техния собственик. Именно в това се състои спецификата на „стоката“, която се „продава“ на трудовия пазар. Предмет на сделката, сключвана на пазара е не работникът (човешкият капитал), тъй като това би означавало неговото превръщане в стока (така, както е било в периода на робството), а способностите му за труд, които работодателят използва за постигане на целите си- приходи, печалба. Като предоставя своите знания, умения, творчество

индивидът в същото време извършва услуга на работодателя срещу определена цена. В този смисъл се говори, че това което се предлага на пазара са трудови услуги. В същия смисъл се употребява по-нататък и понятието труд, т.е. в смисъл на трудова услуга.

Различия между пазара на труда и другите пазари има и по отношение адекватността на предварителната информация. За работника те се изразяват в несъответствието между предварително договорените и реалните условия на труд и заплащане. За работодателя се състои в несъответствието между предварителната оценка за качествата на работника и действителните такива. Това е една от причините за прилагането на изпитателен срок, през който се преценява, доколко договорената предварително от работодателя и реалната цена на труда си съответстват, и ако е необходимо се правят известни корекции.

Друга особеност на пазара на труда е наличието на организации на работниците и работодателите. При договарянето между работника и работодателя, споразумението до което стигат в голяма степен зависи от съотношението на силите на синдикатите и съюза на работодателите. За разлика от другите пазари, за пазара на труда е характерно специфично законодателство. Много от клаузите в колективния трудов договор са регламентирани и предварително утвърдени от трудовото законодателство – условия на труд и продължителност на работното време, минимална работна заплата, почивни дни, отпуски и други.

Пазарът на труда изпитва силната намеса на държавата чрез прилаганите мерки и програми в рамките на активните и пасивните политики. Държавата се намесва и когато на трудовия пазар възникват остри социални проблеми – ниски социални осигуровки, дискриминация на труда, бедност, нездравословни условия на труд и други. Най-често социалните конфликти и напрежението в страната са свързани с проблемите на пазара на труда.

С изложеното по-горе особеностите на пазара на труда не се изчерпват и все пак дават известна представа за неговата многостранност и сложност. Ако искаме да обобщим, следва да подчертаем, че всички тези особености са взаимно свързани с характера и особеностите на специфичната стока „труд“, т.е. с обекта на „покупко-продажбата“ на пазара на труда [3-5, 10].

2. Развитие и реструктуриране на заетостта в България

Намаляването дела на индустрията в създавания БВП и в съвкупната заетост е закономерен процес и бележи прехода от индустриално към информационно общество. Тази кардинална промяна в структурата на националните икономики често се съпровожда с радикална промяна в професионалната кариера на заетите, с увеличаване на безработицата и бедността, с изостряне на социал конфликти. Преходът от индустриално производство към развитие на различните видове услуги е труден и често има висока цена [3-5].

Деиндустриализацията в България има редица специфики в отличие в западните икономики тя бе предопределена не толкова от естествения ход на икономическото развитие, колкото от започналите политически промени и политиката на реформи за преход към пазарна икономика. Така процесите на деиндустриализация трябваше да решат както икономически, така и политически задачи: икономиката да стане ефективна и конкурентоспособна, но заедно с това и заради това да промени своята собственост, мащаби и характеристики. Реформите започнаха със смяна на собствеността, ограничаване на монополното положение и екологичното замърсяване, ликвидирани и ограничаване на неефективните производства и преминаха към изграждане на функционираща пазарна икономика, съответстваща на стандартите и правилата на политиката на ЕС и на изискванията на глобализиращата се икономика. Тези два по същество преходни периода – към пазарна икономика и към интегриране в ЕС доведоха до радикално реструктуриране на производството и заетостта. За разлика от другите страни от Централна и Източна Европа, осъществяващи аналогични преходи, в България тези процеси имаха висока социална цена и значителни последици за доходите на населението, неговата сигурност и заетост.

Наследството за началото на прехода към пазарна икономика

В годините на социализма политиката на държавата беше насочена да не допуска безработица, което ставаше за сметка на икономическата ефективност и продуктивност. Създаваха се непрекъснато нови работни места и се мобилизираха всички налични трудови ресурси за участие в производството. Масовото на трупване на основен капитал и големите вложения в развитието на човешките ресурси на страната не допринесоха за стабилното и непрекъснато нарастване на производителността. Развитие получи и т.н. „скрита безработица“, свързана с неефективното използване на вече заетата работна сила, загуби на работно време поради различни причини, ниска интензивност на труда и други [3-5, 10].

До средата на 70-те години икономическия растеж се основаваше на непрекъснатото увеличаване на използваните производствени ресурси (работна сила, инвестиции, суровини и материали, енергия) – пропорционално на нарастването на производството или с изпреварващи темпове. Далеч преди края на 80-те години започна да става все по-ясно и затова открито беше поставен въпроса, че не може да се осигури по-нататъшно нарастване на производството по досегашния екстензивен път, тоест чрез постоянно увеличаване на производствените фактори. Бяха направени опити за преминаване към интензивен тип на развитие по пътя на повишаването на производителността на труда с изпреварващи темпове по отношение на използваните ресурси и произвежданата продукция. Не бяха създадени обаче условията за това развитие – модернизация на производството, нови технологии и техника и икономически стимули на заетите в по-производителен труд. Забавянето на темповете на икономически растеж през 80-те години, свързано със задържането и спада в производителността на труда, увеличи скритата безработица. Появиха се сериозни трудности за запазването на достигнатото жизнено равнище на населението.

От поддържането на по-висока заетост от икономически необходимата в предприятията, бяха заинтересовани и техните ръководители. Категорията на предприятието и равнището на заплащане зависеше от мащабите му, в т.ч. и от броя на заетите в него. Наред с това съществуваше резерв от работна сила, който можеше да бъде използван, когато беше необходимо да се изпълни или преизпълни плана – обикновено в края на годината или петилетката. Преразходът на средства за производството, в т.ч. и за работна заплата, не се санкционираше.

Разпределението на работната сила между отделните отрасли дейности, сектори и икономически региони ставаше по административен път. Доколкото при тези условия можеше да се приеме, че съществува пазар на труда, то той притежаваше следните характерни особености (особено за последното десетилетие):

- търсенето на работна сила превишаваше предлагането, тоест броят на работните места беше повече от броя на трудоспособното население;
- високо равнище на заетост на населението, в т.ч. и на жени те. На практика цялото трудоспособно население, което не продължаваше образованието си в редовно обучение и н беше в армията, а беше здраво, участваше в икономиката тоест беше заето;
- сравнително ниско равнище на заплащане на труда и незначителна диференциация в равнището на заплащане на различните групи заети (по образование, професионална подготовка и квалификация, условия на труд и други диференциращи заплащането фактори);
- непрекъснато повишаване на образователното равнище и професионалната подготовка на заетите, главно за сметка на подрастващите поколения, независимо от ниското заплащане на квалифицирания труд, много често по-ниско от труда на заетите с ниско образование и без професионална подготовка;
- всеобща и гарантирана заетост, във висока степен защита от уволнения, докато на практика самият работник не пожелае да се уволни;
- контролирано движение на населението и особено на работната сила към големите градове;
- задължително разпределение по работни места на завършващите висшите и другите професионални училища (до началото на 80-те години);

■ значителен дял и приоритет на социалните придобивки в предприятията в цената на труда и мотивацията за работа в една или друга организация като възможности за ранно пенсиониране, защита от уволнения – особено преди пенсиониране, преди раждане и на майки с малки деца, инвалиди и др., предоставяне на жилища или общежития от предприятието на символични цени, пължителни платени отпуски за гледане на малки деца (до 3 годишна възраст на детето) и продължаване на образованието със запазване на работното място, безплатно или на сравнително ниски цени хранене в предприятията, евтини и ежегодни семейни почивки на море и/или планина, закупуване на ниски цени на хранителни и други продукти и услуги от предприятието, ползване безплатно на медицински, зъболекарски, профилактични и спортни услуги в предприятията, използване на ниски цени на места в детски заведения към предприятието, стипендии за учащи се деца на дългогодишни работници на организацията и други. През втората половина на XX^{-ти} век икономиката на България се промени от типично селскостопанска във високо индустриална. В началото на 50^{-те} години преобладаващият дял от производството и от заетите бяха в селскостопанското производство. Осъществената колективизация на селските стопанства през 60^{-те} години и интензивно провежданата политика на индустриализация промениха радикално структурата на произвежданата продукция и на заетите. Повече от един милион селскостопански работници се пренасочиха към другите сектори – главно промишлеността и в много по-малка степен в строителството и услугите. Делът на промишленото производство и заетостта непрекъснато се повишаваше и в края на 80^{-те} години по дял на промишленото производство, инвестициите, дългосрочните материални активи и заетите България носеше характеристиките на типична индустриална икономика.

Няколко години преди началото на прехода, в съответствие с осъществяващите се тогава опити за реформи на социалистическата икономика, разпределението на работната сила и нейната мобилност беше освободено от административна намеса. С прехода към пазарна икономика още в самото му начало се осъществи либерализиране на движението на населението и работната сила – в и извън страната, между отделните населени места и към големите градове; заплащането на труда; наемането и освобождаването от работа и други.

Първата половина на 90^{-те} е период на икономически реформи: създаване и развитие на пазарите и в т.ч. пазара на труда; смяна на модела на заетост и формиране на адекватни политики за справяне със социалните проблеми, произтичащи от приватизацията, структурните реформи и появилите се безработица и обедняване на населението. От края на 90^{-те} години се провежда политика на интеграция в ЕС и свързаните с това действия от стратегически и планов характер за намаляване на броя на безработните и увеличаване на заетостта. Бяха приети стратегии, в т.ч. Стратегия за заетост и национални планове и за свързване на икономическото развитие със създаването на работни места.

До своеобразен обрат през прехода доведоха наследените значителни по обем и разнообразие социални придобивки, от които се ползваше населението по времето на социализма. От една страна, са очакванията на хората те да бъдат запазени, от друга бюджетни ограничения, лошото финансово състояние на предприятията, несигурност на мениджърския състав относно своето и на организацията бъдеще, се оказа препятствие те да бъдат запазени.

На практика разходите за тези придобивки увеличават цената на труда, намаляват печалбата, влошават икономическите условия на трансформиращите се държавни предприятия, а за новосъздаващите се малки частни предприятия липсва практика и често желание или неумение да се стимулира и мотивира персоналът.

От 1991г. в страната за първи път беше въведено договарянето на работната заплата – както при уреждането на индивидуалните, така и на колективните трудови отношения. Със съответен акт на правителството се създадоха три равнища на формиране на трудовите възнаграждения: национално – за определяне на минималната работна заплата за страната, видовете и минималния размер на допълнителните плащания за труд (за продължителна работа,

извънреден труд и др.); колективни трудови договори- на отраслово и браншово равнище и на равнище предприятие; индивидуално трудово правоотношение.

Въз основа на законодателството и съответните нормативни актове принципно се промени и формата за наемане на работа- по пътя на договарянето на двете страни на трудовоправните отношения, а не както беше- едностранно, със заповед на съответния ръководител на предприятието. През тези години на преход съществуващата ситуация на пазара на труда предопредели наемането да става под формата на срочни трудови договори (с максимална продължителност от три години съгласно действащото законодателство). Практиката и конкретното състояние на съответните пазари на труда утвърди широко наемането по краткосрочни трудови (със срок до 1 година), а също и наемането не на основата договор, а по т.н. „граждански договори“, наемането без договор въобще, без социално осигуряване и други.

С годините на преход към пазарна икономика се изградиха основите на индустриалните отношения, напълно непознати, неразвити по времето на социализма. Основите им бяха поставени през първите години (1989-1990г.) и през следващите години те се развиха и обогатиха. Законодателно се утвърди принципа на трипартизма в управлението на човешките ресурси на национално равнище, определи се обектът на тристранно партньорство (регулиране на трудовите и осигурителните отношения и на въпросите, свързани със жизненото равнище на населението), регламентира се начинът на партньорство на държавата с представителните организации на работниците и служителите (консултации и сътрудничество), определиха се основните критерии за представителност на организациите на работниците и служителите и на работодателите (членски състав, представителност на отрасли, наличие на национални и регионални структури). Изградиха се институциите на индустриалните отношения в България. Тяхната основна форма са съветите за трипартитно (в предприятията – двупартитно) сътрудничество. За целта в това отношение беше използван богатият опит на европейските страни и съответните конвенции и препоръки на Международната организация на труда.

Създаването на гаранции за реализирането на основните права на трудещите се изисква подготовката и приемането на редица специфични закони, както и изграждането въз основа на тях на съответните институции, фондове и други условия. Поради невъзможността, от една страна, за този сравнително кратък период да бъдат подготвени и приети от Народното събрание множеството закони в областта на труда и социалната защита на населението, и, от друга, поради необходимостта да бъдат приети през същия този период редица закони от други сфери на обществения живот съответните правителства подготвиха и приеха редица подзаконови актове (постановления, наредби и др.) в областта на пазара труда- създаване и развитие на неговите институции, осигуряването и подпомагането при безработица, насърчаването стимулирането) на безработните и на работодателите за увеличаване на заетостта, за професионална подготовка и квалификация и др.; на социалното осигуряване- както на хората на наемния труд, така и на самостоятелно работещите, предприемачите, хората на свободни професии и други; на социалното подпомагане и социалните грижи; здравеопазването; образованието; заплащането на труда; условията на труд и други. Въз основа на тях се изградиха и съответните институции- с централно управление и съответните регионални структури.

Развитието на пазара на труда следва основните тенденции в развитието на икономиката- реструктуриране, приватизация, ликвидиране на неефективни производства и дейности. През целия първи период се запази високо предлагането на труд и свито, силно ограничено търсенето. Това превърна ниската заетост и високата безработица в значителен социален проблем за успешна интеграция в ЕС.

Промените в обема на производството се отразяват върху равнището на безработица и на заетост на населението.

3.Измененията на пазара на труда в условията на пандемична криза и влиянието и в частност върху системата на образование и здравеопазване в България

В процеса на сложното пазарно преустройство на българската икономика от края на 80^{те} години се генерират и активизират специфични конюнктурни фактори. През първия период те подтискат растежа, водят до влошаване и дори до отделни деформации в някои основни макроикономически зависимости и пропорции. През този период се осъществи либерализацията на търговията и цените и започнаха мъчителните и продължилите дълго време реформи в аграрния сектор [3-5, 10].

При количественото определяне на зависимостта се откроява изоставащата реакция на безработицата, което намира израз в около три пъти по-слабото изменение в нейната норма в сравнение относителната промяна в брутния продукт. Това се свързва главно с действието на три фактора. Ако се интерпретират по-широко и се актуализират, тези фактори разкриват някои явни и скрити, косвени признаци на безработицата, заетостта и производителността на труда; трудно преодолими разминавания между статистически отчитаните и действителните размери на безработица. Към тези фактори се включват сл. по-важни въздействия:

- В случаите на по-значителен и продължителен спад в производството се ускорява процесът на освобождаване на работници макар и да е възможно този процес да протича с по-различна интензивност. Равнището на безработица се увеличава с по-бавни темпове (а не с аналогични), защото по различни причини по-малко (а не всички) от общия брой на освободените работници се включват допълнително в групата на безработните.

- Една част от съкратените се ориентират сравнително бързо към самостоятелна дейност, предприемачество (най-често в областта на дребния бизнес), други се отказват от участие в трудова дейност, тоест преминават в групата на икономически неактивните лица.

- Всяко по-чувствително и трайно свиване на производството се отразява върху продължителността, формите и характера на заетостта. Увеличава се броят на заетите лица на непълнен работен ден. Поради факта, че намалява обемът на производството, поради намаляващите приходи и печалби, фирмите се стремят към редуциране на разходите с цел по-бързо да излязат от ситуацията. Много често като резултат от това намалява производителността на труда, а и темповете на нарастване на БВП. Заетостта на непълно работно време може да се разглежда както като форма на гъвкава заетост, на реализиране на свободата индивидите по отношение продължителността на работното им време, така и като „междинен“ трудов показател, който се формира на ганицата между заетостта и безработицата, защото човешките ресурси не се използват пълноценно, работещите получават неритмично, значително по-малко и неудовлетворяващо ги заплащане. Така, макар формално да са заети, част от заетите могат фетират и като скрито безработни. На практика, особено през първия период на прехода, заетостта в много предприятия не съответства на определението за заетост, продължителността на работното време, производителността на труда и получаването на трудово възнаграждение не съответстват на установе стандарти. Заетостта на тези хора е по-ограничена и по-несигурна от нормалната. Това става главно в случаите на влошаване на общия икономически темп на развитие, на производствени ограничения за отделните предприятия (пазари, доставки, кооперирани доставки и др.), в резултат на което се влошават производствените и финансовите резултати и нараства вероятността от по-масови освобождавания от работа (съкращения, уволнения).

Социалната ни система, признаваме или не признаваме, се намира пред сериозно изпитание в настоящата кризисна ситуация, предизвикана от пандемичната криза от COVID 19. Тя, разбира се е преживявала и далеч по-тежки изпитания, особено в годините на активни политически и икономически трансформация след промяна на обществения и политически строй в края на 90^{те} години на миналия век в България. В периода от 1989 г и след това през следващите години поне още няколко пъти е била поставена в изключително тежка кризисна ситуация. Цикличност в тези деформации на функционирането и не могат да бъдат обосновани, но могат да бъдат обособени групи от фактори, които в една или друга степен влияят върху нея. В по-голямата си степен те са зависели от способността на икономиката да понесе или да не понесе определени натоварвания, които се случват в определения период от време.

Тези натоварвания са се компенсирани в едни случаи от естествения ход на определени събития и процеси, а в други ситуации са използвани набор от коригиращи мерки и програми, които да възвърнат жизнеспособността на затихналите икономически процеси и да възстановят системата, като я поставят отново в равновесно положение.

Поставена в ситуация на бързо променяща се среда социалната система в България трудно и мудно реагира на създалата се нова и различна ситуация. Дори притежаваща съвременните механизми за отчитане на съответните изменения, тя поне на този етап не е способна да реагира адекватно и приемливо на създалата се пандемична ситуация от COVID 19.

Това в определена степен е очаквано от експертите в тази област, защото те отлично познават механизма на вземане на такива решения на национално и европейско ниво. Процес, който е относително дълъг и не особено гъвкав и на практика не отговаря на очакванията на обществото.

Комбинацията от въздействия на множество фактори върху социалната ни система я изправят пред вземането на кризисни и бързи решения. На всички е известно, че вземането на бързи решения е доста рисковано, защото те обективно не са подплатени с точен и конкретен анализ на ситуацията и привидно позитивните резултати, които очакваме, понякога имат достатъчно негативни последици.

Флукуациите на пазара на труда вече започнаха и те са привидно прикрити от палиативните мерки на работодателите с цел да запазят по-дълго време равновесно състояние на системата, което обективно вече не е такова. Дори и не изследвани процесите се движат с такава бързина и са толкова ясно забележими, че няма как да не открием критичните елементи и моменти. В тази връзка могат да се дадат редица примери, като затрудненото придвижване на хора и товари, ограничения достъп до голям набор от услуги, включително и гарантираната държавна такава дейност (извършвана дистанционно или полудистанционно) е със забавен темп, което не само затруднява, то дори възпрепятства нормалното развитие на икономическите процеси. Това е само бегъл щрих на вече създалата се ситуация и анализирането и в конкретика и дълбочина би дало много по-ясна и по-точна картина и тя със сигурност ще е в достатъчно критична фаза.

За съжаление в кризисни или извънредни ситуации нямаме достатъчно време за да свършим тази особено ценна работа и да постигнем добър анализ, който да способства вземането на обосновани правилни и верни решения (Фигура 1-6) [22-23].

Прието е политиките с които интервенираме на пазара на труда да разглеждаме като пасивни и активни. В първата група съществува точен регламент, който под една или друга форма се прилага в последните повече от 30 години. През този период само се е променял механизма на определянето на размера на паричното обезщетение при оставане без работа или пък са насочвани по-голямо количество на парични потоци (пак под формата на парично обезщетение) към една или друга целева група. В периода след 1989 г. например се приемаше, че завършващите млади хора трябва да бъдат подпомогнати и стимулирани с парично обезщетение за определен период от време (до 6 месеца) за намиране на подходящо работно място. В последващият период този механизъм бе премахнат и се търсеха варианти за стимули по друг начин.

В периодите на драстично увеличаване на равнището на безработица или при масовите съкращения на големи групи от хора и за „потушаване“ на социалното недоволство обезщетенията се получаваха на куп за целия период от време, като се очакваше че това ще спомогне за формирането на малък семеен бизнес. При тежките условия това на практика не се случи и очакваното въздействие на първичните местни пазари на труда или беше съвсем временно или въобще не се реализира. Този механизъм в настоящата ситуация е практически неприложим или ако се търси подобен вариант, то трябва да се разработи такъв, който да удовлетвори в началния етап от кризисния период онези групи от хора, които не биха могли да се справят без доход – такъв вид обезщетение (помощ за оцеляване).

При сегашната ситуация този механизъм на пасивна подкрепа би могъл да се усъвършенства или частично да се промени, но резултата от тези действия няма да бъде очаквания или въобще няма да отговори на създалата се или създаващата се тежка социална ситуация.

По интересни са въздействията, които бихме очаквали от промяна в активните социални политики. В общият смисъл на понятието се очаква те да бъдат достатъчно гъвкави и да отговорят на очаквания, критични ситуации или настъпващи негативни процеси.

За детайлен анализ и тук няма време, но е ясно, че ще засегнат почти всички сектори на икономиката пряко или косвено. Сегашният инструментариум на тази т.н. активна политика преди всичко разчита на програмния подход, като използва възможността на набор от проекти. Тази конкурентност създаваше очаквания и нагласи през различните програмни периоди проектите да стават все по-добри и по-успешни, а резултата все по-въздействащ на съответната група от ползватели. В момента се пита – дали това е възможно в сегашната ситуация и дали имаме достатъчно време да реализираме подобен механизъм.

Спомените от близкото минало на програмите за временна заетост (които с доста по-голяма значимост се осъществяваха в малките общини), които бяха както икономически, така и политически инструмент за задоволяване на потребността да бъдат заети голямо количество от хора в обществено-полезни дейности и да получават същите хора определени доходи. Това даваше определено спокойствие и на управляващи и на местните власти, че онези, които продължително са извън пазара на труда ще имат определена заетост. Друг е въпросът доколко полезността от тази дейност бе достатъчно обоснована.

Все още на пазара на труда не са регистрирани процеси на масово освобождаване на работна сила, а по-скоро се използват възможностите на трудовото законодателство за колективно излизане в платен отпуск или определяне на ситуацията, като производствен престои. Това същност би сработило отлично, ако е ясно, че критичната ситуация ще приключи в обозримо кратък период. Дори и да предположим, че в следващите няколко месеца пандемичната ситуация ще бъде овладяна, впоследствие това ще следва възстановителен период, който няма да бъде по-малък от една година, а за някои от икономическите субекти и доста по-дълъг.

Задържането на относително добра ситуация на пазара на труда в България е възможно за съвсем кратък период и доколкото тези процеси вече текат с пълна сила може да се очаква, че високо проблемна и критична ситуация ще настъпи в началото на следващата 2021 година.

Безспорно, че живота и здравето на хората е от първостепенна важност, но също така е безспорно, че тези хора трябва да продължат да живеят в определен социален комфорт. И двете обстоятелства настъпват със или без това дали ние ги предвиждаме и дали сме подготвени за това. И ако в момента имаме сериозни проблеми с ограничаване на обхвата за разпространение на едно заболяване, като се опитваме да предпазим здравната ни система от срутване, то не бива да забравяме, че и тази система е част от функциониращата социална система и протичащите социални процеси. Много бързо трябва да помислим за всички останали елементи на социалната ни система. За специалистите, пък и за всички останали е ясно, че тези елементи не могат да функционират сами за себе си. Очевидно вземаме кризисни решения и мерки само в една посока – здравната система. Останалите елементи от тази система сме оставили да работят по обичайния начин и ритъм. Дори с отложено действие процесите ще настъпят и при останалите елементи на системата, а те не са по-малко уязвими, а в някои случаи дори и в по-голяма степен.

Ето още един елемент от действието на социалната система – образователната в нейната дистанционна форма. Някои политици, та дори и експерти споделят, че сме направили скок, който в обичайното развитие на нещата би ни коствало поне десет години. Този коментар е отнесен към това, че системата на основното, средното и висшето образование функционира в дистанционен режим на работа или поне това е очакването на ръководителите на тези системи. Трудно е да се приеме, че този „скок“ е тъй успешен, както ни го описват и без да оспорвам възможностите на дигиталното образование и дистанционното обучение, то трябва

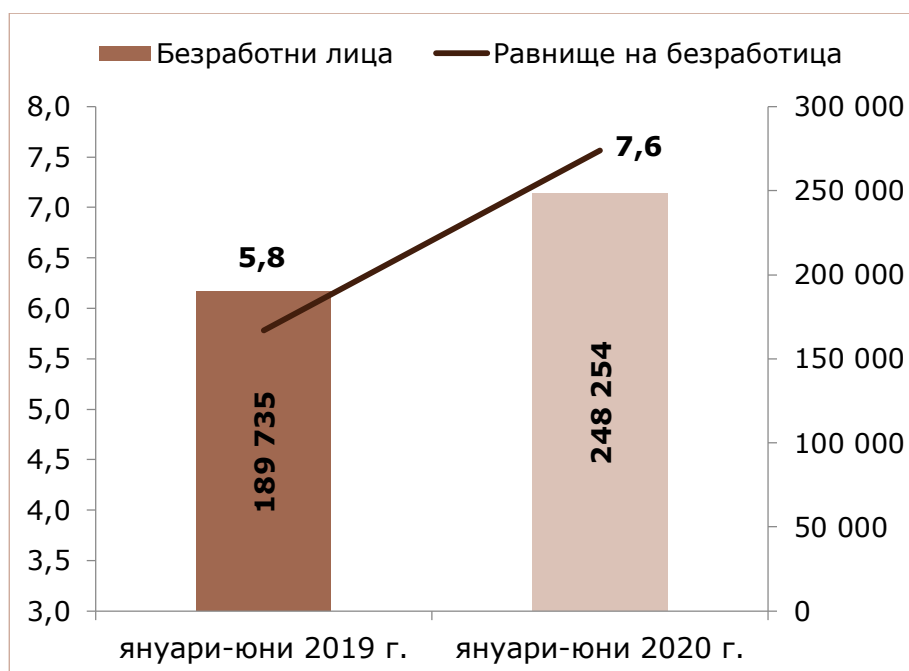
да отбележим, че освен технологична и техническа подготовка за него се изисква и т.н. социална подготовка – как и по какъв начин да поднесем това, което трябва дигитално да достигне до ползвателя – ученик, студент, работник или в най-общия смисъл сътрудник. Добре изглеждащите интерактивни методи, интерактивните класните стаи, въобще споделените общи електронни пространства са възможност, но не винаги и най-добрата. И двете страни трябва да бъдат добре подготвени, както за предаване, така и за приемане на знание. Не говорим за транслирането на информация, а за знание. Ако този процес би се струвал доста лесен и прагматичен за хора, които имат достатъчно натрупан опит в тази посока, то традиционните учители в определена степен имат недостиг на умения в тази посока, а и не само те [13-21].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

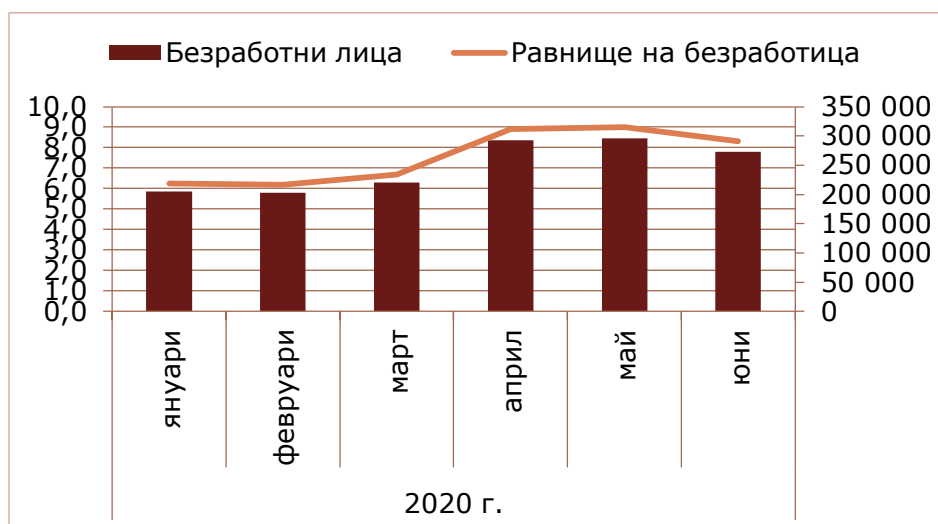
В последните години много изследвания се правиха върху процесите на социална адаптация, които протичат доста трудно и не винаги успешно. Такъв опит и не особено добър имаме в България при процеса на намаляване на състава на Българската армия и последвалите уволнения на висококвалифицирани специалисти и то десетки хиляди, които така и не успяха да се реализират успешно на първичния пазар на труда. Та след един процес на социална изолация, който може би ще продължи още месец, два или може и повече, то не малък процент от хора ще имат нужда от адаптивен процес и от специализирана помощ, който може да се окаже съпътстват и с други критични ситуации и негативни последици.

Това е само загатване за целия комплекс от проблеми, които ще съпътстват вече настъпилия качествено нов и различен социален процес, който изисква много точни и премерени действие и експертизата на голям набор от специалисти, които трябва да разработят кризисен план за действие в тази посока, като очевидно разработени в настоящият момент не сработват или са само частично приложими.

ПРИЛОЖЕНИЕ

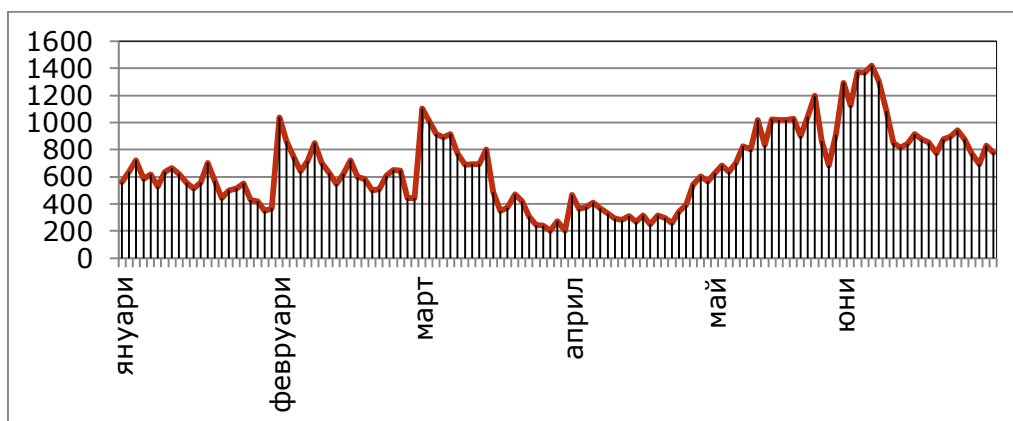
Източник: Министерство на труда и социалната политика – Агенция по заетостта, София
 Фигура 1. Брой регистрирани безработни и равнище на безработица.

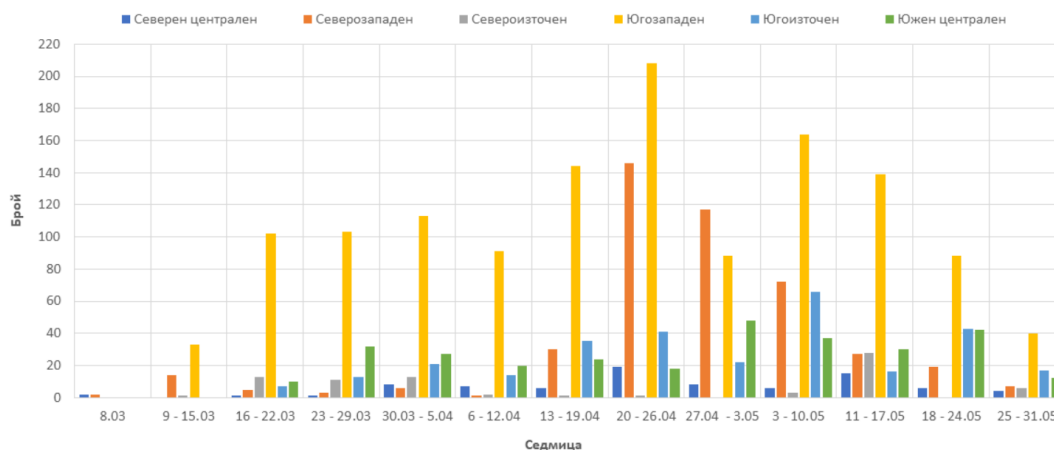
Източник: Министерство на труда и социалната политика – Агенция по заетостта, София
 Фигура 2. Брой регистрирани безработни и равнище на безработица (средномесечно).

Показатели	Всичко
Новорегистрирани безработни	240 274
С възстановена регистрация	2 243
Постъпили на работа, от тях:	125 660
на първичен пазар на труда	117 496
чрез посредничество на бюрата по труда	90 039
Отпаднали от регистрация	38 194

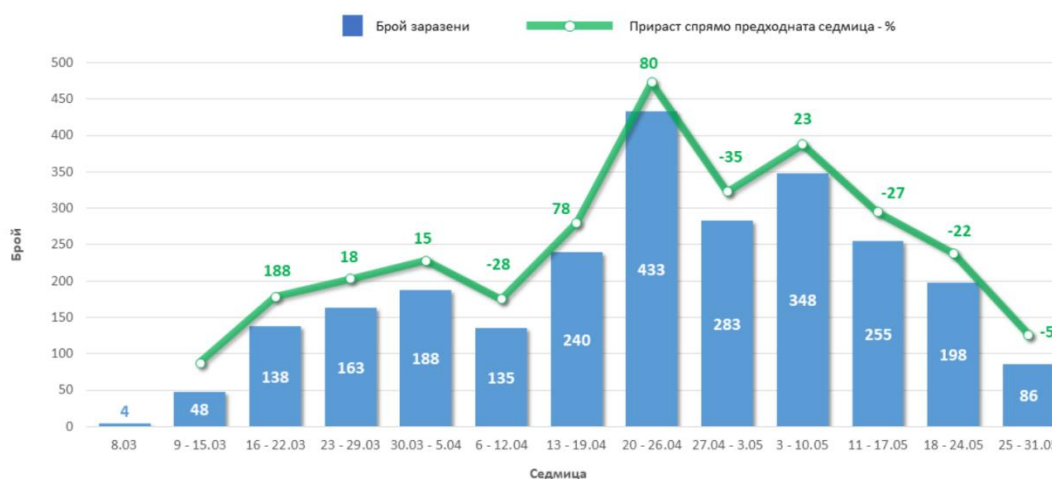
Източник: Министерство на труда и социалната политика – Агенция по заетостта, София
 Фигура 3. Входящ и изходящ поток на безработните лица.

Източник: Министерство на труда и социалната политика – Агенция по заетостта, София
 Фигура 4. Дневен ход на постъпилите на работа, на първичен пазар на труда, безработни преди и след COVID 19 кризата

Източник: Национален статистически институт, София
Фигура 5: Потвърдени случаи на заразени с COVID 19 по седмици и статистически райони през периода 8 март-31 май 2020 година.

Източник: Национален статистически институт, София
Фигура 6: Потвърдени случаи на заразени с COVID 19 по седмици през периода 8 март-31 май 2020 година.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

1. Белева, И. и др., (1996). Пазарът на труда в България, С., Горекс прес, 1996.
2. Велев, Ст., (1993). Стратегии и политики на пазара на труда в западноевропейските страни, сп. "Проблеми на труда", 9/1993.
3. Владимирова, К., (1992). Заетост, безработица и икономическо развитие, С., 1992.
4. Владимирова, К., (1985). На пазара на труда в България. Безработицата и алтернативите за трудовата заетост, С.1985.
5. Владимирова, К., К.Спасов, Н.Стефанов, (1998). Управление на човешките ресурси. Организационно развитие, Първа част. С., 1998.
6. Димова, Д., (1997). Социална политика, Университетско издателство "Стопанство", С., 1997.
7. Дулевски, Л., (1992). Заетост и пазар на труда., С., 1992.
8. Кусев, Ив., (1998). Основи на социалната работа, Кабри, С., 1998.
9. Канев, Д., (1993). Икономика на труда, В., 1993.

10. Терзиев, В. Въздействие на политиките на пазара на труда за осигуряване на заетост. Университетски издателски център при РУ „А.Кънчев“ Издателство Дема-прес – Русе, 2013, ISBN: 978-954-92964-2-6.
11. Франц, В., (1996). Пазарът на труда, С., 1996.
12. Шопов, Д. и др. (1999). Икономика на труда, С., 1997, 1999.
13. Terziev, V. (2020). The national employment plan in Bulgaria – policies, priorities and necessary changes due to COVID-19. // Economic Archive, Dimitar A. Tsenov Academy of Economics, Svishtov, 2020, (3), pp. 41-54, ISSN 0323-9004.
14. Terziev, V. (2020). COVID-19 and the National employment plan in Bulgaria – analysis and opportunities for change. // Economic Archive, Dimitar A. Tsenov Academy of Economics, Svishtov, 2020, (3), pp. 55-70, ISSN 0323-9004.
15. Terziev, V. (2020). The Bulgarian labor market in a period of extraordinary crisis from the COVID-19 pandemic. // 18th RSEP International Economics, Finance & Business Conference – Virtual/Online 26-27 August 2020, Kadir Has University, Istanbul, Turkey, pp.111-115, ISBN: 978-605-06961-5-8/September 202.
16. Terziev, V. (2020). The change in our new social development. // 27th International scientific conference – Knowledge for sustainability (Struga, N. Macedonia), Knowledge – International Journal Vol. 41.1, Institute of Knowledge Management, Skopje, N. Macedonia, 41, 2020, 1, pp. 77-80, ISSN 1857-923X (for e-version), ISSN 2545 – 4439 (for printed version).
17. Terziev, V. (2020). Bulgarian universities and the crisis situation created by COVID-19. // 59th International Scientific Conference on Economic and Social Development, Economic and Social Development (Book of Proceedings), Cakovec, Croatia, 2020, pp.113-117, ISSN 1849-7535.
18. Terziev, V. (2015). Analyses of Labor Market Development in the Republic of Bulgaria and the influence of the transition period, ЦРНС, Новосибирск, Россия, 30.04.2015.
19. Terziev, V. (2020). Labour market policies in Bulgaria during periods of crisis. // 54th International Scientific Conference on Economic and Social Development, Novosibirsk, 21-22 May 2020, Economic and Social Development (Book of Abstracts), pp. 16-17, ISSN 1849-7543.
20. Terziev, V. (2020). Change in the employment action plans during crisis. // 54th International Scientific Conference on Economic and Social Development, Novosibirsk, 21-22 May 2020, Economic and Social Development (Book of Proceedings), pp. 366-376, ISSN 1849-7535.
21. Terziev, V. (2017). Политики и инструменти за социално развитие, Innovations and Sustainability Academy, 2017, ISBN 978-619-7246-14-8, 318 стр.
22. <https://www.nsi.bg/> (11/2020).
23. <https://www.az.government.bg/> (11/2020).

ЕВОЛЮЦИЯ НА ТЕХНИКИ И СТРАТЕГИИ КЪМ ОПАЗВАНЕ НА ПИСМЕНО НАСЛЕДСТВО

Иванка Янкова

Професор, д.ф.н.

Искра Цветанска-Цекова

д-р, инж.

Университет по библиотекознание и информационни технологии – София

Резюме: Ограниченията, свързани с опазването на писменото наследство вече ясно са прочетени в текстовете, които регулират функционирането на институциите. Необходимо е да се направи една смесена, но положителна оценка за развитието на съхранението на писмените колекции в институциите през последните две десетилетия. Повечето от използваните днес техники са съществували преди повече от 20 години, оттогава до днес те често се подобряват значително, а опитът направи стратегиите по-тясно съобразени с нуждите и средствата. Но ако не е имало революция, значителна еволюция несъмнено се е случила в менталитета и практиките, в общ контекст на разширяване и модернизация на институциите. Съществуващите средства се използват много по-ефективно, отколкото преди, а акцентът се поставя най-вече върху превантивните аспекти в глобализиращия подход на проблема.

Ключови думи: писмено наследство, опазване, еволюция.

JEL: I230

EVOLUTION OF TECHNIQUES AND STRATEGIES IN WRITTEN INHERITANCE PROTECTION

Ivanka Yankova

Prof. PhD

Iskra Tsvetanska-Tsekova

PhD, Eng

University of Library Studies and Information Technologies

Summary: Restrictions related to the protection of the written heritage are already clearly read in the texts governing the functioning of the institutions. It is necessary to make a mixed but positive assessment of the development of the storage of written collections in the institutions over the last two decades. While most of the techniques used today existed more than 20 years ago, they have often improved significantly since then, and experience has made strategies more tailored to needs and resources. But if there has been no revolution, a significant evolution has undoubtedly taken place in mentality and practices, in the general context of the expansion and modernization of institutions. Existing tools are being used much more effectively than before, and the emphasis is mainly on the preventive aspects of the globalizing approach to the problem.

Keywords: written inheritance, protection, evolution.

JEL: I230

Писменото културно наследство се възползва от нашата повишена осведоменост за множеството ценности, свързани с непроменени оригинални материали, тяхното стареене, признаци на употреба и бъдещ интерес. Това огромно постижение представлява парадигматична промяна в професията и е резултат от нейната научна еволюция. Още през IX в. нашите предшественици вече са се занимавали с въпроса за опазването, което подчертава сложността

на дефиниране на консервационната дисциплина и съгласуване на нейните цели. Преди средата на XX в. уменията, свързани с интервенционното третиране на документи на културното наследство, бяха най-важните компетенции за практикуващите консервация и реставрация.

В съвременната консервация се извършва по-малко лечение и по-малко реставрационна интервенция, отколкото в миналото. Промените във вземането на решения влизат в опазване на културното наследство и могат да се разберат, като прегледаме старите инструкции за опазване, и ги сравним с настоящото ни възприемане на резултатите от по-старото консервационно-реставрационно третиране и настоящите идеи за това, каква трябва да бъде мярката за опазване на писмено наследство. Чрез разбиране на старите методи и материали можем да оценим целите, поставени от консерваторите в миналото и да получим по-добър поглед върху сложната среда за управление на опазване на писменото наследство. Техническите промени, включително по-добрите аналитични методи и промените в съпътстващото ги общество, водят до различна перспектива на писменото културно наследство и до непрекъснато възникване на иновативни методи за консервация и реставрация, възприети към новите ни цели и обратно.

Един съвременен пример за техническо развитие, свързан с опазването на писменото културно наследство, е декодирането на протеоми и геноми, което помага да се разберат източниците на кожите и използването на ръкописи като запас от информация. Въпросът е: кои стари консервационни обработки променят пергаментата по такъв начин, че информацията, съхранявана в материала, да бъде повредена, променена или наслагвана и впоследствие да стане неразбираема? Ако е така, може ли с подобрения на текущите методи да запазим оригиналния ръкопис? Познанията ни за характеристиките на материала значително се подобриха, както и нашата процедура за вземане на решения в консервацията.

Хана Хьолинг [1] предлага интересен анализ на еволюцията в полето на опазване, от вековна занаятчийска практика на „реставрация“ до професия, основана на науката и ориентирана, както към обекта, така и към материала. „Традиционната“ консервация се доближава до тази на „хуманистичната“ консервация, която „е обвързана с културата и хората, и която се ориентира към установените от тях ценности.“

Нашият възглед за старите методи на опазване се промени по начин, който ни позволява да разберем, че някои от тях оказаха значително влияние върху информацията, носена от материала, която се счита за добавена стойност при изследванията днес. Резултатите от проучванията ни дадоха възможност да разберем как старите методи и материали в консервацията променят историческия материал, да се оценяват различните видове биологични данни, да се разбере как можем да съберем и интерпретираме различната биологична информация, да проучим промените, наложени от последващо опазване, и разберем как да се избегнат методите за опазване, които или препечатват с нови биологични сигнали, или унищожават оригиналните и идентифицират концептуална рамка за алтернативни методи.

Еволюцията в полето на опазване на писменото наследство ни даде възможност да проучим кои видове модификации предизвикват промени, които могат да бъдат открити и изолирани, да проучим как новите методи могат да изпълнят задачата за опазване, без да променят оригиналната информация, носена от материала, да покажем как новите изисквания от страна на материала променят изискванията за естетика в опазването. Нанотехнологиите като нова и революционна област в науката подобряват традиционните методи, използвани понастоящем за реставрация и консервация на писменото културно наследство. Допринасят до създаването на нови високоспециализирани методи за диагностика, консервация и реставрация на различни хартиени артефакти. Една от мотивациите ни беше да се справим с трудностите, с които се сблъскват консерваторите, когато се опитват да пренесат в практиката си интелектуални концепции, които не само не са ясно дефинирани, но и ограничени. Обучението на персонала в областта на опазването е нараснало значително. За да се отговори на разнообразието от нужди в опазването на колекции, се провеждат курсове и стажове, понякога отворени за външни професионалисти. Задължително се обучават новопостъпили служители при назначаване в сектор, управляващ колекциите. Достъпът, съхраняването и образованието

около писменото културното наследство са от съществено значение за еволюцията на възгледите на хората и тяхната култура.

Съвременната консервационно-реставрационна практика е повлияна както от теоретични и етични принципи, така и от социални фактори. Те често се обсъждат отделно, но ефектът им върху процесите на консервация и реставрация е доста сложен и преплетен. Научно-приложната теория предлага общ преглед на развитието на професионалните етични кодекси при консервационно-реставрационните дейности, както и свързаните с тях професионални компетентности и информирането им. В нея се разглежда как етиката и компетенциите се свързват с професионалното образование. Също така обсъжда въпросът за взаимодействията с други професии в опазване на писменото културно наследство и необходимостта от изясняване на ролята и задължението на тези съответни професии. Засягат се правните и социалните въпроси, които те генерират на европейско ниво.

В заключение, ще си позволим да споделим с вас нашият професионален опит. Бяхме свидетели на различните нагласи към решенията за опазване на писменото наследство: от целта да се върне даден документ в неговото уж „първоначално състояние“ чрез изтриване на следите от преминаването му във времето, до замразяване му в определено състояние, и по този начин историята на даден определен исторически контекст, към подхода „направете възможно най-малко“, за да се запази максимално възможната история на документа и да се даде възможност за по-нататъшно проучване.

Няма единен правилен подход към решенията за опазване на писменото културно наследство, защото самият процес на консервация и запазване на писменото наследство е уникален и зависи от това, какво даден документ означава за нас, как искаме да взаимодействаме с него и каква история желаем той да разкаже на следващите поколения. Въпреки че можем да научим за документите чрез тяхната същност и физически да въздействаме само върху материала, човешкото измерение не може да бъде забравено. Важно е също да се помни, че всяка култура изживява своето писмено културно наследство по свой начин и това трябва да се спазва. Нашата професия е достигнала ниво на еманципация, което ѝ позволява да се позиционира със сила в по-широката общност за съхранение, да достигне до различни заинтересовани страни и общности и да се застъпва за своите убеждения.

Независимо че повечето от използваните техники днес са съществували преди повече от двадесет години, оттогава досега те често се подобряват значително, а професионалният опит направи стратегиите по-тясно съобразени с нуждите и средствата. Затова можем да кажем, че ако не е имало революция, то значителна еволюция несъмнено се е случила в менталитета и практиките, в общия контекст на разширяване и модернизация на институциите към опазване на писменото наследство. Съществуващите средства се използват много по-ефективно, отколкото преди, а акцентът се поставя най-вече върху превантивните аспекти в глобализиращия подход на проблема.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Hölling, H.B. (2017a). The technique of conservation: on realms of theory and cultures of practice. *Journal of the Institute of Conservation*, 40 (2), 87-96. Retrieved from <https://doi.org/10.1080/19455224.2017.1322114>
2. Hölling, H.B. (2017b). Time and conservation. In J. Bridgland (Ed.), *ICOMCC 18th Triennial Conference Preprints*, Copenhagen, 4–8 September 2017, art. 1901. Paris: International Council of Museums.
3. Nguyen, Thi-Phuong et Vallas, Philippe. La Conservation des documents papier. *Bulletin des bibliothèques de France (BBF)*, 2006, n° 4, p. 11-21. Disponible en ligne: <http://bbf.enssib.fr/consulter/bbf-2006-04-0011-002>. ISSN 1292-8399.

Статията е по проект № КП-06-Н40/1 „Създаване на еко-химичен модел и лаборатория за обучение по опазване на писмено културно наследство“ ФНИ.

ОТВЪД ПОСЛОВИЦАТА: ЗА КОНТЕКСТУАЛНИЯ СМИСЪЛ НА ПОСЛОВИЦИТЕ В БОГОСЛОВСКОТО ТВОРЧЕСТВО НА ЕМАНУЕЛ СВЕДЕНБОРГ

Румяна Петрова

Доцент, д.ф.н.

Русенски университет „Ангел Кънчев“

Резюме: Това лингвокултурно изследване, което е продължение на друга работа на авторката по темата, дири скритите духовни смисли на някои често употребявани в съвременния английски език пословици в светлината на мистичните съчинения на шведския учен, философ и богослов на Просвещението Емануел Сведенборг (1688 – 1772).

Ключови думи: лингвокултурология, паремиология, Сведенборг, духовен смисъл.

JEL: Z000

BEYOND THE PROVERB: ON THE CONTEXTUAL MEANINGS OF PROVERBS IN THE THEOLOGICAL WORKS OF EMANUEL SWEDENBORG

Roumyana Petrova

Assoc. Prof. D.Sc.

Angel Kanchev Ruse University, Bulgaria

Summary: This linguocultural study, which is a continuation of an earlier work of the author on the same topic, seeks to unravel the transcendental meanings of some proverbs in modern English parlance through examining their interpretation by the distinguished Swedish scientist, philosopher, theologian and mystic Emanuel Swedenborg (1688 – 1772).

Keywords: linguoculturology, paremiology, Swedenborg, transcendental meaning.

JEL: Z000

Настоящата разработка по темата за алюзиите към някои широко известни минитекстове (паремии, обхващащи пословици, поговорки, сентенции, максими, пословични изрази и фразеологизми) в богословските съчинения на Емануел Сведенборг (1668 – 1772) в превод на английски (за първата разработка вж. Петрова 2019) разглежда нова група текстови фрагменти, открити в съчиненията на шведския богослов, в които се разгръщат техните трансцендентални смисли. Към минитекстовете и съответстващите им абзаци (дадени по-долу според приетата в сведенборгианството традиция под формата на номерирани раздели) е приложен в съкратен вид (поради ограниченията в обема на статията) сравнителен семантичен анализ с използване на културемата, който цели да разкрие поне донякъде тези смисли (за лингвокултурологичния семантичен анализ в рамките на теорията на културемата вж. по-подробно Петрова 2012: 49-75, 2016а: 60-73, 2016б: 16-23). Преводът на абзаците от английски на български е на авторката.

В раздел 823 от първи том от многотомника *Небесни тайни* (АС), например срещаме трансцендентално обяснение на метафоричната пословица *You reap what you sow* (Dubr.) с буквално българско съответствие „Каквото си сеял, таквотъ ще жениш“ (Слав.), смисъл в общофункционалния дискурс „каквото човек върши, това и получава“ и културема (основната същност, препоръчвана или критикувана от пословицата) „неминуемата възвръщаемост на резултата от делата на човека към него (+)“; всичко казано дотук се отнася и до всички нейни синоними, като например *As you brew, so you must drink* (Dubr.) („Каквото си варил, това ще пиеш“), *Sow the wind and reap the whirlwind* (Dubr.) („Сееш ли вятър, ще жънеш буря“) и др.; в последната пословица според М. Дубровин става дума за лошо поведение с още по-тежки сетнини за извършителя. Съответстващият на всички тези пословици текст в раздела гласи

следното: „Каквото човек е вършил в тяло, последователно му се връща обратно в другия живот и това се отнася дори и до това, което е мислил. При връщането на враждата, омразата и измамите, които човек е изпитвал и вършил приживе, хората, към които е таял омраза и срещу които е кроил интриги, изведнъж застават пред него [...]. Там мислите срещу другите, които дълго е прикривал, изведнъж оживяват, защото в духовния свят всяка мисъл е видима. Резултатът е плачевен, тъй като скритите омрази изведнъж се узнават. При злите хора всичките им зли действия и помисли оживяват. Но при добрите е иначе. При тях оживяват приятелството и любовта и това е съпроводено с усещане за неопишуема радост и щастие“.

В това обстоятелствено описание, макар и никоя от пословиците да не е спомената буквално, техният смисъл е разгърнат така, че да не останат никакви съмнения относно неотменима реалност на отпечатъка на всички действия, мисли и чувства на човека след неговата смърт.

Друга и много подобна метафорична пословица, *As a tree falls, so shall it lie* (DAP) („Както падне дървото, така и остава да лежи“), чийто смисъл в общофункционалния дискурс е, че съдбата на човека се определя от живота му, освен че е използвана буквално, е обяснена по същия подробен и последователен начин в раздел 277b на книгата *За Божия промисъл* (DP): „... за да се реформира, човек трябва да бъде отведен далеч от злото, понеже ако е бил в злото приживе, човек остава в него и след смъртта. Ако злото не се отстрани, докато човек е в света, то не може да бъде премахнато след смъртта. *Както падне дървото, така и остава да лежи* (подч. мое – Р.П.). По същия начин, когато умре, животът му остава такъв, какъвто е бил и преди. Всеки бива съден според делата си не защото някой му иска сметка, а защото след смъртта човек сам се връща към старото положение и продължава да действа както преди. Смъртта е продължение на живота с тази разлика, че тогава човек не може повече да се поправи“.

Трансценденталният смисъл на тази пословица резонира с този на предните и значително го допълва. Взети заедно, те са потвърждение на неотменимия духовен закон за възвращаемостта на всяко едно деяние към неговия извършител.

Пословицата *God helps those who help themselves* (DAP) с буквален превод „Господ помага на тези, които сами си помагат“ и българско съответствие „Помогни си, да ти помага и господ“ (Слав.) е изтълкувана в трансцендентален план в раздел 121 на същата книга (DP): „Много хора са убедени, че само вярата в учението на църквата е достатъчна, за да ги очисти от злото. Някои пък вярват, че това се постига само с добри постъпки, други – чрез знаенето, ученето и обсъждането на църковните истини, трети залагат на четенето на Библията и на различни религиозни книги, четвърти пък – на ходенето на църква, слушането на проповеди и особено на приемането на Светото причастие, други – на отказа от света и състоянието на дълбока набожност, някои се осланят на самопризнанието, че те са извършителите на всички грехове – списъкът може да продължи още... Нищо от това обаче не може да ни освободи от злото в нас, освен ако самите ние не решим да се изпитаме вътрешно, да видим греховете си, да ги признаем и да поемем лична отговорност за тях, да се покаем и да престанем да ги вършим, правейки всичко това все едно че излиза от самите нас, но вътрешно знаейки, че ни се дава от Бога.“

И в този случай, както и на много други места в обемистото богословско творчество на Сведенборг (а това се отнася до всички разглеждани примери), се подчертава, че пътят към спасението (т.е. вечното пребиваване в небесния свят) е само един: човек още приживе честно и чистосърдечно да признае греховете си и да престане да върши зло, но не от страх, суета или други подобни подбуди, а за да не огорчава своя Създател. И ако имплицитното послание на пословицата като фолклорен минитекст е, че човек трябва сам да се труди, ако иска да получи помощ, в трансцендентален план се прави уточнението, че никой не може да се надява на чудотворно и моментално спасение по Божия милост, тъй като то зависи само от това доколко на практика човек е изпълнявал Божията воля.

Тълкуване на пословицата *Those who will not work shall not eat* (DAP) с български превод и съответствие „Който не работи, не бива да яде“ (Слав.) намираме в раздел 6 [6] на друга

една книга на богослова – *За брачната любов* (CL): „Храната на небето по същество не е нищо друго освен съчетание от любов, мъдрост и полезно служение, т.е. служение за полза с мъдрост и от любов. И така, на небето всеки получава храна за тялото си според полезността на службата, която извършва – великолепно храна за онези, които се отличават най-много, скромна, но вкусна храна за онези, които се справят на добро равнище, прилична храна за още по-скромните, а мързеливите не получават нищо“.

И при тази пословица могат да се разграничат два плана на смислообразуване – общо-функционален и трансцендентален. Ако при първия основната култура е „мързелът и безделието (–)“, а посланието – че човек не бива да очаква възнаграждение, щом сам не се труди, във втория и по-висш план се добавя, че става дума не за всеки труд въобще, а за полезно служение на доброто в името на Бог и ближния, но още и че в духовния свят е налице строга и абсолютно справедлива система за „заплащане“ на служението със съответния вид „храна“. Що се отнася до описаните в текстовия отрязък реалности, като например храна, тяло и пр., тук, а и на много други места в книгите си, авторът обяснява, че съществуват безброй много аналози между обектите във физическия и съответно в духовния и небесния свят, като разликата между тях е, че в последните два всичко е надсезивно и нематериално.

Друга пословица, *Virtue is its own reward* (DAP) („Добродетелта е награда сама за себе си“), също неизползвана буквално, е обяснена трансцендентално в раздел 7 [3] на същата книга: „Забравили ли сте Божиите думи, че на небето, който иска да е голям, трябва да служи? И така, научете какво значи да бъдете царе и князе и да царувате в Христа. Защото царството на Христа, или небесното царство, е място на полезното служение. Причината за това е, че Господ обича всички хора и желае доброто на всички, а добро означава полезно служение. И тъй като Господ върши добро и служи косвено чрез ангели, а в света и чрез хора, ето защо на тези, които вярно служат, Той им дава любов заради това, че са полезни, и съответната награда. Тази награда е вътрешно блаженство и вечно щастие“.

Освен потвърждение на посланието за безкористно служене на доброто, дълбоко чуждо на обичайното егоистично човешко съзнание, това обяснение загатва, че ако в грубия и несъвършен земен живот добродетелните хора рядко могат да изпитват радост и удовлетворение, то в отвъдния те непременно получават своята заслужена награда, която при това е не само изключително приятна, но и вечна.

В същата книга, *За брачната любов* (CL), в раздел 249.13, е изтълкувана трансцендентално и група от пословични синоними, критикуващи безделието – *Idleness is the mother of all vices/evil* (Dubr.) („Безделието е майка на всички пороци/злини“), *By doing nothing we learn to do ill* (Dubr.) („Като не правим нищо, учим се да вършим зло“), *An idle brain is the devil's workshop* (DAP) („Празният ум е работилница на дявола“), *Idle hands are the devil's tools* (DAP) („Празните ръце са сечива на дявола“), *The devil is always at the elbow of an idle man* (DAP) („Дяволът винаги стои край лакътя на празния човек“) и др.п. Този текст гласи следното: „Под работа разбираме усилието, което човек прави, за да бъде полезен. Когато човек е зает с някаква полезна дейност, неговото съзнание е все едно заобиколено от ограда, в рамките на която то постепенно се подрежда отвътре и придобива истински човешка форма. От тази позиция тя [истински човешката форма (под *форма* Сведенборг разбира строй, подредба, структура – Р.П.)] все едно, че гледа навън от своя дом и вижда как най-разнообразни нечисти страсти я дебнат отвсякъде, но от здравата основа на своя вътрешен разум тя ги пропъжда, като заедно с това пропъжда и дивата похот [...]. Обратното се случва с тези, които се отдават на мързел и безделие. Техният ум не е защитен с никакви прегради. Безделният човек отваря цялото си съзнание и пуска в него всякакви глупости и безумия, идващи от външния свят и телесното: те го теглят към себе си, така че той да ги заобича. Очевидно е, че тогава и брачната любов бива пропъждана и отблъсната. Защото леността и безделието притъпяват ума и парализират тялото и човек става безчувствен към оживяващата сила на любовта, особено на брачната любов, от която като от извор изтича животворна енергия“.

И в този случай, без да използва пословиците буквално, Сведенборг добавя допълнителен ракурс при тълкуването им – това е брачната любов, която той поставя на едно равнище с полезното служение като две най-висши духовни ценности. В това картинно и обстоятелствено описание безделието е представено като изключително сериозна спънка за израстването на индивида и в крайна сметка за неговото вечно спасение. Що се отнася до образа на дявола, в пословиците като фолклорни минитекстове той е използван само като стилистичен похват (тропа, метафора), който внушава идеята за нещо изначално измамно, злостно и коварно, но в трансцендентален план представлява реална личност.

Алюзия към пословицата *Heaven is a place prepared for those prepared for it* (DAP) („Небето е място, приготвено за онези, които са подготвени за него“) виждаме в едно нейно тълкуване в раздел 10 [16] на същата книга, който влиза в рамките на един от разказите за срещите и разговорите на *духовидеца*, както много сполучливо нарича Сведенборг бележитата изследователка на неговия живот и дело Вера Ганчева (2008), с различни личности в духовния и небесния свят: „... Другите шестима лауреати също разказаха извънредно интересни истории за своите опити да се издигнат до небето и оприличиха промяната на състоянията, в които са били изпаднали, със състоянието на риби, изхвърлени на суша, и на птици, попаднали в отвъдното [т.е. безжизнено – Р.П.] пространство. Те споделиха още, че след тези страшни преживявания вече не копнеят за небето, а само за живот заедно с други като тях независимо къде. Нещо повече, те вече знаеха, че в света на духовете, „където се намираме в момента“, всички биват първом подготвяни – добрите за небето, а злите за ада, и че когато станат готови, тези души виждат пред себе си открити пътища, които ги отвеждат към общности от хора също като тях, с които ще останат заедно във вечността, а също и че всеки поема по пътя си с радост, защото го отвежда до това, което обича“.

Тук и на много други места в книгите на Сведенборг се подчертава колко е важно духът на човека, напуснал земния живот и пребиваващ в междинния духовен свят, да се подготви за окончателното си „преселване“ в следващия, вечен живот, който винаги съвсем точно отговаря на постигнатото от него духовно равнище приживе. Потвърждава се отново принципът, коментиран от автора и другаде и подкрепян с най-разнообразни примери, че нито в духовния, нито в небесния свят „стават чудеса“, че както в земния живот, така и след него, всичко продължава да протича по строгите закони на логиката.

Двойката пословици *Hot love is soon cold* (Manser) („Горещата любов бързо изстива“) и *Love is akin to hate* (DAP) („Любовта е сродна с омразата“) са обяснени по подобен обстоятелствен начин в раздел 59 на същата книга: „Хората знаят, че всеки човек при раждането си е чисто физическо същество, което с течение на времето се развива [...] в природно и оттам в разумно и накрая става духовна личност. Причината за това постъпателно развитие е, че физическият елемент представлява, така да се каже, почвата, в която биват посетени последователно природните, рационалните и духовните качества. Така [с времето] у човек все повече започва да преобладава изконно човешкото... Почти същото се случва при брачния съюз. Тогава у човека постепенно започва да преобладава истински човешкото, тъй като се съединява с партньор, с когото може да действа като една личност. [...] По подобен начин той тръгва от физическия елемент и продължава в природния, но този път по отношение на брачния живот, т.е. на сливането в едно на двамата партньори. Хората, които в това състояние обичат [само] физическата и природна страна [на брака], а рационалната му страна обичат само заради физическата и природната, не могат да се съединят напълно с партньора си в едно цяло, а го правят заради тези външни аспекти. Но когато последните загубят силата си и избледнеят, във вътрешната страна нахлува студенина, която умъртвява насладите на любовта, прогонвайки ги първо от ума и така от тялото, а после от тялото и така от ума. Накрая се стига до състояние, когато нищо не е останало от спомените за любовта в началото на брака...“.

Този откъс обяснява защо пословиците за непостоянството на страстната любов са верни в „най-буквалния смисъл“. Той показва защо от гледна точка на духовния свят чисто физическата брачна любов без духовна близост е обречена: ако тя не се развие в хармоничен

духовен съюз между двамата партньори, които са призвани да образуват едно цяло не само телесно, но преди всичко духовно, тя много бързо се изчерпва и умира.

В същата книга, в раздел 184, лесно можем да разпознаем алюзия към древната мъдрост *Character is destiny* (DAP) („Характерът е съдба“), често приписвана на Хераклит: „Състоянието на живота на един човек е неговият характер. И понеже всеки човек носи в себе си две способности, които оформят живота му – свойствата, познати като интелект и воля, състоянието на живота му – това е неговият характер, който произтича от интелекта и волята на този човек“.

В това кратко определение на характера акцентът е поставен върху способността на човека да упражнява лично волеизявление и свободен избор, но съобразно качествата на своя ум. Но към това богословът добавя, че само мислещият и свободен човек, т.е. индивидът, който може разумно, свободно и отговорно да упражнява своя избор и воля, подлежи на спасение, което пък подсказва, че интелектуално недостатъчно развитите и вътрешно несвободни, манипулируеми и зависими хора са изначално изключени от възможността за спасение.

Интересен от гледна точка на нашата съвременност е подходът на Сведенборг към различните полове. Ето каква алюзия към пословицата *Men are from Mars, women are from Venus* (Semantics) („Мъжете са от Марс, а жените – от Венера“) срещахме на две различни места (съответно в раздели 187. 3 и 218. 9) в същата книга: „... от създаването си насам мъжете са форми на знанието, интелигентността и мъдростта, а жените – на любовта към тях у мъжа. [...] Вече показахме, че мъжете са създадени като форми на разума, а жените са създадени, за да бъдат форми на любовта към разума у мъжете. [...] Интелигентността на жените е по природа скромна, грациозна, кротка, приемаща, мека и нежна, докато интелигентността у мъжете е по природа критична, рязка, съпротивляваща се, спореца, неумерена. Доказателство за това, че именно такава е природата на мъжете и жените, е тялото, лицето, тембърът на гласа, речта, стойката и поведението на всеки отделен представител на двата пола“.

Независимо от тези може би твърде категорично изказани разлики, характеризиращи половете, трудно можем да обвиним Сведенборг в сексизъм, тъй като последният е бил напълно непознат в епохата на Просвещението.

И така, сравнителният анализ на тези паремии и съответните им тълкувания отново разкрива изненадваща дълбочина в смисъла на тези иначе обикновени и добре познати фолклорни минитекстове, но само тогава, когато са поставени в контекста на мистичното богословие на великия просвещенец. Така се потвърждава схващането в паремиологията, според което паремиите не винаги са еднозначни, а в употреба често се характеризират с полисемантичност, полифункционалност и полиситуативност (Крикман 1974а, 1974б, цит. в Мийдър 2014: 23). Но нека добавим, че става дума за алюзии именно към техните стандартни значения, при това в точно определен контекст – този на завършената богословска система на Сведенборг.

От гледна точка на лингвокултурологията анализът също така спомага да се очертае една уникална лингвокултурна личност, обладаваща колосален интелект, знания, въображение и вдъхновение. Както задълбочено и пространно показва Вера Ганчева в книгата си *Емануел Сведенборг. Архитект на вечността* (2012), неслучайно още приживе Сведенборг е бил смятан за един от най-високо ценените учени, инженери и мислители в Европа, а днес, два и половина века след смъртта му, той навсякъде е признат за една от най-ярките фигури на Европейското просвещение и за мислител от изключително висок ранг, вдъхновил поколения философи, богослови, поети, писатели и художествени творци в (Западна) Европа, англосферата, Русия и на други места по света. Време е Сведенборг да получи подобаващо признание и у нас.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Ганчева 2008: Вера Ганчева. „Емануел Сведенборг: емпирик и мистик“ – В: *Електронно списание LiterNet*, 30.11.2008, № 11 (108) – https://liternet.bg/publish19/v_gancheva/e_svedenborg.htm (дата на достъп 20.01.2020).

Ганчева 2012: Вера Ганчева. *Емануел Сведенборг. Архитект на вечността*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2012.

Крикман 1974a: Arvo Krikmann. *On Denotative Indefiniteness of Proverbs*. Talinn: Academy of Sciences of the Estonian SSR. Institute of Language and Literature. Also in: *Proverbium 1* (1984), 47-91.

Крикман 1974b: Arvo Krikmann. *Some Additional Aspects of Semantic Indefiniteness of Proverbs*. Talinn: Academy of Sciences of the Estonian SSR. Institute of Language and Literature. Also in: *Proverbium 2* (1985), 58-85.

Мийдър 2014: Wolfgang Mieder. *“Behold the Proverbs of A People.” Proverbial Wisdom in Culture, Literature and Politics*. Jackson: University Press of Mississippi, 2014.

Петрова 2012: Румяна Петрова. *Културемите в Книга на притчите (The Book of Proverbs) в Авторизираната версия на Библията (AV/KJB)*. Русе: Лени Ан, 2012.

Петрова 2016a: Румяна Петрова. *Аксиосфера на американизма. Лингвокултурно изследване на паремии*. Дисертация за присъждане на научната степен „доктор на филологическите науки“. Русе, 2016 – <https://uni-ruse.academia.edu/RoumyanaPetrova>

Петрова 2016b: Румяна Петрова. *Автореферат към дисертацията за присъждане на научната степен „доктор на филологическите науки“ „Аксиосфера на американизма. Лингвокултурно изследване на паремии“*. Русе, 2016 – <http://kr.uni-ruse.bg/index.php?r=procedure/index&closed=true>

Петрова 2019: Румяна Петрова. За духовните смисли на някои мини-текстове в английския език. – В: Т. Евтимова, С. Василева, К. Илиева, В. Йорданова, В. Константинова, Хр. Везирева, М. Янева (ред. колегия). *Идеи, идеали. Възход и крушение. Ideas, Ideals. Upsurge and Wreck*. Сборник с доклади от международна научна конференция. Том I. Русе: 2019, стр. 59-67.

ЕКСЦЕРПИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ, РЕЧНИЦИ И СЪКРАЩЕНИЯ

АС: *Arcana Coelestia. The heavenly arcana contained in the Holy Scripture or Word of the Lord unfolded, beginning with the book of Genesis*. Emanuel Swedenborg. In twelve volumes. Vol. I. Translated from the original Latin by John Clowes. Revised and edited by John Fawlkner Potts. Standard Edition. West Chester, Pennsylvania: Swedenborg Foundation, 2009.

CL: *The Delights of Wisdom Pertaining to Conjugal Love. After which follow the pleasures of insanity*. Emanuel Swedenborg. Translated from the original Latin by Samuel M. Warren. Revised and edited by Louis H. Tafel. Standard Edition. West Chester, Pennsylvania: Swedenborg Foundation, 2009.

DAP: *A Dictionary of American Proverbs*. Wolfgang Mieder, editor in chief, Stewart A. Kingsbury and Kelsie B. Harder, eds. New York and Oxford: Oxford University Press, 1992.

DP: *Angelic Wisdom Concerning Divine Providence*. Emanuel Swedenborg. Translated from the original Latin by William F. Wunsch. Standard Edition. West Chester, Pennsylvania: Swedenborg Foundation, 2009.

Dubr. Dubrovin, M. I. [Марк Исаакович Дубровин] *A Book of English and Russian Proverbs and Sayings Illustrated*. Moscow “Prosveshcheniye“, 1993.

Manser: *The Facts on File Dictionary of Proverbs*. Martin H. Manser, Rosalind Fergusson, and David Pickering, eds. Infobase Publishing, 2002, 2007.

Слав.: *Български притчи или пословици и характерни думи. Събрани от Петко Р. Славейков*. София: Български писател, 1972 г.

Semantics:

<https://www.semanticscholar.org/paper/Men-Are-from-Mars%2C-Women-Are-from-Venus-Gray/3489fda363110d343a07a8570aaea31ff0c9b377> (дата на достъп 20.12.2019)

РЕВОЛЮЦИИ И КОНСТИТУЦИИ

Стефан Минков

Доцент, д-р

Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“

Резюме: Въз основа на историческите факти от периода между края на XVIII в. и XX в. в настоящата статия се застъпва тезата, че революциите са неизбежни, за да бъде радикално променен моделът на функциониране на държавите, а конституциите са механизъм, който позволява да се запази държавността и да се даде тласък на възможността тя да еволюира. Големите революционни трансформации започват във Френската революция от 1789 – 1799 г. и на няколко вълни модерните конституции са въведени в почти цяла Европа до средата на XIX в. По този начин се създава един модел, по който възникват (се възстановяват) и функционират модерните държави в следващите два века. Революциите и еволюционните промени са неразривно свързани и взаимно обусловени в процеса на развитие на европейските държави в модерната епоха и съвременността.

Ключови думи: революция, конституция, държава, система на управление.

JEL: Z190

REVOLUTIONS AND CONSTITUTIONS

Stefan Minkov

Assoc. Prof., PhD

Konstantin Preslavski University of Shumen

Summary: Based on the historical facts of the period between the end of the eighteenth century and the twentieth century, this article argues that revolutions are inevitable in order to radically change the pattern of functioning of states, and constitutions are the mechanism that allows to preserve statehood and to give impetus to the possibility for it to evolve. The great revolutionary transformations began in the French Revolution of 1789 – 1799, and in a few waves modern constitutions were introduced in almost all of Europe by the middle of the nineteenth century. Revolutions and evolutionary changes are inextricably linked and interdependent in the process of development of European countries in the modern era and modernity.

Keywords: revolution, constitution, state, system of government

JEL: Z190

Понятието „революция“ обобщава различни исторически събития с широк спектър на влияние върху обществата и държавите, върху политическите, социалните, стопанските и др. процеси, които ги трансформират и насочват в нова, различна посока на развитие. По традиция определенията за това що е революция са общи, за да се избегне възможността някое ключово събитие, което би трябвало да попадне в списъка с революционни преобразования по недоглеждане или заради конкретност на определението да остане извън този символичен списък. Освен политически, революциите са класифицирани и като социални, икономически, технически, национални и националноосвободителни, респективно националнообединителни; класификацията може да бъде продължена, като естествено, по конюнктурни причини някои революции са определяни и като контрареволюции (например националсоциалистическата, т.е. партийната революция, извършена в Германия след идването на Хитлер на власт през 1933 г.). На други революции периодично и/или от определени автори и исторически школи им се отнема съмнителното право да бъдат определяни като такива (Пуританската

революция в Англия е „снижавана“ до гражданска война, а Американската от последната четвърт на XVIII в. – до война за независимост).

Въобще, проблемът за съдържанието на понятието „революция“, за характера и дълбочината на революционните преобразования, за необходимостта и неизбежността на революциите ще занимава още дълго време представителите на историческата гилдия. Една ретроспективна оценка на историографските интерпретации може да покаже връзката между история и власт, история и опозиция, ще бъде дори своеобразен разрез на обществата и епохите, в които те битуват (Глушков 2004, 93–123). Условно определяните като консервативни¹ и либерални² интерпретации на ролята на революциите в развитието на обществата, последвани по-късно от социалистическите³ (марксистки или не, а също и анархистки⁴), заменени в съвременето с модерните термини хегелиански и неохегелиански интерпретации са не толкова авторови приумици, а създават цели школи и направления в историческата наука, отразяват цялостното състояние и развитие на идеите за организацията на обществата и за хода на историческия процес.

Част от основните проблеми, дискутирани от историци (пък и не само от тях) са свързани с необходимостта от революционните преобразования за развитието на обществата, доколко те са обективно предопределени или са продукт на определено (целенасочено или не) субективно влияние върху хода на събитията в дадена историческа епоха. Антитеза на революционните преобразования е еволюцията, като често се изтъква, че еволюционното развитие води до същите резултати, но постигнати по-бавно и разтеглено във времето. Пряката връзка между революциите и установяването на демократично управление също е както защитавана, така и оспорвана от историците. Като пример ще изтъкна твърдението на А. Пантев, изказано на страниците на не една от неговите книги, че в държавите, в които липсва буржоазна и/или буржоазно-демократична революция по-късно успешно проникват всякакви антидемократични идеи и се установяват авторитарни и тоталитарни режими (за пример са посочвани Германия и Италия, но също и балканските държави, а в обратния вариант – Англия, Франция и САЩ, които на определен етап от историческото си развитие преживяват значими буржоазни и/или буржоазно-демократични революции). Доказването на спорния характер на тази теза не е трудно, ако интерпретацията се разшири и с примери от историята на по-малките европейски държави – скандинавските държави не преживяват значителни революционни колизии, а същевременно там функционират още от XIX в. (условно и в сравнителен план) успешни демократични системи. На обратния полюс например е Испания, в която през XIX и в началото на XX в. избухват много революции (Де Кортасар, Весга 2005, 318 и сл.), но това не пречи през 1939 г. там да се установи авторитарния (понякога характеризирани и като фашистки или тоталитарен) режим на генералисимус Франсиско Франко, оставил траен отпечатък върху историческата съдба на испанците (и на другите нации, населяващи Пиринеите) и до днес.

Все пак има пряка връзка между революциите и установяването на модерни политически системи (условно наречени демократични) и тази връзка трябва да се търси в даването на първоначален тласък на преобразованията, които имат за цел ограничаването или премахването на едноличната (монархическа) власт и замаяната ѝ с представителна (често реално олигархична, особено в периода, до края на Първата световна война, когато изборителното право е ограничено от имуществен и образователен ценз, по полов, расов, етнически или друг

¹ Един от първите и най-авторитетни идеолози на консерватизма Едуард Бърк още през 1792 г., т.е. в годините на Френската революцията ѝ прави дълбок анализ в книгата си „Размисли върху революцията във Франция“.

² Възникването на либерализма като политическа идеология през XIX в. също е свързано с интерпретацията на ролята на революциите (и най-вече на Френската революция) в историческото развитие на обществата.

³ Левите или проякобински интерпретации на Френската революция възникват най-късно, но са особено популярни след 70-те години на XIX в. и особено след Октомврийската революция в Русия, като база за сравнение между двете революции.

⁴ Например такава е книгата върху Френската революция на един от идеолозите на анархизма княз П. Кропоткин.

принцип). В следващите страници ще бъде представена в тезисен вариант (поради ограничения обем на изследването) пряката връзка между революциите и приемането на конституции, които са един от инструментите за ограничаване на едноличната власт за сметка на представителната. Необходимо е да отбележим, че не всяка политическа революция води до приемането на конституция, но всяка първа за дадена държава конституция се приема след революция, под влиянието на революция или поради заплахата от такава. Акцентът ще бъде поставен върху периода от края на XVIII в., когато са приети първите съвременни конституции, до началото на XX в., когато в последната голяма европейска държава (Русия) е наложен чрез революционните промени парламентарният модел.

Интелектуален климат и обществени настроения: социалната революция през XVIII в.

В модерната история на Европа и в прехода от феодални към капиталистически форми на производство и на организация на обществата XVIII в. е известен като векът, в който се извършва мащабна социална революция, свързана с коренна промяна на живота на хората – на бита, здравните грижи, в ограничаването на раждаемостта чрез възможностите за нейното планиране и като резултат, вдигане на жизнения стандарт, повишаване на грамотността, модернизация и нови научни открития, които дават тласък и на необходимостта от промени в политическата организация на държавите. По израза на Алексис дьо Токвил, *L'ancien regime* (Старият режим) в Европа, т.е. системата на абсолютизма, бележи своя залез през XVIII в., който нелогично и някак си анекдотично съвпада с нейния най-голям разцвет – Франция при Луи XIV и Луи XV, Австрийската империя при Мария Терезия и Йозеф II, Русия при Екатерина Велика, Прусия при Фридрих Велики. Макар и да звучи метафизично, историята често е свидетел на подобни парадокси: кризата да се предизвиква от бурното развитие в определена област на обществения живот, в който се коренят условията за началото ѝ. В случая, социалната революция и предпоставения от нея нов интелектуален климат в Европа през XVIII в., епохата на Просвещението и катализирането на стремежа към промяна в политическата организация на обществата, са основната причина за разрушаването на Стария режим. Не бива да се пренебрегва и положителният пример – Англия, чийто исторически път е достатъчно различен от този на континенталните монархии условно още от 1215 г., когато е подписана Великата харта на свободите. Резултатите от Пуританската революция от средата на XVII в. изместват центъра на властта от монарха към парламента, което не означава автоматично въвеждането на демократично управление и дори на представително такова, а по-скоро е следствие от промяна на баланса на силите по посока на аристокрацията за сметка на кралската власт. Това е достатъчно обаче за континенталните интелектуалци, най-вече за тези от Франция, да видят в „английския модел“ възможност за избор на нов път на развитие. В Англия обаче конституция не е приета, Джон Лок прокламира идеята за разделение на властите, но нормативното ѝ прилагане е ограничено, и не толкова революцията, колкото незаинтересованите от управлението на държавата монарси от ХанOVERската династия налагат кабинетната система на управление и *de facto* създават основите на модела, който в съвремението наричаме демократичен. Това обаче е еволюционен процес, продължил повече от век. Реформаторите на континента нямат необходимото търпение и желание да отлагат толкова дълго промяната на системите на управление и приемането на конституционен акт се очертава като единствената възможност тази промяна да бъде наложена бързо и изведнъж. Разрушаването на съществуващата система само по себе си е революционен акт, независимо дали е наложен със сила или е осъществен по мирен път, от горе (от властта) или от долу (от „народа“).

Началото: революциите и „недовършените“ конституции от края на XVIII в.

Приемането на първите конституции очертава един своеобразен модел, който и след това често ще наблюдаваме в хода на историята – при изграждането на нова държава (конституциите от 1777 и 1787/1789 г. на тринадесетте английски колонии в Северна Америка), при война за независимост – за възстановяването на държава (Полската конституция от 1791 г. – в случая целта е да се стабилизира остатъчната след първата подялба на Полша през 1772 г. държава и

да се създадат условия за развитието ѝ), при разрушаване/промяна на системата на управление в дадена държава (Френските революционни конституции от 1791 и 1793 г., както и по-консервативните от 1795 и 1799 г.). Тези конституции са приети като резултат от избухнали революции – Американската, която е по същество война за независимост, но по параметрите на промените, които я съпътстват може да се определи и като революция, Полската и Великата френска буржоазна революция, която променя радикално Европа, налагайки модерните модели за организация на държавите за сметка на абсолютните монархии. Тези конституции могат да бъдат определени като „недовършени“ или поради кратковременното си действие (конституцията от 1793 г. във Франция дори не влиза в действие), или поради необходимостта по-късно да бъдат изменени/преправяни/допълвани, защото в първоначалния си вариант не изпълняват целите си (двете американски конституции). Противопоставянето на „нацията“ срещу „тиранията“ (Шатле, Дюамел, Пизие 1998, 104), което е двигател на революционния процес, в следващия век пренася френския и американския революционен опит в цяла Европа. Първите революции са тясно свързани помежду си не само чрез идеите, но и чрез техните носители (Хенкин 2006, 278–279). Тази връзка (между революционните дейци и организации в Европа) може да се открие и в следващите десетилетия.

Наполеон Бонапарт и разрушаването на Стара Европа

В последните години на XVIII и в първите години на XIX в. Наполеоновите армии пренасят на Стария континент революционните идеи, делегитимирайки божествената същност на монархическата власт за сметка на новите политически тези за народа като суверен на властта (Жан Жак Русо) и за разделението на властите (Шарл Луи дьо Монтескьо). Бонапарт и народите срещу монарсите и местните политически елити – това е основният лайтмотив на Наполеоновата пропаганда в хода на един, продължил почти две десетилетия завоевателен поход, който обаче мобилизира народната съпротивителна енергия под един нов революционен лозунг – за националната независимост. Конституционализмът се оказва с по-малка притегателна сила от национализма – модерният през XIX в. Левиатан. С оглед на настоящата тема обаче е наложително да изтъкнем насилствения начин, по който са наложени конституциите в завоювана Европа, по същество революционен, защото разрушава съществуващите системи на управление и налага откънати нови, в голямата си част несъобразени с общественото равнище на развитие на местните народи. Сравнението с т. нар. „арабска пролет“ от началото на XXI в. се налага от само себе си, въпреки различните механизми, чрез които това налагане е осъществено. Определени елити и в началото на XIX и в началото на XXI в. приемат промените, участват в осъществяването им и до известна степен се възползват от тях, но съпротивата е очевидната реакция на обществата в тяхната цялост – не толкова срещу самите промени, колкото срещу начина на налагането им. Въобще, в исторически план разрушаването на една система винаги се натъква на съпротива – потиснати срещу потисници (на национална, класова, религиозна и др. плоскост), консервативни срещу либерални сили, селото срещу града, народите срещу интелектуалците-реформатори.

„Пролетта на народите“ (1848–1849 г.) и „конституционният бум“ в Европа

Революциите, обхванали последователно държавите от Стария континент в средата на XIX в. са определяни като буржоазно-демократични, заради водещия мотив, движещ революционните сили и най-вече либералната интелигенция – демократизирането на режимите, които след 1815 г. реставрират частично държавните модели от епохата на Стария режим. След февруари – март 1848 г., когато във Франция е свален ретроградният режим на Луи Филип (определян като такъв от либералите, но също така и от лявомислещата част от историческата колегия) „пролетта на народите“ обхваща държавите от раздробените Италия и Германия, Австрийската империя, в която унгарците започват своята националноосвободителна война, достигат дори и до Балканите като вълненията обхващат Дунавските княжества и балканските територии, управлявани от Хабсбургите (Петков, 2012, 96–103). Погрешно би било сборът от революционните надигания да бъде поставян под един знаменател – социалните бунтове, в голямата си част в селските региони, са съпътствани с национални брожения

(тук примерът с унгарците е показателен, но не и единствен. Чехите, поляците, румънците също предприемат действия в духа на модерния национализъм, докато хърватите например демонстрират своята лоялност спрямо Хабсбургите, избирайки по този начин да спечелят съюзници за своята кауза). В Италия и Германия съществуват ясно изразени национално-обединителни тенденции (Спиридонов 2015, 70). В крайна сметка обаче резултатите в различните краища на Европа са свързани с приемането на много конституции – в по-голямата си част с временен характер, които налагат като доминираща форма на управление конституционната монархия. Интересен феномен е, че в много от германските държави учредителни парламенти се свикват превантивно, за да се изпреварят възможни надигания на градската буржоазия, основната движеща сила в процеса на демократизиране. Европа вече е познала времето на общ революционен кипеж, не само по време на Френската революция и Наполеоновата експанзия, но и в 1830 г., когато, макар и ограничено, революционните движения обхващат части от континента. Вероятно общият извод, който можем да изкажем е, че въпреки реставрационните тенденции след 1815 г., революционният дух е изпуснат и насоката на развитие на обществата е в посока на демократизиране, като това се реализира поетапно, на вълни, с водещото участие на либералната интелигенция и с честата рушаща държавността роля на селячеството и зараждащото се съсловие на наемните работници. Първият етап на този своеобразен революционен бум завършва с приемането на конституции (най-често компромисни по отношение на ограничаването на правата на владетеля и разделението на властите), а също е с формирането на политически организации и протопартии в либералния и консервативния спектър на политическото пространство. Никога преди и след това Европа не преживява толкова продължителен, значим с резултатите си и с промените в държавните системи и принципите, които ги ръководят революционен катаклизъм, съчетан с изграждането на модерни политически системи на основата на принципа на народния суверенитет и на разширяване на участието на гражданите в управлението. Едва след световните войни, по време на процеса на деколонизация и в края на 80-те – началото на 90-те години на XX в. в процеса на разпадане на Източния блок и създаването на нови държави от руините на СССР и Югославия наблюдаваме толкова масово приемане на нови конституции, тогава свързано най-вече (но не само) с възникването на нови държави, но отново под влиянието на революции и революционни в своята същност преобразования.

„Особените случаи“ на Русия и с Османската империя

Източната периферия на Европа, намиращата се далеч от оформилата се в следствия на Великите географски открития „атлантическа цивилизация“ или „атлантическият свят“ (Пантев, 1991, 81 и сл.), остават в страни от революционния кипеж, започнал с Френската революция. По време на Наполеоновите походи Русия се налага като своеобразен бастион на консерватизма и на Стария режим, а империята на османските султани е единствената територия на Стария континент, която не е пряко засегната от експанзията на френската революционна армия (изключение е походът на Бонапарт в Египет през 1798 г. (Пантев, Глушков, Мишев 2010, 335), но по това време земята на фараоните само номинално е в границите на Османската империя, а и самият поход е краткотраен и без особени последствия за статуквото в региона). През XIX в. Руската империя остава в страни от революционната вълна най-вече поради консервираното си обществено-икономическо състояние, липсата на модерно стопанство, което да създаде мощна и либерална буржоазия и закостенялата поземлена система, в която до 60-те години се запазва крепостничеството. Монархията на Романови не просто продължава да битува в епохата на Стария режим, но дори и в една първоначална нейна версия, своеобразна смесица от доминиращ феодализъм и едва проникващи капиталистически отношения. Реформите, доколкото се случват, се прокарват отгоре, но без да се предприема рискованата за управляващите маневра с приемането на конституция. Реформените акции на Петър Велики и Екатерина Велика европеизират, но не модернизират Русия или поне не в степента, в която това се случва на запад от руската граница. Революцията от 1905 г. и двете революции от 1917 г. имат като резултат краха на този ултраконсервативен режим, опит за

създаването на парламентарна монархия, който обаче първоначално се проваля поради стремежа на царя и неговото обкръжение да го поставят под контрол, а като следствие – разпадането на империята. Отказът на управляващия елит да приеме европейския опит на конституционализма е разрушителен и фатален не само за династията.

Османската империя от своя страна преживява мащабна трансформация, започнала с реформите на Селим III и Махмуд II, продължила с епохата на Танзимата между реформните актове от 1839 и 1856 г. (Гюлханския хатишериф и Хатихумаюна). Тук проблемът обаче са мюсюлманските религиозни традиции и съществуващите стереотипи, които не позволяват на фрагментираното по национален и религиозен признак общество (по-точно е да се говори за паралелно съществуващи общности – самостоятелни общества, битувачи без необходимата интеграция, която би ни позволила да ги определим като един обществен или политически организъм) да приеме европейския конституционен опит. Въпреки модернизационните тенденции октроираната през 1876 г. конституция е приета под външно влияние и има действие едва няколко месеца, което не ѝ позволява да окаже значимо влияние върху политическите процеси в империята. Младотурската революция от 1908 г. и възстановяването на действието на конституцията не успяват да спрат разрушаващите империята тенденции на разпадане и национален сепаратизъм.

Историческите процеси в Русия и Османската империя са твърде различни, за да бъдат обобщавани, но общото между двете империи е, че са в периферията на Европа и остават в страни от процесите на модернизация. Революциите (или заплахата от тях) не водят до приемането на действащи конституции, които биха позволили плавното реформиране на държавните системи, което същевременно би позволило по-ефективно да функционира държавният механизъм.

Алтернативите: революции или еволюционно развитие

Така формулираната алтернатива е по-скоро теоретична конструкция, която дава възможност за философски размисли и обобщения или за демонстриране на политически възгледи и пристрастия (изкушение, към което дори и историците не са индиферентни). Историческите факти свидетелстват, че разрушаването на една система не може да се извърши по еволюционен път – то е радикален акт, революция, независимо дали се извършва с насилие или е наложена безкръвно, но под заплахата от такава. Приемането на една конституция най-често е компромисен акт (дори и в условията на революция), търсещ баланса между различните интереси в даденото общество и отварящ пътя към еволюционните процеси за модернизация на държавността. В историята на модерна Европа революциите и еволюционното развитие са двете страни на една монета и формират цялостното разбиране за това, което наричаме прогрес.

БИБЛИОГРАФИЯ

Глушков 2004: Хр. Глушков. Страници от френската история XVIII – XIX век. Велико Търново, 2004.

Де Кортасар, Весга 2005: Ф. де Кортасар, Х. Весга. Кратка история на Испания. София, 2005.

Пантев 1991: А. Пантев. Защо две Америки. София, 1991.

Пантев, Глушков, Мишев 2010: А. Пантев, Хр. Глушков, Р. Мишев. История на модерния свят. Велико Търново, 2010.

Петков 2012: П. Петков. Деветнадесетият век на Европа (от Френската революция до Първата световна война. София, 2012.

Спиридонов 2015: В. Спиридонов. Германия през XIX век: от съюз към империя. Велико Търново, 2015.

Хенкин 2006: Л. Хенкин. Революции и конституции. – В: Конституционализъм. Сборник. Състав. и науч. ред. С. Йотов. София, 2006.

Шатле, Дюамел, Пизие 1998: Фр. Шатле, О. Дюамел, Е. Пизие. История на политическите идеи. София, 1998.

РУСЕ И ОКОЛНОСТТА С НАСЕЛЕНИЕТО ИМ В ОСМАНСКИЯ КАДАСТЪР ОТ КРАЯ НА XVII ВЕК

Румен Ковачев

Доцент, д-р

Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“

Резюме: Благодарение на благоприятното политическо и конкретно научно развитие на сътрудничеството между османския архив при Националната библиотека в София и този в Истанбул, последните десетилетия на предходното и първите десетилетия на настоящото столетие придобиха характер на „документален Ренесанс“, реализиран чрез постъпилите, използвани и научно обработени османски дефтери.

Може да се каже, че разкриването и обработката на османотурски документи от т.нар. „най-нова наличност“ изживява своя „четвърт златен век“.

След направената размяна налице са близо 30 хил. кадъра, обединени в близо 180 дефтера, в огромната си част непознати на българските османисти до края на XX в.

Ключови думи: Османски архиви, данъци, джизие, арменска махала, Русчук, чифлици.
JEL: 000

RUSE AND THE SURROUNDINGS WITH THEIR POPULATION IN THE OTTOMAN CADASTRE FROM THE END OF THE 17TH CENTURY

Rumen Kovachev

Assoc. Prof., PhD

Sts. Cyril and Methodius National Library

Summary: Thanks to the favorable political and concrete scientific development of the cooperation between the Ottoman archives at the National Library in Sofia and that in Istanbul, the last decades of the previous and the first decade of the present century acquired the character of a "documentary Renaissance" realized through the received, used and scientifically processed ottoman defters.

It can be said that the discovery and processing of Ottoman-Turkish documents from the so-called "latest availability" is experiencing its "quarter golden age".

After the exchange, there were nearly 30,000 shots, united in nearly 180 defters, most of them unknown to the Bulgarian scientists until the end of the twentieth century.

Keywords: Ottoman archives, taxes, Jizya, Armenian neighborhood, Ruschuk, farms.
JEL: 000

Въпреки че османският архив у нас е сред най-богатите в света, остава събитие фактът, че наред с наличните над 700 дефтера, работени от османската финансова администрация за цялата територия на държавата и надлежно съхранявани в Ориенталския ни отдел, се появиха нови, съхранени във ВОА, Истанбул над 170 описа. Като имаме предвид, че се отнасят до народностните ни граници, както и че повечето от тях са с голям обем, може да очертаяме най-значимото обогатяване фонда на отдела в последните десетилетия. Особено място сред новопостъпилите описи имат документите, които свидетелстват за усилията на властта в издирване и облагане на всеки данъкоплатец – немюсюлманин, оттук и мястото и ролята на поголовния данък от финансовия, та дори военно-политически живот на държавата. Още през 60 – 80-те години на XX в. редица публикации на професорите Вера Мутафчиева, Бистра

Цветкова, Елена Грозданова⁵, Николай Тодоров, Страшимир Димитров⁶ и други до голяма степен изчерпиха въпросите относно същността на поголовния данък и неговата роля във финансово-административната, а оттам във военно-политическа действителност на държавата в нейната средновековна и по-късна история. Някои от тези публикации са „етикет на българската, но са образец и за всяка съвременна османистична школа“. „Принудени“ обаче „да изграждат своите представи, анализи, концепции върху фрагментарен и разнороден материал“, тези и други сходни изследвания имат и един „неизбежен недостатък“ – тяхната изворова „фрагментарност“, „липсата на необходимата плътност и последователност при наличните описи и от това достоверността на достигналите до коректни в голямата си част изводи.

Представеният тук фрагмент от опис на мъжете, издължаващи поголовния данък, идва да запълни една, макар и малка, празнина в изворовата база и представлява ярко потвърждение на някои основни резултати от направените изводи. Благодарение на благоприятното политическо и конкретно научно развитие на сътрудничеството между османския архив при Националната библиотека в София и този в Истанбул, последните десетилетия на предходното и първите десетилетия на настоящото столетие придобиха характер на „документален Ренесанс“, реализиран чрез постъпилите, използвани и научно обработени османски дефтери. Със значителен обем, видово разнообразие и място на описание на новата „документална лавина“, извлечените нови исторически факти „решително обръщат“ представите за историческата съдба на българите в един немалък период от развитието ни – етнографско, демографско, стопанско, социално, културно. Работата по тяхното превеждане позволява да бъдат „пренесени на светло“ редица факти, непознати не само за историческата колегия, но и за широката публика. Може да се каже, че разкриването и обработката на османотурски документи от т.нар. „най-нова наличност“ изживява своя „четвърт златен век“.

След направената размяна на лице са близо 30 хил. кадъра, обединени в близо 180 дефтера, в огромната си част непознати на българските османисти до края на XX в.⁷ Обнародването им позволява една подробна проверка на реалната историческа картина на османския период на Балканите, в т.ч. българските предели.

Защо избрах за превод такъв фрагмент от данъчен опис, съставен в края на XVII в.

Първо: извличането на еднотипни цифрови показания, групирането им при тяхната систематична обработка се превръща в метод на работа с възможност за „открояване“ на предимства, за „преодоляване“ на някои несъвършенства в основни научни изводи на българската историография до 90-те години на XX в. „Немалка част от работата ми с непознати досега данъчни описи завършваше с изводи за характера на заварената от османците инфраструктура, съдбата на местното население и селища по време и след военните набези“. Интересите, свързани със селищното развитие, със съдбата на стотици български поселения и тяхното население, обясняват усилията в издирването на поредица от факти, тяхното натрупване като база данни сред видовото разнообразие от описи.

Второ: публикуваният тук фрагмент предоставя сведения, извлечени от вече „класическия период“ в събиране на данъка. Окончателно се е променил принципът на неговото издължаване – от подворно в поголовно издължаване. Пред нас е един документ, в който са посочени главите на домакинствата, без да се посочва данъчната ставка и приетите равнища в облагане на различните по възможности местни „неверници“. Очевидно при следващата

⁵ Грозданова, Е. Българската народност през XVII век. Демографско изследване. С., 1986.

⁶ Димитров, С. Турски извори за българската история. Т. VII, (26), С., 1986, изд. на БАН и НБ „Св. св Кирил и Методий“; Преговор, 5-10;

⁷ По някои от въпросите пред извършения обмен на османски документи между нашия Ориенталския отдел и османския архив в Истанбул, вкл. кратко представяне на отделните документи вж. Ковачев, Р. За резултатите от обработката на едно ново постъпление от османски регистри – решителен тласък в развитието на българската османистика. В: Годишник на историческия факултет на Великотърновския университет „Св. Св. Кирил и Методий“, Год. II (XXXIV) В. Търново, 2018. 303 – 325;

регистрация тези сведения, надлежно съхранени в столицата и по места, щели да послужат за основа в работата на описната комисия.

Трето: Историческите факти, които предлага споменатият фрагмент, очертават равнището в развитие на етническите и демографски процеси, издигането на нови административни и стопански центрове. Не на последно място в документа са представени хиляди имена на „неверници“ – българи, арменци, сърби, власи, факт, който обогатява представата за факторите и особеностите в развитие на антропонимията и сравняване на тяхното измерение спрямо други части на Никополския санджак и останалите части от територията на българската народност.

(Превод от османски:⁸)

(с. 1)

Това е данъчен регистър, чието съдържание е следното: „Споменатите [от тук не-сетне] са жители на касабата⁹ Русчук¹⁰, неверници [немюсюлмани, в случая православни християни – българи, арменци, сърби, власи и други, които] издължават поголовния данък джизие за [финансовата] 1104 година.

[Записаните неверници в:] махалата, известна като „Средна“, на самия град Р у с ч у к¹¹:

(1) Стоян, син на Герго; Стойчо, син на Никола; Миле, син на Герго; Петко, син на Топал¹²; Рад, син на Манчо; Петре, син на Радул; Никола, син на Петри; Новак, син на Атанас;

(2) Йован, син на Ладин; Герги, син на Никола; Стан, син на Тане¹³; Стоян, син на Марин; Рад, син на Манчо; Коджа, син на Манчо; Димо, син на Герго; Неделко, син на Никола;

(3) Герги, син на Никола; Димитри, син на Петри; Коле, син на Панайот; Никола, син на Станимир; Солак, син на Добри; Добри, син на Вельо; Драги, син на Станчо; Петри, син на Никола;

(4) Герги, син на Павле; Радул, син на Стане; Николчо, син на Стойне; Герги, син на папас¹⁴; Петри, син на Герги; Стойне, син на хаймане¹⁵; Николчо, син на Тане; Герги, син на влах;

(5) Димитре, син на Петри; Стойко, син на Петри; Тодор, син на Слав; В(Д)ичин, син на влах; Михаил, син на хаймане; Йован, син на папас; Петри, син на папас; Петри, син на хаймане;

(6) Йордан¹⁶, син на Петри; Неделко, син на Марко; Герги, син на Марко; Васил, син на Неделко; Марин, син на Я(Б)нко; Петко, син на сирак; Стоян, син на хаймане;

⁸ Регистърът е сред постъпилите 171 различни по вид описи, известен в Ориенталския отдел със сигн. BOA, Mad. 03431, съставен за финансовата 12 септември 1692 – 2 септември 1693 година.

⁹ Подобно уточнение на ранга на населеното място още веднъж очертава мястото на Русе не само като център на обширен земеделски район през класическата османска епоха, но и че селището бележи бързо развитие, успоредно с твърдината Червен, господстваща в региона от епохата на Втората българска държава. Всъщност Червен загубил своето стратегическо положение след системните влашки набези от времето на молдавския войвода Михаил Велезул към територията на дн. Северна България, нападения, които нанесли повече смърт и разруха в сравнение с епохата на османско усвояване на региона.

¹⁰ Дн. гр. Русе. По скоро имаме предвид записаното: „в околията“ (казата и нейните селища). Елементи от развитие на селището и най-вече съчетанието на удобен воден път и дейността на управата на вилаета по обособяване на важен османски търговски и стопански център от средата на деветнадесето столетие се разработват от нашата и чужда историография. Макар че акцентът в повечето изследвания се поставя върху късната османска епоха и превръщането на селището в столица на Дунавския вилает, повечето от тях правилно се обръщат към предходните XV – XVII столетия. Настоящото изследване се отнася до време, когато отдавна е приключил период на разруха и упадък в селището и региона, характерен за XIV – XV в.

¹¹ Уточняването на местоположението на обектите, попаднали в опис, може да стане при помощта на местните изследователи. – Вж: Дойков, В. П. Иванов. Русе и неговите околности. С. 1990 и посочената литература в: Керен, Цв. Еврейската общност в Русчук. От периферията на османската империя до столица на Дунавския вилает. С., 2009.

¹² Куц, въобще инвалидизиран.

¹³ Писарите не са използвали диакритични знаци в този сиякатен шрифт, което прави разчитането трудно и то да става като на места се използват формули (на принципа на китайските йероглифи – отделно название – формула). Тук, както и на много други случаи, е възможно и Яне и Нане, Бане и дори Цане и т.н.

¹⁴ Поп, свещеник.

¹⁵ Лице без постоянно местожителство, със.

¹⁶ Личното име „Йордан“ се среща изключително рядко сред имената на българските християни. Тук може да имаме и името „Божидар“.

(7) Ильо, син на Димитре; Стойко, син на ябанджъ¹⁷; Йован, син на Божан; Стоян, син на Тодор; Симон, син на Крайче; Неделко, син на Янко; Илия, син на Неделко; Йордан, син на Пейо;

(8) Николчо, син на Довник; Мите „Узуна“¹⁸; Тенчо, син на Тодор; Никола, син на Драган; Йован, син на хаймане; Слав, син на Никола; Михаил, син на Слав; Гергане, син на Бате;

(9) Кьор Михайл¹⁹, син на Бате; Димитри, син на Горан; Илия, син на Добре; Стоян, син на Петко; Тодор, син на Драган; Руси, син на Тане; Гърбо²⁰, син на Неделчо; Кръстан, син на Тодор;

(10) Стоян, син на Тодор; Петро, син на Уста²¹; Аврама, син на [...] ²²; Йован, син на Неделко; Никола, син на Манол; Драган, син на Манол;

(11) Васил, син на Герги; Малин, син на Бери; Абѣджа (?), син на Михайл; Донин, син на Оглу²³; Деде, син на влах²⁴; Стойко, син на Петко; Бако, син на Кръзъо;

(12) Челика, син на Братан; Самед, син на Чобан; Чобан, син на Тодор; Утров, син на Руси; Веско, син на Неделко; Петри, син на Стойко; Йован, син на Луко; Горилко, син на Бойо;

(с. 2)

(13) Никола, син на Петри; Димитри, син на Яне; Обр(т)ен, син на друг Жеко; Лефтер, син на Дане; Стърб, син на Цано; Гюро, син на Стърб²⁵; Милош, син на Сърб; Никола Сърб; Петко сърб²⁶;

(14) Мирко, син на (празно)....; Илия, син на Спас; Никола влах; Стойчо, син на Димитри; Нешо, син на Бредо; Станчо, син на ... (празно); Рад влах; Никола, син на Добре;

(15) Мартин, син на Миле; Дельо, син на Яне; Младен, сѣрф; Аврам, син на Дан; Петри влах; Бали влах; Мирко влах;

(16) Неделчо ябанджъ; Аврам ябанджъ; Станко, син на Панали; Мирко караджа²⁷; Никола аргат; Манол аргат; Трифко аргат; Марин аргат;

(17) Стар аргат; Марин, син на Спас; Добрагинче, син на Панаги; Стоян аргат; Младо аргат; Тодор аргат; Тодор аргат; Марин аргат;

(18) Джанко, син на Бери; Брато, син на Тане; Апостол, син на (празно); Станкул влах; Димитри войнук; Георги, син на Банко; Никола, син на Тане; Нягул хаймане;

(19) Петри хаймане; Стан хаймане; Георги хаймане; Сталехаймане; терзи Марин²⁸; Спас аргат²⁹; Пенаги, син на Радул;

[Общо записани в махалата] 153[души];

Махалата [известна като] Т у н а на самия град Русчук:

(20) Хаджъ Никола, син на Симо; Симо, син на Ахъ³⁰; Кръстьо, син на Никола; Петри, син на Николчо; Коджа, син на Йован; Дерко, син на [...] Рад, син на Даме; Борко, син на Стан;

(21) Тодор, син на Драмe³¹; Димитри, син на [...] Тано, син на Димитри; Никола, син на Драгне; Добри, син на Стоян; Стоян, син на Симеон; Йован, син на папукчи; Михаил, син на терзи;

¹⁷ Чужд, непознат, но по-скоро като външни белези, отколкото като местоположение и местоживеене

¹⁸ Дѣлгия, кята празвещу, прякор.

¹⁹ Вероятно лицето има проблем със зрението.

²⁰ На практика името може да се прочете и като „черньо“.

²¹ Майстор, опитен, ловък.

²² Ако нямаше единствена точка над буквата „р“, може да се приеме за „Аврам“, липсва името на башата.

²³ „Оглу“ се използва за обозначаване родителска връзка Ковачоглу Румен – момчето на ковача или Румен Ковачев.

²⁴ Навсякъде, където е посочен човека като „ефляк“.

²⁵ Думата означава война, военен сблъсък, ако може да се приеме за войник, военизиран. Но може да се приеме и за Сърп или Сърп.

²⁶ Тук имаме 4-ма данъкоплатци с еднакво име на мястото на бащиното. Думата може да означава военен (от харб), но и сърп – разбойник. Дори може да се допусне връзката на думата с думата „сармак“, забивам. Оттук и сърма, а е възможно наличието на раи с определено сръбско етническо осъзнаване.

²⁷ Черничък или пъргав като сърничка.

²⁸ Шивачът на тази, а и на други махали.

²⁹ Ратай, полски работник, слуга.

³⁰ Ако правилно е озвучено, това следва да отговаря на „благодарен“.

³¹ При наличие на въображение може да се приеме дори за „Круме“.

(22) Йован, син на Божан; Митре, син на Симо; Джодже, син на Никола; Стоян, син на папас; Станри, син на Ставри; Йован, син на Радул; Сирмен, син на Стойко; Омирко, син на Радивой;

(23) Герго, син на Петко; Георги, син на Петко; Руси, син на Новак; Петро, син на Драган; Симеон, син на Михайл; Таме Велчов; Чобан, син на ... (празно); Неделчо, син на Йофчо;

(24) Русо, син на Михал; Велко, син на Михайл; Пресав, сърт, син на ... (празно); Никола, син на Аджи Никола; Тоше, син на влах; Дочо, син на влах; Стойчо, син на шивач; Стоян, син на селитраджъ³²; Хаджъ Георги;

(25) Гюрчо, син на Хаджъ Георги; поп Симеон, син на Дамян; Янчул, син на ... (празно); Дарин, син на Димитри; Коджар, син на Михо; Михо, син на коджар; Минчо, син на Драган; Иста(в)ре, син на Мирчо;

(с. 3)

(26) Обретен, син на шивач; Малчо, син на Марко; Терзи, син на Марко; Сава, син на Мирко; Денъ, син на Кирко; Михайл, син на Алекси; Петко, син на Михайл; Калайджъ Станко;

(27) Йован, син на Тодор; Георги, син на Никола; Йован, син на чаркаджъ; Ташко, син на Митре; Мичо, син на Ташко; Марко, син на Неделчо; Марин, син на Марко; Руси, син на Божан;

(28) Нешко, син на дялгер; Петри, син на Ильо; Алекси, син на Йован; Стоян, син на Йован; Стойко, син на Йован; Стоян, син на поп Стойко; Стойко, син на Стойно; Коджа, син на Димо;

(29) (Х)аджъ Стоян; поп Стоян; Димо, син на Марко; Спас, син на Ерегли³³; Димитри, син на Страка; шивачът Истойче; Рад, син на Петри; Яно, син на ... (празно);

(30) Танас, син на Стойко; Парашкев [...]; Герги, [...]; Марин, син на Яне; Стойко аргат; Истрате, син на млад; Млад, син на Никола; Стойчо хаймане;

(31) Алекси, янакчи³⁴; дъракчъ пънагъ; Стоян дялгер; Симончо дялгер; Банчо, син на Яне; Андрей, син на Милко; Марин чадане ?;

(32) Илия, син на Делян; Стойко, син на Аргат; Илко, син на хаймане; Танас Илийо; Маринчо, син на Нягол; Кръстин влах; Добролък болгар; Андрон влах;

(33) (Па)остир влах; Драгошин влах; Милан влах; Алекси, син на Яне; Гар(н)ин, син на Гаго; Аврам, син на Нике; Бако³⁵, син на Нико; Пастирим (?), син на хаймане;

[Общо записани] 112 [души];

Махалата на „Арменците“ в самия град Русчук³⁶:

(34) Ованес, син на Саркис; Сиранос³⁷, син на Баронак³⁸; Йован³⁹, син на Нор⁴⁰; Маронес⁴¹, син на Вартан⁴²; Марок⁴³, син на Меран⁴⁴; Барсан⁴⁵, син на Саркис⁴⁶; Азиз⁴⁷, син на Симон⁴⁸; Калиникос, син на Манокаян⁴⁹;

³² От селитрата се произвежда барут. В османската гържава специална група, с определени общи данъчни облекчения се занимавала с нейното производство.

³³ Думата може да се разчете и по друг начин, вероятно става въпрос за професия. Или вече известното название „аргат“.

³⁴ И тук вероятно става дума за „ябанджъ“.

³⁵ На практика това следва да се приеме за „Бачо“, по-голям брат, родственик.

³⁶ Арменската махала в града, днес част от търговската улица.

³⁷ От арменското „сиранос“ любя.

³⁸ От арменското „бароник“ – клон, който дава плод, плодороден.

³⁹ Под влияние най-вече на православна Русия. Арменски Иван.

⁴⁰ Вероятно от Нурикан, новичък.

⁴¹ Вероятно от „мардирос“ от старогръцки – жертва.

⁴² Широко разпространено от V в. в арменските земи – означава пълководец.

⁴³ „Мирак“ означава царче, малък княз.

⁴⁴ Вж. бел. № 36.

⁴⁵ Тримерене, в деня на разпъването на кръста на спасителя Иисус.

⁴⁶ Вер. от древногръцки, през италиански и руски – „Сергей“.

⁴⁷ От арабски „възлюбен“, „обичан“.

⁴⁸ Послушен, но и прилежен.

⁴⁹ Вероятна връзка с името на древен арменски род „Мамикон“.

(35) Танир⁵⁰, син на аргат; Касап⁵¹, син на Малолян; Гарабедян⁵², син на Гарабет; Никола, син на Стоян; Тороз⁵³, син на Исвет [...] ⁵⁴; Исталанко, син на Мано;

(36) Хаджърос, син на Бардонян; Чаркин⁵⁵, син на Вароз⁵⁶; Аведик⁵⁷, син на [...]; Сахаг(к)⁵⁸, син на [...]; Вартан, син на Степан⁵⁹; Габанос⁶⁰, син на Бедрос; Манас, син на Беклар⁶¹; Бинасоз, син на Вартан;

(37) Симак, син на Хангик⁶²; Касап, син на Манук⁶³; Истадор⁶⁴, син на Микар⁶⁵; Константин, син на Касин; Симеон, син на Мардорос⁶⁶; Касал, син на Никола; Овирнис, син на Дирас⁶⁷; Овернис, син на Сабир;

(38) Андон⁶⁸, син на Мовиос⁶⁹; Марин, син на Стоян; Мановик, син на Тодор; Манол, син на куме; Агоп, син на Разник⁷⁰; Ръщени⁷¹, син на папас; Андон, син на Саман; Ховагин, син на Анатика (?);

(39) Михал, син на Новак; Мардорос, син на Мерад; Мадн, син на Симак; Андоне, син на [...]; Сисак⁷², син на Никола; Пенаки, син на Такди⁷³; Синко, син на Хаджътодори; Нахид, син на Петко;

(40) Ильо, син на Драган; Стоян, син на Стойко; Влах, син на Стойко; Драгота, син на Мувад; Димитре, син на Влах; Добре, син на Йован; Кованджи, син на Никола; Докрам⁷⁴, син на Кристо;

(с. 4)

(41) Йован, син на Санки⁷⁵; Константин, син на Арам⁷⁶; Неделко, син на папас; Никола, син на Злати; Марко, син на Петри; Добре, син на Джамир; Стоян, син на Маленко; Мане, син на Стоян;

(42) Томе, син на Ману⁷⁷; Йорго, син на Стоян; Стоян, син на Мане; Крикор⁷⁸; Радой, син на Кеворк⁷⁹; Кеворк, син на беликир (?); [...] ⁸⁰;

(43) Саръбег⁸¹, син на Драгне; Лефтер, син на Радивой; Митре, син на дюлгер; Милош,

⁵⁰ Малко вероятно, но възможно от Торник – „внук, внучка“.

⁵¹ Месар.

⁵² От „Гарабег“ – водач, лидер, предвестник.

⁵³ От древногръцки Теодороз – Божидар.

⁵⁴ Повреда в документа.

⁵⁵ Възм. от „шарук“ – гърво.

⁵⁶ „Вардоз“ означава гърбав, човек с явни телесни недъзи.

⁵⁷ Този, който носи вест, вестносец.

⁵⁸ Вероятно от арм. „гавра“, насмешка, въодушевление.

⁵⁹ Лично име от старогръцки „Истефанос“ (венец). Истефан, Степан. Липсва бащино име.

⁶⁰ Вер. „дирагос“ – гържавен (чиновник).

⁶¹ Възм. от турски – княз.

⁶² Възм. от арменското „тамян“.

⁶³ Широко разпространено арменско име. Означава „невръстно дете“, „малък“.

⁶⁴ Вер. от староарменски „спандор“, светлогател, който носи светлина.

⁶⁵ Възм. от старогръцки „макариос“ – щастлив.

⁶⁶ Вер. от мардорос – „жертва“.

⁶⁷ От арм. Бог, чувство към бога.

⁶⁸ Водач, лидер.

⁶⁹ Възм. „изваден от водата“.

⁷⁰ „Боец“, воюващ.

⁷¹ Древно арменско име.

⁷² Възм. от Сисак – „твоята радост“.

⁷³ Възможно да повторим „таквор“ – означава цар.

⁷⁴ Вер. име на гревен арменски цар.

⁷⁵ Близко до „Сенекерим“ (скр. Сено, Сенек), асирийско-гръцка дума, която в Библията се тълкува като „суша“.

⁷⁶ Едно от най-разпространените арменски имена. Арамян, „възвишен“, „извисен“. Според арменската митология – баща на гревния цар Ара прекрасен.

⁷⁷ Древно евр. име „Манвел“, оттам и „Мануел“ – означава „Бог да е с нас“, широка употреба в арменската диаспора.

⁷⁸ От гръцки „Григориус, означава „Бдителен“, който надзирава“, също широко разпространено име, най-вече като „Григор“.

⁷⁹ От старогръцки „Георгиос“ – земеделец.

⁸⁰ Неразгадано име.

⁸¹ От османски Саръбег може да се приеме за бей с жълта (руса) коса. Умалителна форма „Саро“, т.е. Сароян.

син на дюлгер; Коста, син на влах; Гарбис⁸², негов син; Крикор, син на касаб; Севан⁸³, син на хаймане;

(44) Горю⁸⁴, син на Новак; Андрос⁸⁵, син на [...]; Неделко, син на кума; Димитре, син на Петре; Димитре, син на Никола; Билос, син на Крикор; Давлидар⁸⁶, син на Саркис⁸⁷; Саркис, син на Седрас⁸⁸;

(46) Йован, син на Бозаджъ; Мале, син на Герги; [...]⁸⁹; Мардорос, син на Дан; Майш, син на Камиш; Ардашес⁹⁰, син на Мардонос; Късо, син на папукчи; Хусускавл, син на Тодор;

(47) Саркис, син на Давид; Мубаш, син на Кюсе; Шахин, син на Ага ханджъ; Джуджу, син на Тату; Никола, син на Вельо; Киркор, син на Дане; Таджедор, син на Мардерос; Киркор, син на Мардевос;

(48) Бедрос, син на Карабадос; Саркис, син на Синан; Рад, син на Рад; Манук, син на Петре; Йован, син на ... (празно); Барсан, син на Авдик; Михайл, син на Койн; Аврам, син на Стойо;

(49) Авсолит, син на Мавтолит; Саркис, син на Мандорис; Назър, син на Сахит; Сеймак, син на Папас; Аладжек, син на Харасет; Ардоник, син на Берабер; Маликован, син на Местак; Манос, син на татар;

(50) Калиникоз, син на Саймак; Саймак, син на Милтован; Гюри, син на Бетър; Сахин куме; Ханъз, син на Милтован; Агоз, син на Джану;

[Записани общо]126 души,⁹¹;

(50а) Онези от неверниците, [които притежават и] обитават дюкяните си на чаршията;

(51) Станко, син на Никола; Друме, син на Димитре; Аврам, син на Никола; Мостир, син на Нягул; Азам, син на Никола; Алекси, син на Младен; Благой, син на хаймане; Митре, син на Тано;

(52) Миловри, син на Танас; Илия, син на Константин; Костур, син на влах; Драко, син на болгар; Богдан, син на Танчо; Герги, син на Нягул; Хрисан, син на Тарле; Стойко, син на Дrame;

(53) Велико, син на Тане; Янкул, син на Фран(к); Драгомир, син на Издирикоз; Исбул, син на Борима; Саръ Никола⁹²; Петко, син на Калопетре⁹³, Даруме, син на Аврам; Никола, син на хаймане;

(54) Спас, син на Яне; Вилачко, син на Банко; Тодор, син на Мостир; Милори, син на влах; Драгой, син на Бакуди; Илия, син на Герги; Акине, син на Караджуне; Караджуне, син на Нягул;

(55) Константин, син на Сирман; Сирман, син на Пастас; Пенаги, син на Бурсем; Катунлер, син на хаймана; Сырф Никола; Андрея, син на Янкул; Марин, син на Петри; Стойко, син на Стоян;

(56) Гюрбан⁹⁴, син на Петре; Вартан, син на Саркиз; Сакмун, син на хаймане; Стоян, син на Никола; Николчо влаха; Калиман, син на Влади; Марин, син на Мане; Дорко, син на Христо;

⁸² Възможно от старогръцки, „карпос“, което означава плод.

⁸³ Название на езеро в централната част на староарменските поселения. За името по-скоро може да приемем „черноок“.

⁸⁴ Най-близко е арменската дума „горюн“, лъвче.

⁸⁵ От старогръцки, означава „смел“, „гързък“.

⁸⁶ В съответната комбинация може да се приеме за „Божидар“.

⁸⁷ Широко използвано древно асирийско и оттам в други култури преди и след Христа. Основа на името Сергиус, Сергей.

⁸⁸ От староеврейски, според гръцкия вариант означава „меки гърди“.

⁸⁹ Неразгадано име.

⁹⁰ Вер. от древното персийско име, Арташес, което означава „светлина“, „радост“, но и проклятие.

⁹¹ Не е посочено име на махалата.

⁹² Русия Никола.

⁹³ Хубавият Петко.

⁹⁴ По скоро „Кюран“.

(с. 5)

(57) Илия, син на хаймане; Ганчо, син на Даме; Йорги, син на Дано; Георги, син на Рад; Гергине, син на Данчо; Андрей, син на Марко; Йофчо, син на Петри; Алекси, син на Димитри;

(58) Пенаги, син на Симон; Драгослав, син на алагъоз; Драгомир, син на Мираслав; Божилян ?, син на хаймане;

[Записани общо] 60 души;

(59) [Имената на неверници] от махалата, [която се намира] в самия град Русчук [и се нарича] К а з а н д ж и й с к а;

(60) Павел, син на Раде; Тодор, син на Осветиг; Йован, син на Бако; Васил, син на Йончо; Койчо, син на Ичо; Симо, син на Край(чо); Симо, син на Неделко; Тодор, син на Дено;

(61) Панае, син на [...] ⁹⁵ Сафко, син на Злати; Стане, син на Брат; Станчо, син на Брат; Станчо, син на Дано; Иван ⁹⁶, син на Радо ⁹⁷; Герги, син на Петри; Димитри, син на Каньо;

(62) Седефчо, син на Спас; Марин, син на Луков; Сивен, син на Радул; Драган, син на Мухтарзаде; Герги, син на Йофчо; Велико, син на Драгне; Стоян, син на Тане; Дирашко, син на Гате;

(63) Алексинас, син на Константин; Първан, син на Михайл; Драагош, син на Матей; Янчул, син на Гате; Радослав, син на Драган; Стате, син на Ганчо; Тодор, син на Танаси; Йован, син на Драгомир;

(64) Илийко, син на Нягол; Трашко ефляк; ⁹⁸; Млад, син на Черноф.

[Записани общо] 35 души;

(65) [Тези от жителите, които обитават ⁹⁹] чифлика на Меслих Бали ага, спада към Русчук;

(66) Мано, син на Кънчо; Рад, син на Малин; Марко, син на Тодор; Тодор, син на Марко; Маленко, син на Тодор; Дено, син на Герги; Минчо, син на Неделко; Никола, син на Драган;

(67) Герги, син на Рад; Мано, син на Рад; Марин, син а Рад; Стоян, син на Манчо; Рад, син на Малине; Тодор, син на Петри; Йован, син на Петри; Димитри, син на Стоян;

(68) Рад, син на Брат; Куман, син на пришелец; Люцкан, син на пришелец; Петко, син на Люцкан; Неделко, син на Тано ¹⁰⁰; Батьо, син на Стано; Съраминко, син на Велико;

(69) Данко, син на Елдан; Никола, син на Брат; Петри, син на влах; Богдан, син на Бане;

[Записани общо] 28 души;

(70) Чифлици, [които се намирали в землището на] касабата Русчук;

(71) Нако, син на Михайл; Рат, син на Лено; Стано, син на Герги; Мало, син на Драган; Стано, син на Данко; Драган, син на Нанко; Стамад, син на Малин; Първан, син на Малин;

(72) Велико, син на Драгота; Стоян, син на Венко; Йован, син на Илия; Павле, син на Йован; Братой, син на Недьо; Стоян, син на Недьо; Стоян, син на Деньо; Петко, син на Стоян;

(73) Стойко, син на Добре; Толема ¹⁰¹ Стоян; Борчо, син на ... (празно); Драган, син на Стойка; Гюрго, син на Гане; Димитри, син на Петри; Бранимир, син на Пенаки (Янаки); Божиико, син на влах;

(74) Марко сърф ¹⁰²; Богдан влах; Йофчо, син на Добрика; Стойко влах; Дирагомир, син на Драшко;

[Записани общо] 29 души;

⁹⁵ Празно.

⁹⁶ Специалистите – писарите, както от XVII в., така и в наши дни правят разлика при изписването на имената Йован и Иван.

⁹⁷ При липсата на гуакаретични знаци тук може да имаме и името Рачо.

⁹⁸ При високата специализация на дислоцираните в града и неговата околност, а и военнослужещите в по-голямата от двойката крепости Йергъоги ъоте яка (Гюргево, дн. в Румъния), все пак някои от тях били отбелязвани със своите етнически или социално-етнически характеристики.

⁹⁹ Вероятно бивши и настоящи ратаи, обработващи нивите на стремящите се към самостоятелност местни едри собственици на обработваема земя.

¹⁰⁰ Тук вариантите са по известната схема – Бано, Нано, дори Яно.

¹⁰¹ Макар че може да се чете и по друг начин, тук по-скоро „Голема“.

¹⁰² Възможно сърбин.

(с. 6)

(75) Чифтлик на Калеми Мехмед ага¹⁰³;

(76) Никола, син на Цеко¹⁰⁴; Рад, негов син; Кан(ч)о, син на Беле; Малин, син на Дене; Драгинко, син на Тене; [...] ¹⁰⁵; Герге, син на Гате; Добре, син на Драгой; Илия;

(77) Деленко, син на Бачо; Стойне, син на Мачин; Радослав, син на Бати; Радослав, син на Марин; Радослав, син на Илия; Герги, син на Димитре; Дрятелства може да се ган, син на Кръсто;... син на Нягул; Парашкев, син на брат;

(78) Герги, син на Рад; Никола, син на Петко; Йован, син на Куцар; Никола, син на Куцар; Димитри, син на Крас(д)ен; Минчо, син на Никола; Добре, син на Добре; Велико, син на Петре;

(79) Станко, син на Трифон; Тодор, син на Стано; Мрашко, син на Тодор; Йован, син на Тодор; Чобан, син на Марин; Брат, син на Марин; Йован, син на Марин; Петко, син на Марин;

(80) Симеон¹⁰⁶, син на Тодор; Станко, син на Мало; Брат, син на Бо(д)римир; Минчо, син на Илко; Душко, син на Дамян; Неделко, син на Драгойно; Йован, син на (празно); Добре, син на Горака¹⁰⁷;

(81) Йован, син на Никола; Добре син на Димитри; Денко, син на Петко; Излат¹⁰⁸, син на Мане; Петко, син на Велино; Гюро, син на Гате; Димитри, син на Тене; Илиьо, син на пришелец;

(82) Андрей, син на Мар(ж)е; Гергине, син на Цане; Герги, син на Димитри;

[Записани общо] 51 души;

(83) Махалата, [наречена] Чифтлик на „Боюк маден“¹⁰⁹;

(84) Йован, син на Илия; Петко, син на Нягул; Божило, син на Папуджи ¹¹⁰ Герги, син на хаймане; Илия, син на пришелец; Драгош, син на ... ¹¹¹

[Записани общо] 6 души;

(85) Чифтлик на Мустафа челеби заде Арслан ага;

(86) Ковач Пено, син на Мано; Симеон, син на Братан; Герги, син на Симеон; [...] ¹¹², Йован, син на Петко; Велко, син на Йован; Йован, син на Неделко; Йован, син на Неделко;

(87) Павле, син на Кръсто; Дорко, син на Стойю; [...] ¹¹³ Смил, син на Цане; Парашкев, син на Нягул; Илия, син на Дане;

[Записани общо] 14 души;

(88) Чифтлик на Исмаил ага заде Мехмед ага;

(89) Герги, син на Рашко; Бошко, син на Брат; Стойко, син на Брата; Йофко, син на Стойко; Димитри, син на Брачо; Димитри, син на Марин; Герги, син на Неделко; Млади, син на Герги ¹¹⁴;

(90) Стоян, син на Дамян; Велико, син на влах; Драгне, син на Къно; Апостол, син на Бачо; Йорги, син на Трайчо; Илийо, син на Мане;

[Записани общо] 14 души;

(92) Стоян, син на Стойко; Стане, син на Драгне; Йофко, син на Стан; Марко, син на Велико; Герги, син на Драгота; Драгане, син на Неделко; Тодор, син на Йован; Горан, син на хаймане;

¹⁰³ Неустановено. Вероятно собственикът на земята е имал жилищни сгради, както и стопански постройки, където се помещавали работещите в чифлика.

¹⁰⁴ Понеже в османотурския език липсва звук „ц“, в повечето славянски имена този звук е заменен с буква „с“ – Светко, Секо, Сако.

¹⁰⁵ Неразгадано име.

¹⁰⁶ Четенето на личното име е несигурно.

¹⁰⁷ Вероятно писарят има предвид името „Горан“.

¹⁰⁸ При определени обстоятелства може да се чете и като „арслан“.

¹⁰⁹ Вероятно става въпрос за определена местност в близост до града, а не името на собственик.

¹¹⁰ Вероятно занаятчия.

¹¹¹ Празно, няма представени имена, вероятно поради липсата на документи.

¹¹² Макар че само тук са използвани диакритични знаци, и двете имена остават неизяснени.

¹¹³ Неразгадано име (Шахин ?).

¹¹⁴ Изписването на името „Георги“ тук се различава от вариантите, посочени по-горе. Името може да се разчете и като например „Маринчо“.

- (93) Гюрман влах; Марин, син на Цало; Стане, син на Богдан;
- (94) Братойко, син на Цане¹¹⁵;
- (с. 7)
- (95) Чифтлик на Ахмед ага, Ибрахим ага заде, заедно с Юнус ага¹¹⁶;
- (96) Рад, ... (празно); Трифон(празно)¹¹⁷; Аризан, син на Димитри; Стойчо, син на Стоян; Брат, син на Мартолай (?); Драгош, син на Стан; Мао, син на Митре; Стан, син на Михал;
- (97) Драгомир, син на Драгул; Цане, син на Драгомир; Георгине, син на Тодор; Нягул, син на Миро; Куман, син на Йован; Люлун, син на (празно); Радул, син на Петко; Манол, син на деде¹¹⁸;
- (98) Минчо, син на Петко; Минчо, син на Божан; Стоян, син на Неделко; Койчо, син на Йован; Йордан¹¹⁹, син на Тане; Константин, син на Янаки; Аврам, син на Тако¹²⁰; Виладол влах¹²¹;
- (99) Станчо, син на Божко; дядо Братан; Гюркуме, син на влах; Петко, син на Мануш; Илийко влаха; Добре, син на Паскал; Андрей, син на Бако; Миркул, син на Петре;
- (100) Никола, син на Радул; Мико, син на Станчо; Злати, син на Нове; Радул, син на Тодор; Радо, син на Мано; Йован, син на Димитри; Никола, син на Новабошко¹²² Драги, син на Сърбан;
- (101) [...] ¹²³; Тодор, син на Груйо; Нягол, син на Димитри; Степан, син на Радо; Пиргеша, син на Радул; Велиник, син на Радул; Йован, син на Тене; Сивко, син на Мартин;
- (102) Стан, син на Убрэн; Стан, син на Никола; Стан, син на Братан; Димитри, син на Стойка; Стан, син на Стефчо; Димитри, син на Радул; Маленко, син на деде; Степан, син на Дорко;
- (103) Ленко, син на Марко; Радо, син на Лазар; Убрэн, син на Янчул; Лазар, син на Маситир¹²⁴; Петри, син на Васин; Неделко, син на Станишо; Петко, син на Велико; Самир, син на Степан;
- (104) Издарлу, син на Дари(у)н; Гене, син на Никола; Андрей, син на Дируме; Добрин, син на Симо; Кръсти, син на Артин; Стан, син на Кръстьо; Йован, син на Влад; Драгошин, син на хаймане;
- (105) Дукез¹²⁵, син на Богдан; Стан, син на Новак; Йован, син на Тодор; Марин, син на Стан; Константин, син на Манол; Обретен, син на Стан; Коджа Ладос, син на Стан; Васил, син на Танас;
- (106) Димитри, син на Стоян; Петко, син на Манол; Стоян, син на Симо; Васил, син на Васил (!); Калин, син на Цане; Стоян, син на Рад; Стоян, син на Михаил; Неделко, син на Пейо;
- (107) Радул, син на Момчил; Йован, син на Мирча; Стаян, син на Стоян; Андрея, син на Драги; Велко, син на Симо; Стойка балъкчи¹²⁶; Стоян, син на Недьо; Кирчо, син на Петри;
- (108) Андрея, син на Пане; Сен [...], син на Нягул; Драган, син на Недьо; Драги, син на Драгота; Андрипол, син на Драган; Добрин, син на Нягол; Апостол, син на Неделко; Никола, син на Вирате;

¹¹⁵ Тук следва едно име, което е задраскано.

¹¹⁶ Тук не става много ясно, дали това е общо владение, или имаме някаква кооперация.

¹¹⁷ Тази антропологична конструкция вероятно придобива широко разпространение по-късно във времето. Предполагам обаче, че тя има своя история на възникване.

¹¹⁸ Възрастен човек.

¹¹⁹ Името „Йордан“ започва да се използва от българското население в края на този седемнадесети век.

¹²⁰ При това име имаме вариативност в повече от пет лични имена – все поради естеството на записваната информация и начина на нейното записване.

¹²¹ Лицето изрично е посочило етническа принадлежност – в случая общността на номади скотовъдци, в различни части на Балканите..

¹²² Възможно е друг вариант, например „Йованушко“.

¹²³ Неразгадано име, твърде схематично е записано, личното име – само две букви.

¹²⁴ Неясно, думата може да се разчете и като „монастир“.

¹²⁵ Тук документът е леко повреден. Вероятно следва да се има предвид името „Душман“.

¹²⁶ Рибар, риболов за задоволяване на нужните за пазара.

(109) Велико, син на Андоник; Драгойчо, син на Никола; Станимир, син на Николчо; Димитри влаха; Герчо, син на Добрин; Илия, син на Банко; Михаил, син на Янкул; Петри, син на Влад;

(110) Дирашко пришелец; Гергин пришелец; Никола хаймане;

[Записани общо] 115 души;

(с. 8)

(111) Чифтлик на Елхадж Ахмед¹²⁷, заедно с. Яхия капудан¹²⁸;

(112) Брат, син на Тодор; Петко, син на Райко; Марко, син на Ленко; Кръстьо, син на Върбан; Дибилало, син на Никола; Йован [...]; Коджа Тане; (Т)отю, син на Брат;

(113) Влайо, син на Марин; Драгомир, син на Драгомир; Димитри, син на Йован; Стан аргат; Йован, син на Радул; Джудже, син на Адам; Мартол, син на татар; Йован, син на Стан;

(114) Стан, син на влах; Тодор, син на влах; Димитри, син на Станко; Марин, син на Станко; Стойко ... (празно); Петри, син на Герго;

(115) Убрен, син на ...; (празно); Тене, син на Бане; Тодор хаймане; Илко пришелец; Пенаги Велико; Стоян пришелец; Добрика, син на хаймане; Илко, син на Тане;

(117) Чифтлик на Пияле заде Али челеби;

(118) Слав, син на Новак; Йован, син на Васил; Сърмаджъ, син на Спас; Петрида, син на(празно); Ленко, син на Ис(ц)ко; Бачо, син на Пенаги; Авджъ¹²⁹ Спас; Добромир, син на Доброслав;

(119) Тодор, син на [...]; Михал, син [...]; Драган, син на [...]; Йован, син на Младен; Никола, син на [...] Стойчо, син на [...]; Стан, син на [...] Спас, син на;

(120) Виладен, син на [...] Гочо, син на [...]; Бенрат, син на [...]; Дан, син на Михал; Курад, син на [...]; Васил, син на Къмракоз; Неделко, син на Гюндезе¹³⁰; Узун, син на Рад;

[Записани общо] 24 души;

(121) Чифтлик на Йомер ага;

(122) Драгойко, син на [...]; Стоян, син на Петри; Коджа, син на Мартин; Георги, син на Мартин; Койчо, син на Петко; Койчо, син на Мартин; Табака, син на Русе;

(123) Сименонко, син на Тамат¹³¹; Стоян, син на Тодор; Петко, син на Йофчо; Карал, син на [...]; Манол Мартин; Стойне, син на Дираго; Мартин, син на Тане; Тодор, син на Коле;

[Записани общо] 16 души;

(124) Чифтлик на Искендер, заедно [го владее с]Хазър ага, и заедно [го владее със]сина на неверник Яхия Али, и войводата Халил¹³²;

(125) Данко, син на Бано; Алекси, син на Велико; Никола, син на Неделко; Доборан, син на Драган; Петри, син на Мато; Коце, син на Радослав; Герги, син на Рум¹³³; Петри, син на влах;

(126) Герги, син на Стефан; Никола Русе¹³⁴; Стойчо, син на Добрин; Лале, син на [...]; Убрин, син на Вачо; Мано, син на Ноле; Геджеджи, син на Герги; Димитри, син на [...];

(127) Тодор, син на Герги; Петко, син на Манол; Ганти, син на Йован; Петри, син на Добрин; Владан, син на Добратиче; Стойка, син на Рудин; Чобан, син на Тодор; До(а)брин, син на Марин; Стойне, син на Марин;

(128) Стан, син на Никола; Лазар, син на Стан; Паву(н), син на [...]; Руси, син на Пейо; Генджъ, син на Добри; Стоян, син на Петри; Герги, син на...;

¹²⁷ Хаджъ Ахмед.

¹²⁸ По принцип капитан от морския флот, но тук вероятно става въпрос за командир на кораб от Дунавската фамилия.

¹²⁹ Ако правилно съм разбрал пишещия, то това „авджъ“ означава „ловец“.

¹³⁰ Последните двама може би са се представили с други имена пред описната комисия.

¹³¹ Вероятно пишещият има предвид името „Стамам“.

¹³² В този чифтлик, не само един е син на неверник. А може това да е било цяло българско семейство.

¹³³ Грък..

¹³⁴ Разчитането не представлява проблем. Проблемите са впоследствие, тъй като пишещият не записва „син на“, можем да разсъждаваме за определяне на етническа принадлежност.

(129) Стойко, син на [...]; Димитрашко, син на [...]; Неделко, син на [...]; Велко, син на хаймане; Стоян, син на [...]; Велко, син на Руси; Богдан, син на Бане;

(с. 9)

(130) Малчо, син на Марин; Руси, негов син; Богдан, син на Руси; Никола, син на Богдан; Йован, син на Димитри; Дамян, син на Йован; Радул, син на Бораз; Илия, син на Герги;

(131) Радосвет, негов син; Драго, син на Димитре; Петри, син на Момчо; Адам, син на Братан; Ипродим, син на Малико; Драгойко, син на Пандука;

[Записани общо] 54 души;

Чифтлик на Али ага, Хаджъ ага заде;

(132) Никола, син на Коце; Стоян, син на Михаил; Стойко, син на Венко; Сиромах, (празно); Кръстьо, син на Добре; Радо, син на Димитре; Петко, син на Първан; Пантилан, син на Обрешко;

(133) Димо, син на Венко; Минчо, син на Неделко; Симо, син на Кръстьо; Тодор, син на Марко; Тодор, син на Касаб; Йован, син на Станчо; Мадол, син на Станчо; Денко, син на Станил;

(134) Матейе, син на Яне; Обретин, син на [...]; Васил, син на Рачо; Мано, син на Станко; Денко, син на Станил; Димитре, син на [...]; Стойка, син на Марто; Радул, син на кума;

(135) Петри, син на Стоян; Йован, син на Стоян; Йован, син на Андрея; Велико Изнехир (?); Тома, син на Руме; Обрешко, син на Драге; Марин, син на Мартин; Стоян, син на Велийо;

(136) Павел, син на Руме; Андрей влах; Бекшор, син на влах; Тодор, син на влах; Аврам, син на Богдан;

[Записани общо] 37 души;

Чифтлик на Хасан, Хилми Камчи заде;

(137) Богдан, син на Багидан; Андрея, син на Багидан; Добро, син на Митро; Радул, син на Стойка; Тодор, син на Илия; Момчул, син на Ветре;

Добро, син на Йован; Возар¹³⁵, син на Куман;

(138) Йован, син на Кузмо; Марин влах; Герги влах; Драгойко, син на влах;

[Записани общо] 12 души;

(139) Чифтлик на Чавуш заде Юсуф ага и Искендер ага, [както и на] дагръ Исмаил ага;

(140) Драган, син на Степан; Димитри, син на Степан; Мано, син на Боце; Кръстан, син на Мано; Нане [...]; Стойке, син на Синика; Степан, син на Нене; Йорго, син на Герги;

(141) Добрин, син на Добре; Боил, син на Добре; Крачун, син Петко; Андон, син на Петко; Кръсте, син на Довник; Крепче, син на Кръсте; Янче, син на [...]; Йован, син на [...];

(142) Къне, син на [...]; Марко, син на [...]; Тимуран, син на Михал; Ивашко, син на [...]¹³⁶; Марин, син на Бакой; Влад, син на [...]; Стоян, син на [...]; Добрин, син на [...];

(143) Тодор, син на [...]; Джакумдже (?), син на [...]; Горован, син на [...]; Герги, син на [...]; Герги Дубей; Петко, син на [...]; Венко, син на Стан; Тодор, син на [...];

(144) Андро, син на [...]; Гюлен, син на [...]; Драгинче Дубей; Обретен, син на [...]; Андрей, син на [...]; Тома, син на [...]; Нягул, син на Друме; Арменко;

(с. 10)

(145) Герги, син на терзи; Герги, син на Райо; Мано, син на Аврам; Говадине, син на Бойо; Драгол, син на Бойо; Никола, син на Пено; Стойко, син на Драгомир; Антон, син на Бане;

(146) Неделко, син на Стоян; Добре, син на Новак; Михал, син на Мирко; Стойка, син на Абраман; Райко, син на Мане; Антон, син на Тодор; Илия, син на [...]; Драшко, син на Брат;

[Записани общо] 64 души;

Чифтлик на Чавуш заде Али ага;

¹³⁵ При още по-детайлно разглеждане на сияката може да се гонусне дори и „козар“.

¹³⁶ Тук масово не са посочени имената на бащите.

- (147) Кума, син на Станимир; Тодор, син на Рат; Тодор, син на Друмчо; Русе, син на Кръсто; Камен, син на Йован; Миро, син на Тане; Стефан, син на Радул; Кръсто, син на Никола;
- (148) Грудѝ¹³⁷, син на Йован; Йордан¹³⁸, син на Йован; Райко, син на Милака; Петко, син на Илия; Грудѝ, син на Стоян; Жеко, син на Стойко; Поп, син на Радул; Васил, син на Симен;
- (149) Никола, син на Йован; Йован, син на [...]; Угруб, син на Станчо; Никола, син на Рад; Матей, син на Катин; Милчо, син на Катин; Димитри, син на Йован; Черньо, син на Неделко;
- (150) Илко, син на Мано; Рашко, син на Мано; Стоян, син на Обрешко; Тодор, син на Обрешко; Йован, син на Мано; Константин, син на Мано¹³⁹; Минчо, син на Рад; Тодор, син на Манчо;
- (151) Тодор, син на Добре; Синко¹⁴⁰, син на Марин; Рачко, син на Ивашко; Ивашко, син на ... (празно); Дирашко, син на [...]; Малине, син на Михал; Мющтери, син на Дубей; Колчо, син на [...];
- (152) Чар-иван, син на Яне; Поментко, син на [...]; Димитре, син на Кандича (?), син на [...]; Йован, син на [...]; Маньо, син на [...]; Белче, син [...]; Стойке, син на [...];
- [Записани общо] 56 души;
- (153) Чифтлик на Йовандже Шабан ага;
- (154) Обрешко, син на Йован; Петко, син на Яне; Станче, син на; Николчо, син на Руси; Кочо, син на Йован; Велко, син на Нове; Руси, син на Нове; Герги, син на [...];
- (155) Рад, син на Никола; Йован, син на Бано; Неделко, син на Бано; Неделко, син на Стефан; Обрика, син на Велико; Станчо, син на Стойчо; Малчо, син на Стойчо; Велико, син на Добре;
- (156) Стоян, син на Марко; Васил, син на Марко; Братован, син на Нешо; Йован, син на [...]¹⁴¹;
- [Записани общо] 20 души;
- (157) Чифтлик на Давуд бей;
- (158) Неделко, син на Довриме; Банчо, син на Мюшир; Герги, син на Марин; Джуран, син на Недьо; Радо, син на Джуран; Гърдьо, син на Герги; Обрен, син на [...]; Димо, син на Мане;
- (159) Васил, син на Мано; Добре, син на Васин; Стойне, син на Ганьо; Тано, син на Йован; Герги, син на Йован; Стоил, син на Друме; Петко, син на Райо; Геро, син на Петре;
- (160) Спиро, син на Симеон; Стойко, син на Слав; Рад, син на Йован; Добре, син на Неделко; Генчо, син на Бане; Велко, син на аргат;
- [Записани общо] 22 души;
- (161) Чифтлик на Негово блаженство¹⁴², капудан Али паша;
- (162) Дюкмеджи Степан¹⁴³; Никола, син на Недьо; Радул, син на Стойка; Лило Константин; Йован, син на Божо; Джоре, син на Степан; Драго, негов син; Герги, син на Тома;
- (163) Продан, син на Варта; Драгомир, син на Игнат; Китул, син на Яне; Антон, син на Петре; Голешко, син на [...]; Димитри, син на Бане; Радослав, син на [...];
- [Записани общо] 16 души;
- (с. 11)
- (164) Чифтлик на Гюна бей Ахмед ага;

¹³⁷ Четенето е несигурно.

¹³⁸ Това име се среща изключително рядко в предходните две-три столетия.

¹³⁹ Както и при други подобни случаи решаваща е графиката на изписване. Името може да се приеме и като „Тано“, „Бано“, „Яно“.

¹⁴⁰ Поради това, че в османския език няма звук „ц“, възможно е тук да става въпрос за името „Ценко“ или просто обръщението „синко“.

¹⁴¹ Не се чете.

¹⁴² Думата „саадетлю“ означава щастие, блаженство (от арабски), но в Османската империя тя се използва за обръщение към военни чинове от дивизионен до бригаден генерал или към приравнени по ранг граждански лица. В случая към военен чин адмирал.

¹⁴³ Възм. от турската дума „dikmek“ – забивам, шия, пришивам, изпивам до дъно.

(165) Марин, син на Никола; Манол, син на Маньо; Стоян, син на Петри; Рашо, син на Диздар; Милко, син на Стоян; Минко, син на Диздар; Стойчо, син на Марко; Божо, негов син; Герги, син на Божо; Минчо, син на Тихо;

(166) Сакалџ, син на кума; Сотир, син на Боре; Йован, син на Стоян; Петко, син на Йован; Сина, син на Кръстьо; Рад, син на Драгослав; Мичо, негов син; Недан, син на кума; Кръстьо, син на [...]; Стоян, син на Йован;

(167) Рад, син на Стоян; Димитри, син на Тано; Обретин, син на Тано; Мартин, син на Георги¹⁴⁴; Андрей, син на Пенаги; Петри, син на Петко; Никола, син на Димитри;

[Записани общо] 27 души;

(168) Чифтлик на Реджеб ага, Охралџ Ахмед ага, Ел-хадџџ Халил;

(169) Бенаджинове¹⁴⁵, син на Стоян; Добри, син на Стоян; Васил, син на [...]; Делчо, син на Дико; Димитре, син на Петри; Стойо, син на Стоян; Коста, син на Йован;

[Записани общо] 7 души;

(170) Чифтлик на Мехмед ефенди;

(171) Драги, син на Стоян; Никола, син на Димитри; Петкџ, син на Въртан (Върбан); Велико, син на Влад; Бако, син на Стойко; Танак (с), син на Димитри; Степан, син на [...]; Убрџен, син на Дан;

(172) Бесмаре, син на [...]; Георги, син на Димитре; Радул, син на Игнат; Обретин, син на влах; Димитри влаха; Неделко, син на Тано; Герго, син на Калџо; Влад, син на Таки;

(173) Петри, син на Константин; Цветане, син на [...]; Петре, син на Йован; [...]¹⁴⁶, син на Лазар; Илие, син на Дивако; Косуме, син на Друме;

(174) Батко, син на Върло; Стойко, син на Йован; Димо, син на Добре; Тодор, син на Парашкев; Обретин, син на [...]; Нягул влах; Горан, син на Яне; Братан, син на Нягул;

(175) Никола, син на Йован; Тодор, син на Койо; Стоян, син на Тодор; Димо, син на Добре; Добре, син на Димо; Добре, син на Димитре; Димитре, син на [...]; Михал, син на дялгер¹⁴⁷;

(176) Дирагул, син на Димо; Марин, син на [...]; Йован, син на Балабан, Тодор, син на Йован; Киро, син на Стойка; Степан, син на Драговит; Драговит, син на дялгер; Сакат, син на Йован; Антон, син на Гане;

(177) Доруме; син на Диме; Марин, син на [...]; Космат¹⁴⁸ Димо; Космат Йован; Степан, син на Русе; Радой, син на Илия; Новак, син на Мелене; Петре, син на Михаил;

(178) Йован, син на [...]; С(т)ойо, син на Търне; Димитре, син на [...]; Степан, син на [...]; Радослав, син на [...]¹⁴⁹; Петко, син на [...]; Генч Йован, терзи¹⁵⁰;

[Записани общо] 64 души;

(с. 12)

(179) Чифтлик на диздар¹⁵¹ Ахмед ага;

(180) Никола, син на Йован; Божидар, син на Койо; Димо, син на Добри; Добри, син на Димо; Тодор, син на Димитре; Тодор, син на Бранан;

(181) [...], син на Димо; Тодора, син на Йован; Геро, син на Стойко; Стан, син на Дирагон; Дирагол, син на Дялгер; Сакат, син на Мане; Стоян, син на Мермет;

(182) Радомир, син на Мермет; Марин, син на [...]; Куман, син на Йован; Куман, син на Димо; Стоян, син на Георги; Радой, син на Илия; Петре, син на Йован; Петре, син на Михал;

¹⁴⁴ Изписването на това име Георги се различава от по-често срещаното Герги.

¹⁴⁵ Разбира се, това е приблизително разчитане, трудно е да се намери прилично обяснение на етимологията на гугмата.

¹⁴⁶ Неразгадано име.

¹⁴⁷ В превод гугмата означава Дърводелец, но е придобила гражданственост най-общо като строител.

¹⁴⁸ Липсата на словосъчетание „син на“ е пряко свидетелство, че става въпрос за особени белези.

¹⁴⁹ Многоточие то навсякъде означава, че администраторът пропуснал да запише името на майката при липсващ баща. А в някои случаи и това не било възможно.

¹⁵⁰ Младият Йован, шивача.

¹⁵¹ Комендант на крепостта.

- (183) Йован, син на [...]; Серто, син на кума; Димитре, син на [...]; Стан, син на Петко; Радослав, син на Илия; Никола, син на Каменеч(?); Киро, син на Йован; Тотьо, син на шивач;
- (184) Стойко, син на Бра(д, т)а; Стоян, син на Мане; Влад, син на [...]; Драгомир, син на Рад; Елтул, син на Гане; Грънчо, син на Диракоп; Батко, син на Никола; Елту, син на Гане; [Записани общо] 40 души¹⁵²;
- (185) Чифтлик на Хасаджъ, зет на Хюсеин ага, заедно с Ел-хаджъ Рамазан;
- (186) Драгоб, син на Радослав; Йован, син на Стоян; Драгомир, син на Продан; Марин, син на Дамян; Паде, син на Влах; Лукан, син на Неделко; Апостол, син на Влах; Бенаги, син на Киро;
- (187) Драган, син на Мане; Тодор, син на [...]; Йован, син на [...]; Ганьо, син на [...]; Димитре, син на [...]; Радослав, син на [...]; Станимир, син на Влах;
- (188) Венко, син на [...]; Брата Герги, син на Неделко; Никола, син на Марин; Стоян, син на Степан; Киртоп, син на Добре; Стан, син на Стан; Струме, син на Степан; Стан, син на [...];
- (189) Големан, син на [...]; Убрэн, син на Неделко; Антон, син на [...]; Убрэн, син на [...]; Диращко, син на Яки; Камен, син на Влах; Убре, син на [...]; Йован, син на [...]; [Записани общо] 32 души;
- (190) Чифтлик на Охралъ заде;
- (191) Велко, син на Обрешко; Стоян, син на Братан; Братан, син на Койо; Стоян, син на Братан; Стано, син на Мано; Илия, син на Стан; Стойко, син на Петре;
- (192) Слав, син на Петре; Станимир, син на Петре; Герги, син на Димитри; Койо, син на Драган; Драган, син на Гатьо; Русе, син на Бойо; Йован, син на Димо; Неделко, син на Стоян;
- (193) Мано, син на Стоян; Йован, син на Петко; Тодор, син на Петре; Йован, син на Мано; Велко, син на Гатьо; Тодор, син на Дамян; Гатьо, син на Станимир; Михал, син на Петко;
- (194) Косто, син на Влах; Момчо, син на Димко; Дамян, син на [...]; Вельо, син на [...]; Стоян, син на [...]; Дираго, син на [...]; Йордан, син на [...]; Богдан, син на Влах;
- (195) Суба, син на Рат; Герги, син на [...]; Стойко, син на [...]; Станко, син на [...]; Петре, син на Влах; Никола, син на Стоян; Драган, син на Стоян;
- (196) Тодор, син на Станко; Стойко, син на Стоян; Герги, син на Стоян; Томаш, син на Стоян; Радослав, син на Киро; Рад, син на Яно; Слава, син на [...]; Русе, син на Рад;
- (с. 13)
- (197) Герги, син на Калине; Велико, син на Гутьо; Нено, син на Никола; Дан, син на Велико; Тодор, син на Велико; Ганчо, син на Радослав; Елтан, син на Влах; Димитре, син на Влах; Стоян, син на Ванчо;
- (198) Ленчо, син на Йован; Петко, син на Драго; Йован, син на Неделко; Драган, син на Петко; Марко, син на Йован; Тодор, син на Илия; Герги, син на Петре; Кръсте, син на Рат;
- (199) Малчо, син на Йован; Йован, син на [...]¹⁵³; Михал, син на Петре; Петко, син на Никола; Никола, син на Русе; Стоян, син на Стойко; Слав, син на Вичо;
- (200) Петре, син на Калчо; Слав, син на ... (празно); Йован, син на Нане; Стойне, син на Васил; Васил, син на Нане; Драгослав, син на Кондо; Стоил, син на Нане; Владко, син на Нане;
- (210) Петро, син на Димитре; Петри, син на Баbam¹⁵⁴; Марко, син на Тане; Богдан, син на ... (празно); [Записани общо] 85 души;
- (211) Чифтлик на Арслан¹⁵⁵ ага;
- (212) Чобан, син на Димитре; Тодор, син на Никола; Върбан, син на Драган; Никола, син на Радул; Петре, син на Николчо; Йован, син на Петко; Тодор, син на Никола;

¹⁵² Както се оказа, тези цифри се отнасят до „горния“ чифтлик.

¹⁵³ Неразгадано име.

¹⁵⁴ Така представено съчетанието може да означава „моя баша“.

¹⁵⁵ Лъв, но и в смисъл на храбър, юначен.

(213) Илия, син на Марко; Йован, син на Серго; Дерко, син на Дерко; Милош, син на Радул; Тома, син на Марко; Радул, син на Стан; Илия, син на Петко; Радул, син на Йован;

(214) Радул, син на Петри; Петко, син на Верго; Радомир, син на Герги; Върбан, син на Тане; Илия, син на Добре; Ганчо, син на Герги; Стоян, син на Николчо; Петри, син на Йован;

(215) Петко, син на Йован; Неделко, син на Тодор; Марко, син на Стойко; Гюро, син на Йован; Тодор, син на [...]; Тодор, син на Стоян; Йован, син на Димитре; Йован, син на Стоян;

(216) Стоян, син на [...]; Стоян, син на Тодор; Велико, син на [...]; Петри, син на; Богдан, син на [...]; Никола, син на Мано; Брато, син на Добре;

(217) Илко, син на Тане; Стоян, син на Гате; Добрин, син на Стойчо; Стефан, син на Стоян; Велчо, син на Стойчо; Никола, син на Богдан; Димитре, син на [...]; Петри, син на [...];

[Записани общо] 48 души¹⁵⁶;

[Записани общо, гребци] 306 души;

ЗАКЛЮЧЕНИЕ:

Общо регистърът от 1691 г. съдържа имената на 306 глави на християнски домакинства, от които се следва събиране поголовно на данъка „джизие“. Възможно е проследяването на богатия избор на българските имена в региона в продължение на няколко столетия. Изключително ценна е информацията за махалите на Русчук и най-вече на т.нар. „арменска“ махала. Настоящият регистър е и своеобразно продължение на подобните от предходните столетия за Никополския санджак, за регионите на Варна, Габрово и други райони. Особено ценна е информацията, съдържаща се в него, за съществуващата в Русе арменска диаспора, която е проучена частично и съвсем спорадично. Упоменатите в него близо 15 чифлика в района на касабата Русчук допълнително характеризират устройството на османското поземлено владение.

¹⁵⁶ Тук завършват описанията на жителите на самия град Русчук (Русе) и множеството чифтлици в околността. Следват описание на една голяма група неверници, в основната си част българи – православни християни, записани най-общо като работници с лопати, т.е. гребци на корабите по р. Дунав. Според османския писар това били 306 души, но нашите изчисления показват по-голямо число. И вече след тези описания на специализираната категория от населението започва описването на данъкоплатците по селата в казата.

ЗА РЕВОЛЮЦИОННИЯ ФИНАЛ НА ЕВОЛЮЦИОННОТО БЪЛГАРСКО ВЪЗРАЖДАНЕ

Петко Петков

Професор, д-р

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

Резюме: В статията се аргументира тезата на автора проф. Петко Петков, защитавана през последните две десетилетия, че Българският преход към Новото време, романтично и неточно наричан все още „Българско възраждане“, е предимно бавна, еволюционна промяна. Наложената през втората половина на XX в. идеологията, че Българското възраждане представлява „постепенното съзряване, подготовка и извършване на българската национална революция“ не издържа сериозна научна критика и трябва да бъде съществено коригирана. Конкретно се анализира политическия финал на т.нар. Българско възраждане (1875 – 1879 г.), който е предизвикан от опита да се наложи идеята за радикална, революционна развързка като единствена възможност за промяна на положението на българите в Османската империя.

Ключови думи: еволюция, въстание, Българско възраждане.

JEL: N940

FOR THE REVOLUTIONARY FINAL OF THE EVOLUTIONARY BULGARIAN RE- VIVAL

Petko Petkov

Prof., PhD.

University of VelikoTarnovo „St. Cyril and St. Methodius“

Summary: The report argues the thesis of the author Prof. Petko St. Petkov, defended in the last two decades that the Bulgarian transition to the New Age, romantically and inaccurately still called the "Bulgarian Revival", is mostly a slow, evolutionary change. The ideology imposed in the second half of the twentieth century that the Bulgarian Revival represented the "gradual maturation, preparation and implementation of the Bulgarian national revolution" did not stand up to serious scientific criticism and had to be substantially corrected. It is specifically analyzed the political finale of the so-called Bulgarian Revival (1875-1879), which was caused by the attempt to impose the idea of a radical, revolutionary outcome as the only opportunity to change the situation of the Bulgarians in the Ottoman Empire.

Keywords: evolution, uprising, Bulgarian Revival.

JEL: N940

Създаването на самостоятелната българска държава през 1879 г. е резултат на поредица от действия както на тогавашните българи, така и на влиятелните велики сили, които могат да се обозначат с няколко исторически жалона: Букурещ 1875 – Гюргево 1875 – Оборище 1876 – Цариград 1876 – Одрин 1878 – Сан Стефано 1878 – Берлин 1878 – Търново 1879 г. [18, с. 41-66]. След повече от 140 години в обществото се е наложило разбирането за тези събития като успешен финал на българската националноосвободителна революция. Дори днес, 30 години след уж „голямата промяна“, започнала с решенията на пленума от 10.11.1989 г. на управляващата според тогавашната конституция партия, тезата за революционния финал на т.нар. Българско възраждане се приема като аксиоматична. Както и все още преобладаващото и в научната, и в учебникарската, и в популярната литература погрешно разбиране за епохата, романтично наричана Българско възраждане [11], като за почти

двувековен период на „постепенното съзряване, подготовка и извършване на българската национална революция“ [7, с. 13].

Като се придържа към темите на научната конференция – „еволюция срещу революция или за моделите на развитие“ – настоящата статия се опитва да предложи по-различно аналитично обяснение на финалната петилетка (1875 – 1879 г.) на т.нар. Българско възраждане от гледище на опозицията еволюция – революция. Авторът изхожда от устойчивото си разбиране, споделено в няколко публикации през последните три десетилетия, че Българският преход към Новото време, романтично и неточно наричан все още „Българско възраждане“, е предимно бавна, еволюционна промяна, прекъсната в средата на 70-те години на XIX в. заради осъществените решения на радикалната българска емиграция за предизвикване на външна намеса с цел създаване на самостоятелна българска държава [14; 17, с. 34-36].

Но първо нека уточним понятията.

Еволюция (от латинската дума *evolutio* – „разгръщане“, „разкриване“) е научен термин, с който най-общо се означава процес на растеж, промяна или развитие, постепенно и непрекъснато изменение [23]. От втората половина на XIX в. терминът се употребява не само за развитието на биологичните организми, но в аналогичен смисъл започва да се прилага и в други научни области: астрономия, история, обществени науки. С голяма доза основание може да се обобщи, че с еволюция се обозначава постепенно, бавно и необратимо развитие, т.е. има се предвид ненасилствена, естествена промяна в продължително, неопределено дълго време.

Революция е насилствено осъществен коренен преврат в обществено-икономическите условия, при който се сваля от власт един режим и се установява друг [24]. Следователно, революцията е кратък исторически период на насилствена смяна в държавното управление, последвана от преустройство на политическия, социалния и икономическия ред. Тя е спонтанно или организирано вдигане на големи групи хора (често обозначавани като „народни маси“), поради значително и непреодолимо недоволство от дотогавашното управление с цел сваляне на властта и установяване на ново, по-справедливо, „народно“ управление. Най-често като примери за революции са сочени Френската революция от 1789 г. и Октомврийската революция в Русия от 1917 г. Следователно, революцията е рязък социален преврат, който цели бърза и категорична промяна най-вече в управлението и в политическия строй, т.е. революцията не може да е дълговременна, камо ли двувековна. В нея винаги има елемент на насилие или друго силово противопоставяне срещу установената власт.

Какво откриваме в българската академична литература от последните десетилетия на XX в. по отношение на интересувания ни проблем – какъв процес е т.нар. Възраждане от гледище на опозицията еволюция – революция? Вече беше цитирано определението, с което започва изложението за тази епоха в многотомната академична история на България, че т.нар. Българско възраждане е почти двувековен период на „постепенното съзряване, подготовка и извършване на българската национална революция“ [7, с. 13]. Най-доброто досега изследване на един от основните процеси в българското общество през XIX в. – т.нар. просветно движение, е озаглавено „Училището, прогресът и националната революция“ [4], т.е. и това продължително, легално, неполитическо общонародно усилие на българите се представя (по-скоро е трябвало да се представи през 1987 г.) като задължителен елемент от подготовката и осъществяването на „националната революция“. Още по-категорични са водещите изследователи на Възраждането, когато става дума за финалната развръзка – руско-турската война от 1877 – 1878 г. Една от най-популярните и издадени в голям тираж монографии за това важно историческо събитие носи заглавието „Освободителната война 1877 – 1878 г. и българската национална революция“ [9]. Добавката „и българската национална революция“ се открива в много други публикации, засягащи най-различни и съвсем не само политически събития и процеси от епохата на т.нар. Възраждане [21].

Този историографски канон, наложен по силата на господството на една идеология до 1989 г., целящ установяването на едно единствено, „правилно“ обяснение за миналото, не

беше бързо и решително преодолян след това (дори само защото и 10 ноември 1989 г. не беше революция). По-скоро в публикациите на отделни автори, в новите изследвания по пренебрегвани теми и проблеми започна да се прокрадва и провижда истината за предимно еволюционното историческо развитие на българите през XVIII –XIX в. и това започна да се отразява в някои от новите учебници по история [6; 2]. Преобладаващото общо разбиране за епохата обаче и до днес остава в руслото на старото додесетоноемврийско схващане за „възраждането“ като време на подготовка и извършване на националноосвободителната революция. Дори учените и професионалните историци (с малки изключения) не намират сили и воля да коригират доказано неточното от научна гледна точка, романтично обозначение на тази епоха като Българско възраждане [11] и продължават да мислят мъчителния почти двувековен бавен преход на българите към Модерността и Новото време не като постепенна еволюционна промяна, неограничена във времето, а като навечерие на предопределен революционен обрат, като желан от всички, очакван и неизбежен революционен прелом в съдбата на българите, осъществен най-вече в периода от 1876 до 1878 г.

В предпочитания от мен исторически разказ за революционния политически финал на „възраждането“ хронологичните граници са 1875 и 1879 г., докато в традиционно-наложения са други – 1876 – 1878 г. И това не е случайно, тази наглед незначителна разлика изразява съществени отлики между старото и по-новото разбиране и обяснение на реално случилото се през въпросните пет години, действително променили радикално съдбата не само на българите от новосъздаденото през 1879 г. Княжество България, но и на сънародниците им от признатата през 1870 г. българска протодържава – Екзархията, т.е. и на останалите след 1878 г. извън свободната държава българи в Източна Румелия, Северна Добруджа, Нишко, Южна Тракия и Македония [20].

Поредицата от конкретни събития и причинно-следствени връзки, довели до създаването на новата българска държава върху част от българските земи, начева с няколко публикации на Христо Ботев във в. „Знаме“ през лятото на 1875 г. за необходимостта българите да се включат в поредната революционна вълна на Балканите и да подготвят общо въстание още същата есен [3; 18, с. 41]. Решението на събранието от 12 август 1875 г., на което е създаден Български революционен комитет, е категорично: „Неизбежно нужно е в днешното сгодено време да прогласим всеобщо въстание в Българско“ [5, с. 33]. А целта на въстанието е чрез масово надигане и въоръжена отбрана на колкото се може повече българи срещу очаквано по-силния османски противник да се заставят великите сили и най-вече Русия да се намесят в полза на решаването на българския въпрос и създаването на българска държава [17]. Този план не се осъществява през септември 1875 г. по причини, които са известни, но организаторите на първото въстание – т.нар. Старозагорско, с изключение на Хр. Ботев (автор на революционния сценарий), ще повторят опита след няколко месеца.

Гюргево 1875 е особено важен жалон в очертаната в началото поредица [18, с. 42]. Там „Комитетът на апостолите“ не просто за пореден път взема решение за масово българско въстание, но е изработен и по-подробен военно-технически план за предимно отбранителни действия, разчитащи (с оглед самото въстание) само на силите на българския народ. Но стратегическата политическа цел на организаторите остава същата – да се заставят великите сили да се заемат с решаването на българския въпрос и създаването на българска държава.

В този съдбовен исторически момент пред българите има и друга алтернатива, лаконично, но красноречиво формулирана от Марко Балабанов в неговия вестник „XIX-тият век“ само месец преди началото на въстанието: *Българският народ иска общественото си възраждане, но го иска вътре в държавата, с помощта на държавата, иска го не чрез революция, но чрез законния път, чрез постоянството си да станат дело царските и правителствените думи и решения* [14]. Призивът-заклинание на М. Балабанов: *Такива са, мислим, стремежите на българския народ, и той няма да опрости друго дело, за което се е заловил. Движение безшумно в границите на законността, законно постоянство в праведни искания съгласно с царската воля, тази е, ако не се лъжем, и тази трябва да е във всички*

случаи политическата програма на българския народ в днешните обстоятелства не се реализира. Традиционната пасивност на управляващите в Цариград, както и на привържениците на мирния реформистки път в българското общество, увлечени в собствените си дела и мъчнотиите по устройването и управлението на Екзархията, а не толкова преобладаващият у българите революционен ентузиазъм, позволяват едва започналото изпълнение на исторически закономерната еволюционистка програма да бъде преустановено. С наложеното от гюргевските апостоли и помощниците им по места решение за отбранително саможертвено въстание с посочената вече политическа цел да се заставят великите сили да се заемат с българското Освобождение през пролетта на 1876 г. екзархийската пътека към нова българска държава (начената през 1870 – 1875 г.) и изобщо еволюционисткият освободителен път с цел формиране на българска държава, формално зависима от Османската империя, но включваща повечето български земи и населения, е прекъснат.

Оборище 1876 е символ не само на едно велико по значението си събрание, но и на всички окръжни събрания, които според решенията на „комитета на апостолите“ в Гюргево трябва да уточнят важни подробности по организацията на въстанията в различните окръзи. Казвам въстания, защото допускайки грешката да не изберат единен ръководен орган (щаб, център) след разпускането на комитета в края на 1875 г. и като не се уговарят за една общовалидна дата за начало на въстанието във всички окръзи, а позволяват това да се реши на местните окръжни събрания, „апостолите“ от Гюргево всъщност предпоставят избухването на различни места по различно време на няколко въстания. Този пропуск в организацията на бунта води и до някои други следствия, за които знаем: заради по-ранното избухване на въстанието на отделни места и бързото му потушаване там, се парира и стагнира революционната енергия и решимост другаде; бързите арести и други превантивни действия на османската власт стряскат ако не революционните дейци, то тези, които са привлечени към въстаническата идея в самото навечерие на бунта. Оборище е и знак за това, че не всички окръзи спазват решението от Гюргево за всеобщо въстание и вдигане на цялото население. Някои окръжни комитети със завидна революционна история и сериозни подготвителни дейности не проявяват куража и категоричността на събраните в Оборище и на своите окръжни събрания решават да не се вдига масово въстание или да се отложи почти до средата на май датата на въстанието. С това за сетен път се дава шанс на османската власт да реагира своевременно и безмилостно, а елементът на изненада е почти напълно осуетен (освен в IV окръг).

След разгрома на четата на Таньо Стоянов в последния ѝ бой на 27 май 1876 г. българската политическа активност преминава в друго русло – обществено, дипломатическо и институционно-екзархийско. Важно е да отбележим тук, че голямата политическа цел на въстанието от 1876 г. всъщност е постигната. Варварското му потушаване от османските власти става повод за насочване на дипломатическата активност на големите държави по начин, който в крайна сметка довежда до освобождение на част от националната територия и възстановяване на българската държава. Но от провалянето на мирния изход от кризата с разтурването на Цариградската конференция в края на 1876 г. и особено след започването на руско-турската война през 1877 г., българската активност не е решаваща, а макар и важен спомагателен фактор (иначе казано от есента на 1876 до началото на 1879 г. не организаторите на „българската революция“ дирижират и насочват промените, които тя е предизвикала). Още в края на 1876 г. българският въпрос преминава в ръцете на външни сили: по време на Цариградската конференция – големите европейски държави, при военните действия през 1877 – 1878 г. той на пръв поглед зависи само от Русия и Турция, а след края на войната – от всички велики сили (макар първоначално да изглежда, а за някои българи и до днес да няма съмнение, че отново зависи само от двете воювали страни).

Ролята на жалона *Цариград 1876* в поредицата от исторически маркери е двуизмерна. Веднъж като столица и седалище на българската протодържава – Екзархията [16], укрепването и пълноценното функциониране на която дава възможност за решаване на трите най-важни въпроса, стоящи пред българите през последната четвърт на XIX в. – национална

еманципация чрез културна и политическа автономия (1), цялостна модернизация (2) в границите на една легитимна (призната и от султана, и от великите сили) общобългарска институция и национално обединение и самоуправление в една общобългарска държава (3). Третата цел, която става особено трудно постижима след 1878 г., през 1876 г. не е актуална, защото Екзархията като българска протодържава съдържа в себе си висока степен на българско самоуправление и национално обединение в почти пълен размер, а и разполага със законосъобразни механизми да удовлетворява националнообединителния стремеж на българите чрез допитванията според чл. 10 от фермана 27.02.1870 г., които, макар и частично, са приложени. Второто важно измерение на жалона *Цариград 1876* е свързано със същественото значение на проведената тук конференция на великите сили в края на 1876 г. и приетото от всички велики сили предложение, предвиждащо българска автономия в границите на Екзархията в рамките на два вилаета, което е отхвърлено от султана.

Жалонът *Одрин 1878* (подписаните от Русия и Турция в Одрин на 19/31.01.1878 г. „Основни на мира“) е един от най-пренебрегваните и подценяваните, а той е първата категорична точка в изхода от руско-турската война 1877 – 1878 г. Втората и окончателна е Берлинският договор. Санстефанският прелиминарен мир не играе дори ролята на ауфтакт; ако използваме отново музикалната лексика, той е един приятен, но нетраен мелизъм (украшение) по естествения път към каденцата в Берлин. В какво се състои конкретното политическо и историческо значение на „Основите на мира“, на базата на които се подписва примирието в Одрин на 19/31 януари 1878 г. Още в първия член на „Основите на мира“ се постановява едно принципно положение, към което преобладаващата част от българското общество се стреми през последните две десетилетия, предхождащи войната: *България в границите, определени в съответствие с принципа на мнозинството от българското население, които в никакъв случай не могат да бъдат по-малки от границите, определени от Цариградската конференция, ще бъде преобразувана в автономно княжество, плащащо данък, с национално християнско правителство и местна милиция. Отомански войски няма да бъдат разполагани повече там* [19]. Границите на проектираното в „основите на мира“ Българско княжество съвпадат с признатия от султана диоцез на Екзархията (1870-1874 г.). Същата територия или по-точно външните ѝ (екзархийските) граници включват двата автономни български вилаета и според общите решения на великите сили на Цариградската конференция с немаловажната отлика, че в одринските „основи на мира“ през 1878 г. липсва вътрешната линия от север на юг, разделяща признатите от султана и от великите сили през 1876 г. български земи на два автономни вилаета. Това отклонение от общите договорености в Цариград от края на 1876 г. (налагането със сила на които е официалната мисия на Русия в тази война, поне тази, за която Европа ѝ дава мандат да воюва, никак не се харесва на Великобритания и на Австро-Унгария, но е напълно естествено от руската гледна точка на победител, а и съвпада с българските национални интереси. За първи път именно в „основите на мира“ се говори за предстоящо създаване на Българско княжество, и то върху принципа на българското етническо мнозинство, допълнен с решенията на Цариградската конференция от 1876 г., които, както стана ясно, са безпрецедентно и много важно легитимно международноправно потвърждение от страна на всички велики сили на официалните териториални граници на българската нация, определени на основата на султанския екзархийски ферман от 27 февруари 1870 г. и последвалите допитвания. Това, което засега остава в сферата на научната прогностика, е предположението ми, че ако в следващите месеци Русия беше отстоявала с всички сили одринските „основи на мира“ и не беше обнародвала имперските си блянове чрез налагането на санстефанските прелиминарии, може би според окончателния Берлински договор Княжество България щеше да включва и други български земи, освен Северна България и Софийско.

За разлика от Одрин, жалонът *Сан Стефано 1878* е една ненавременна и нелогична за повечето участници пауза. Той ускорява и предизвиква по-радикална и не в полза на българите окончателна развръзка в Берлин, доколкото силно и против предварителните договоре-

ности между Силите и Русия се отклонява и от решенията в Цариград, и от Одринските „основи на мира“, които за някои велики сили не са така неприемливи, както санстефанските прелиминарии. Сан Стефано не е просто мит, това е политическа доктрина, превърнала се в историографска норма, постановена и утвърждавана с псевдопатриотична (което означава не непременно научна) цел, която обаче не може да се постигне, защото санстефанските граници не са границите на „България, Тракия и Македония“. Едно просто сравнение между санстефанските прелиминарии и реално постигнатото чрез Екзархията и нейния диоцез, който е и външна граница на Княжеството по одринските „основи на мира“, т.е. признат е от султана и великите сили, не е в полза на третомартенския предварителен мир. А въвеждането на външна военна окупация, предвидено в санстефанския договор, не е присъщ елемент на българските националноосвободителни и държавноустройствени програми до 1876 г. [13; 22]. То става неизбежно заради поставената и постигната стратегическа цел на организаторите на българските въстания 1875 – 1876 г. Неслучайно искане за външна военна окупация се появява в програмните документи на революционното течение от края на 1876 г. и най-вече в програмата, приета от събора, организиран от Българското централно благотворително общество през ноември 1876 г. [13; 178].

След прибързаното подписване на санстефанския предварителен договор и провалянето на преговорите с Австро-Унгария руската дипломация е изправена пред много по-тежко изпитание – сключване на предварително споразумение с Великобритания, което да стане основа на предстоящия конгрес в Берлин. Тайното лондонско съглашение Шувалов-Солсбъри от 18/30 май 1878 г., което става основа на решенията в Берлин и с което Русия приема дележа на българските земи по билото на Стара планина, т.е. включване в автономното българско княжество само на земите на север от Балкана до р. Дунав, е прелюдия към големия финал на поредната Източна криза, осъществен в германската столица през юни 1878 г. От друга страна, едностранчивото представяне на Берлинския договор само като „несправедлив“, заради разпокъсването на българските земи, означава омаловажаване на българската политическа активност, довела в най-голяма степен до такава развръзка на Източната криза 1875 – 1878 г., която включва и създаване на самостоятелна българска държава. Между българските въстания от 1875 – 1876 г. и берлинските решения има ако не пряка, то косвена връзка. Натоварването на договора от 1/13 юли 1878 г. с предимно негативно значение заради нарушеното национално единство (гарантирано впрочем само от Екзархията и осъществило се единствено и само в границите на Османската империя), обезсмисля постигнатия положителен резултат, легитимиран от всички велики сили в Берлин – възстановяването (както предпочита романтичната историография) или създаването на Третата българска държава [15]. Изкуственото прехвърляне на всички положителни резултати от войната върху Санстефанския предварителен мир е исторически неоснователно най-малкото заради това, че голяма част от включените в проектираното българско княжество земи в Македония всъщност не са реално освободени и окупирани от руските войски. Към момента на подписването на Санстефанския договор русите не са овладели и други територии, предвидени да се включат в Княжество България – Варна и Шумен. Известно е, че включването на Варна в границите на Българското княжество (което става едва в хода на Берлинския конгрес след намесата на германския канцлер Бисмарк) е обвързано с категоричен отказ от югозападните български земи. Както отбелязва ген. Анучин, *Варна се наложи да бъде купена на конгреса с цената на Македония*. [25, с. 42, 58, 73]. Тази скъпа цена е платена най-вече заради неоправданите пропуски и грешки на руското военно и политическо ръководство, което не завзема своевременно Шумен и Варна и позволява на турците и подкрепящите ги велики сили да „изтъргуват“ по най-подходящ за Османската империя начин тяхното включване в българската държава.

По този начин окончателният край на войната се оказва и положителен, доколкото с общото съгласие на всички велики сили се постановява, че ще бъде създадена българска държава, но и неблагоприятен за онези значителни части от българското национално землище и

населението в тях, които нямат щастието да получат административна (като Източна Румелия) или политическа (като Княжество България) автономия. Неслучайно след подписването на Берлинския договор, екзарх Йосиф недвусмислено отбелязва в записката си до княз Ал. Дондуков-Корсаков от началото на октомври 1878 г.: *Освен в Княжеството и в така наречената Източна Румелия, дето нашата народност е уздравена, навсякъде другаде тя повече [от] всякога бедствува. [Северна] Добруджа, която се дава на Румъния, и цял Нишкий санджак, който се дава на Сърбия, са били част от Екзархията, но днес бедствуват да се изгубят за нея и за нашия народ; а македонските и някои от южнотракийските епархии, в които българското население е толкова многочислено, бедствуват да се изгубят не само за народа ни, а даже и за православието, ако ся не вземат с време енергически предпазителни мерки* [10, с. 129-130].

Важните исторически събития, случили се в старата столица Търново през 1879, също имат двуизмерно значение. След разгорещени дебати свиканите в старата българска престолнина „нотабили“ изготвят и приемат на 16.04.1879 г. Конституция на Княжество България. На следващия ден е избран и първият монарх Александър I, а назначеното от него според основния закон първо правителство започва да работи в началото на юли с.г. По този начин българите сами полагат основите на новата си държава и поемат отговорността за нейното бъдеще. Затова преди много години си позволих да оспоря горната хронологична граница на т.нар. Българско възраждане и доколкото тя е свързана със създаването на новата българска държава да предложа изместването ѝ от мирните договори през 1878 г. към учредителните актове от 1879 г.: приемането на основен закон, изборът на княз, назначаването на действащо българско правителство [11]. Другото измерение на жалона *Търново 1879* е свързано с историческите условия, в които се създава Българското княжество. Предизвикано от саможертвено българско въстание и умела политическа и дипломатическа активност след него, но санкционирано в резултат на война между две империи и няколко компромисни решения, взети от т.нар. велики сили, българското Освобождение, т.е. създаването на самостоятелна българска държава, става и остава задълго в зависимост от противоречивите интереси на великите сили в региона и при общопризнатата политическа доминация на Русия в Българското княжество – следствие от първостепенната ѝ роля за така постигнатото освобождение. Колкото и да се иска на някои автори да представят васалитета на Княжество България спрямо съюзенната Османска империя като почти формален, той е съществено и реално обстоятелство, с което всички български правителства са принудени да се съобразяват. В най-важните първи седем години от развитието си първостепенната опора и главен силов гарант на държавността в Княжеството – българската армия – е под чуждо командване, с чужди офицери, оръжие и устава, а министърът на военното ведомство е руски офицер, подчинен най-вече на императора си, а след това на временния си работодател – българския княз. Изтъкването на тези обстоятелства и факти не е продиктувано от неблагодарност към „освободителите“ и не е проява на модната отново русофобия; то следва основната идея на настоящото изложение – да аргументира идеята на автора, че с радикалните решения за въстание с цел заставяне на великите сили някак да се заемат с българския въпрос дотогавашният предимно еволюционен път на българите към Модерността и Новото време беше прекъснат. А революционната експлозия от 1875 – 1876 г. доведе, както впрочем и при други „революции“, до частични резултати с оглед осъществяването на формиращия се през XIX в. български национален идеал за национално обединена, независима и модерна българска държава. При това, новата българска държава трябваше да съобразява всичките си политики не само с обективния факт, че е зависима от Османската империя, от Освободителката Русия (поне в първите години) и по принцип от европейския концерт, но и с огромната тежест, идваща от осъзнатата ѝ историческа мисия да осъществи пълното национално обединение на българите и цялостната модернизация на едно мъчително скъсващо с традиционализма предимно дребнособственическо егалитарно общество, живяло повече от четири века без необходимото уважение към собствен елит и законност.

ЛИТЕРАТУРА

1. Балабанов, М. Съвременният дух на българският народ. – XIX-тият век, бр. 11, 13.03.1876.
2. Бонева, В. Възраждане: България и българите в преход към Новото време. Шумен, 2005.
3. Ботев, Хр. Революцията на Балканският полуостров е вече готова. – Знаме, бр. 25, 27.08.1875 г.
4. Димитров, А. Училището, прогресът и националната революция. Българското училище през Възраждането. С., 1987.
5. Дойнов, Д. Гюргевският революционен комитет. С., 1986.
6. История и цивилизация. Учебник за задължителна и профилирана подготовка за единнайсетия клас. Одобрен от МОН. Авторы: Й. Андреев, Е. Стателова, Кр. Мутафова, П. Ст. Петков, Т. Мишев. София: Кръгзор, 2002, с. 163-246; Второ изд. С., 2012.
7. История на България. БАН. Т. V. С., 1985.
8. История на България. БАН. Т. VI. С., 1987.
9. Косев, К., Ст. Дойнов, Освободителната война 1877 – 1878 г. и българската национална революция. С., 1988.
10. Петков, П. Ст. Записка на екзарх Йосиф I от 1878 г. върху историята на българския църковен въпрос. – Исторически преглед, 1993, № 3, с. 121-131; Същото в: Петков, П. Ст. Историята като полифония. В. Търново, 2005, с. 24-40.
11. Петков, П. Ст. За горната хронологическа граница и за понятието „Българско възраждане“. – История, 2001, № 2-3, с. 55-67. Същото в: Петков, П. Ст. Историята като полифония. В. Търново, 2005, с. 116-130.
12. Петков, П. Ст. Великите сили и балканските държави в планове за разрешаване на българския въпрос през XIX в. (1856 – 1878 г.). – В: България, българите и техните съседи през вековете. Изследвания и материали от научната конференция в памет на доц. д-р Христо Коларов, 30-31 октомври 1998 г. В. Търново, 2001, с. 485-507; Същото в: Петков, П. Ст. Историята като полифония. В. Търново, 2005, с. 48-68.
13. Петков, П. Ст. Идеи за държавно устройство и управление в българското общество 1856 – 1879 г. В. Търново, 2003.
14. Петков, П. Ст. Българският манифест на еволюционизма. За някои негероични аспекти на героичната 1876 година. – В: Известия на Българското историческо дружество, № 40, 2008, с. 382-386.
15. Петков, П. Ст. От Одрин през Сан Стефано до Берлин (за изхода и резултатите от Руско-турската война 1877 – 1878 г.). – В: Историк със съдба на творец и преподавател : Сб. в чест на 60-годишнината на проф. дин Людмил Спасов. Т. 1, 2009, с. 162-170.
16. Петков, П. Ст. Екзархията като българска протодържава до 1878 г. – В: Петков, П. Ст. Българската православна църква и държавната власт в Княжество/Царство България 1878 – 1912 г. (Институционални отношения). В. Търново, 2012, с. 10-20.
17. Петков, П. Ст. Въстанието от 1876 г. и историческото развитие на българите и Европа. – В: Сборник с доклади от Национална научна конференция „140 години Априлско въстание и Априлска епопея при Дряновския манастир“, 13.05.2016 г. Фабер, 2016, с. 13-36.
18. Петков, П. Ст. От Букурещ и Гюргево (1875) през Оборище и Цариград (1876), Одрин, Сан Стефано и Берлин (1878) до Търново (1879 – 1908 – 1911) и Ньой (1919). – В: България и българите – история и култура (XVIII – XX в.). Доклади от научна конференция, посветена на 80-годишнината от рождението на доц. д-р Георги Плетньов (4 декември 2015 г.). В. Търново, 2018, с. 41-66.
19. Петков, П. Ст. „Основите на мира“ от 19/31 януари 1878 г. – първото руско-турско споразумение за създаване на българска държава (или защо Санстефанският прелиминарен договор не е началото на нова България). – История, кн. 1, год. XXVI, 2018, с. 8-19.

20. Петков, П. Ст. За „Освобождението“ (старо и ново тълкуване). – В: Дни на науката'2018. Сборник с доклади от научните конференции на СУБ – Велико Търново, посветени на 140-годишнината от Освобождението на България. В. Търново, 2019, с. 9-17.

21. Плетнъов, Г. Чорбаджиите и българската национална революция. В. Търново, 1993.

22. Плетнъов, Г., Ив. Стоянов, Планове и програми в националноосвободителното движение през Възраждането. Сборник документи. В. Търново, 1994.

23. Речник на българския език –

<https://rechnik.chitanka.info/w/%D0%B5%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D1%8E%D1%86%D0%B8%D1%8F> (10.09.2020).

24. Речник на думите в българския език

<http://rechnik.info/%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D1%8E%D1%86%D0%B8%D1%8F> (10.09.2020).

25. Тонев, В. След Сан Стефано и Берлин 1878 г. Изследване, документи и материали за освобождението на Североизточна България от османска власт. С., 1999.

МАСОНЪТ ЗАХАРИ СТОЯНОВ – ОБЩЕСТВЕНИК, ПИСАТЕЛ

Красимир Ениманев

Професор, д.н. инж.

Русенски университет „Ангел Кънчев“

Резюме: Масонството не е само училище за наука и дискусии, чрез търсене на истината, то прилага учение за развитие на добрината, усъвършенства нравите в обществото. „Всеки свободен зидар трябва да умеє да говори на народа, това е средство в допълнение на другите и човек, който не го притежава, не е свършен“ – казват предците ни.

Това е цел, разбираема от всеки мислещ човек, идеал, към който се стремят интелигенциите – толерантност и морално богатство.

В общия контекст, голям факт за масонската институция е членството в нейните редици на Захари Стоянов.

Ключови думи: масонство, Захари Стоянов, духовни ценности, ритуали, толерантност, усъвършенстване.

JEL: N940

THE MASON ZAHARI STOYANOV – A PUBLIC MAN, WRITER

Krasimir Enimanev

Prof. D.Sc. Eng.

Angel Kanchev Ruse University, Bulgaria

Summary: Freemasonry is not only a school of science and discussion, through the search for truth, it implements a doctrine for the development of kindness, it cultivates mores in society. „Every mason should be able to speak to the people; this is a tool in addition to others, and a person who does not own it is not perfect,“ our ancestors say.

This is a goal understood by every thinking person, an ideal that the intellectuals are striving for – tolerance and moral wealth.

In the general context, a big fact about the Masonic institution is the membership in its ranks of Zahari Stoyanov.

Keywords: Freemasonry, Zahari Stoyanov, spiritual values, rituals, tolerance, refinement.

JEL: N940

*Да живееш, значи да се бориш – робът се бори
за свобода, а свободният – за съвършенство.*

I. ВЪВЕДЕНИЕ

Някога, когато на света и неговите форми и предмети се гледало като на свещени, всеки занаят, освен технически умения, притежавал и свои собствени ритуали, свързани с работата, които преобразявали занаятчията в труженик и посветен. Занаятите навлизали в сферата на свещеното, като придали пълен смисъл на библейското предписание: „Ще изкарваш хляба си с пот на челото.“ Този израз трябва да се разглежда както в духовен, така и в буквален смисъл, и когато се отнася за някаква трудова дейност, означава постигането на действителен резултат в материално и духовно отношение.

Всеки занаят имал свой собствен ритуал на посвещаване, нещо което позволявало на всеки да получи духовно въздействие, което превръща професията не само в необходимото средство за развитие на индивидуалните способности, но и дава тласък на духовната реализация на човека. Занаятът бил необходим за материалното съществуване на човека, но също и за неговата трансценденция. Чрез упражняването на свещения занаят всеки индивид се

стремял да достигне усъвършенстване на своите духовни възможности. Разбира се, още в най-ранни времена, ако свещенодейственият занаят бил от сферата на езотеризма, посвещаването, макар и да влияело действително върху духовността на всеки, не позволявало пълна духовна реализация.

Всички били посветени, но повечето условно. Малцина били избрани.

В своите форми, средства и цели Посвещаването било Целокупно в Духа си, но различно в прилагането на присъщите за всяка професия техники, и позволявало на занаятчията чрез Мъдростта, предхождаща разумното създаване на Творбата, чрез Силата, позволяваща реалното ѝ осъществяване, и чрез Красотата, даваща на всеки творещ Любовта, която е Познанието, да се превърне в нов човек, творец на предмети и копач на ново бъдеще, най-сетне хармоничен.

Сред първите занаяти на света бил този на строителя, независимо дали използваните материали били дървесина, грубо скрепени, необработени, или в различна степен обработени камъни. Първият строителен материал – дървото – със своята лекота подходило на доста примитивни начини на живот, числящи се към номадството.

II. Масони и Масонство

През XIX в. българското съзнание преживява преход от патриархална затвореност към европейските идеи и либерализма. Наред с просвещението то се обогатява с предания, легенди, събитийност и преработка на различни влияния. В общия водовъртеж попадат свободно-зидарските идеи. По невидими пътища се изработва критично отношение към латинизма, масонството и други западни идейни течения. Тези процеси се развиват по време на Кримската война (1853 – 1856). Във „Война и мир“ (1869 г.) се обрисова образът на масона Пиер Безухов.

Налице е подсъзнателна, интуитивна и незрима духовна абсорбация, която действа подземено, необяснимо, независимо. Изглежда, че в българското съзнание Кримската война се е възприемала като война на правоверните с неверниците. Известно е, че четири хиляди българи участват в нея като доброволци, П. Р. Славейков провокира народното съзнание в друга плоскост: „...българите католици няма да станат, но бедата е в това, че те са безверници и езичници. Това е парадокс, който характеризира съзнанието на нацията. От една страна, я предпазва от предразсъдъци, суеверия и фанатизъм, от друга, стимулира верска индиферентност. Това са деформации, породени от исторически катаклизми...“.

В народностното съзнание битува спектър от представи за свободното зидарство, заредени с поляризация. Многопластовите течения се възприемат еднозначно и едностранчиво. Става въпрос за доктрина и институция, която израства не само на фактологична, но и на символична и библейска основа. Влияе се от духовни наслоения и ритуали, които съдържат метафоричност и имат дълбоки корени.

Масонството не е само училище за наука и дискусии, чрез търсене на истината, то прилага учение за развитие на добрината, усъвършенства нравите в обществото.

„Всеки свободен зидар трябва да умее да говори на народа, това е средство в допълнение на другите и човек, който не го притежава, не е съвършен“ – казват предците ни.

Следователно надали има друга подобна организация, която да се занимава с тази деликатна и сложна дейност.

Науката е истинският духовен водач, която би спасила човечеството. Тя извършва великото си дело, тогава, когато творенията на Божия свят страдат от природни и физически сили. Затова трябва да опознаваме и обичаме науката над всичко. И точно поради тази причина масоните защитават навсякъде научните постижения.

Това е цел, разбираема от всеки мислещ човек. Идеал, към който се стремят интелигенциите – толерантност и морално богатство.

Битуващият негативизъм към масонството свидетелства, че неговата поява се кръстосва с повратностите на националната съдба. Противоборстват контрастни геостратегически фактори.

Неразвитостта на общество и слабостта на интелигенцията, липсата на традиции и посветителски опит са част от препятствията, които спъват разпространението на масонството. Има и още нещо: докато свободното зидарство изживява своето съществуване в собствените си рамки, докато се занимава с вътрешните си проблеми, докато търпи алчни личности, които използват институцията, за достигане на себични цели, негативизмът към масонството в България едва ли ще секне. Само когато избраните, посветените, горните слоеве на обществото жертват от себе си, когато се появят масонски болници и сиропиталища, масонски стипендии за даровити деца, помощи за бедстващи ученици и творци, тогава българинът ще се изпълни със съзнание към великата мисия на свободнотидарското братство.

В общия контекст, голям факт за масонската институция е членството в нейните редици на Захари Стоянов.

Джендо Стоянов Джендов, познат на всички нас като Захари Стоянов, е роден през 1850 г. в село Медвен. До 20-годишна възраст е овчар. След това активно участва в освободителното движение.

От 1878 г. Княжество България е свободно и виждаме Захари от 1879 г. като помощник-секретар при Апелативния съд в Русе. Брат Захари Стоянов е сред учредителите на ложа „Балканска звезда“ в Ориент Русе, патентен № 134 от Великия Ориент на Португалия – първо внасяне на Светлината в редовна свободнотидарска работилница в новоосвободена България.

В книгата си „Превратът“ той оставя следните редове: „Аз бях честит да се познавам почти с всичките, с някои от тях имахме и минали връзки. Така например с Вълчанова преди неделя от 27 април бяхме се целували по устата, бяхме се клели върху девизата „Братство, равенство и свобода“. Трябва да ви кажа, любезний читателю, че ние с г-н Вълчанов принадлежим на масонската ложа, та затова сме искрени и откровени един към други“.

На 1 февруари 1880 г. с прякото участие на Пълномощника на Великия изток на Португалия и първомайстор на букурешката ложа „Дунавска звезда“ – капитан Константин Моройо, е установен съставът на русенската ложа със следните сановници: Иван Ведър – почетен майстор, Върбан Винаров и Тома Кърджиев – надзиратели, Захари Стоянов – попечител и Марин Маринов – касиер. Точно месец и половина по-късно, на 15 февруари, в дома на Иван Ведър, делегация от попечителската румънска ложа внася светлина в русенската ложа „Балканска звезда“, която е записана под № 134 в каталога на Великия изток на Португалия. След създаването си на 18.02.1880 г. тя заживява пълноценен организационен живот – до 1882 г. членовете ѝ достигат 27 души. От тях заслужава да се припомнят още и имената на видните дейци на нашето Националноосвободително движение, посветени в Масонското тайнство – Ангел Кънчев, Никола Обретенков, Драган Цанков, Ради Иванов, Христо Кръстев. По-късно се включват и други русенци като Добри Немиров, Никола Мушанов, Михаил Арнаутов, Венелин Ганев и др. – част от плеядата Строители на съвременна България.

Максималният брой на посветените през XIX в. достига стотина членове. Образователният ценз е висок. Голяма част са завършили в чужбина. Европеизмът и модернизмът са квинтесенцията на хората, които се срещат в ложите. Техните възгледи и обреди са от старошотландската школа. Нравите са ожесточени и партизанщината парализира универсализма. За да избуи многоцветието, трябва усилия, среда, атмосфера. Това е и причината свободното зидарство да блесне и да угасне като метеор. Неговото влияние са единиците, а не масовостта, но те са равни на съзвездия. Те са белязани с имената на Иван Ведър, Ангел Кънчев, Константин Стоилов, Захари Стоянов, Константин Величков, Димитър Карамфилович, Алеко Константинов, Тома Кърджиев. В тяхно лице виждаме първите прогледнали през широк хоризонт. Това са пламващи кълнове. Те раждат полъха на глобалното светоусещане. Посетите зърна са спорадични, класовете са малко, но качеството и екстрактът на постигнатото като мироглед, тенденция, духовност е трайно. В това е смисълът на стореното, а не в социално или друго влияние. Пробивът е направен в духовната област чрез делата на първенците.

Идеята е прегърната от редица български революционери, които си дават ясна сметка, че борбата не се води само с пушката манлихера и сабята дамаския, но и чрез контакт с

външния свят, чрез установяването на връзки, които могат да помогнат, макар и с малко, на националноосвободителното и обединително движение. Българските герои са демонстрирали обществено съзнание, далеч надхвърлящо епохата им, като разширяват своите възможности за съпротива. Потайността на масонските ложи не им е чужда – все пак те самите основават или стават част от тайни комитети, целящи промяна на несправедливия начин, по който живеят българите.

От най-далечни времена масоните се занимават с благотворителна дейност и още от момента на създаването си, масонството обгрижва вдовиците и сираците на братята. То препятства да има бедни братя, подпомага ги да станат независими, че при смъртта им семействата да не се измъчват без средства. Докато някои от благотворителните дейности на масоните са насочени предимно към масоните и техните семейства, други правят значителни дарения на немасонски организации. На местно ниво ложите предоставят значима подкрепа за различни каузи.

Масонството показва два принципа, които осветяват работата в ложите – любовта към прогреса и търпението. Принципите на човешина се възмушават при съществуването на противникови лагери, когато всички хора са братя. Масоните заедно се усъвършенстват и никой не се хвали, или въздига със своите добри дела, тъй както е написано в Светата книга:

„Лявата ръка да не знае какво върши дясната“.

„В това е смисъла на приемствеността на доброто, защото ако успеем да го защитим днес, му осигуряваме бъдеще утре.“

„Вървете сред хората, усъвършенствайте се и бъдете толерантни, и – докато „агнетата станат лъвовете“.

ПРИЛОЖЕНИЕ

III. Биография

Захари Стоянов

Роден е през 1850 г. в семейството на овчаря Стоян Джедев Далакчиев от село Медвен, Сливенско. Рожденото му име е Джендо. Учи в църковното и класното училище в родното си село (1856 – 1862).

Работи като овчар в село Инджекьой (днес Тополи), Варненско и в село Подвие, Бургаско (1866 – 1870). Отива във Варна да се учи в светското училище, но не го приемат. Оттам отива в Русе. Докато чиракува за шивач в Русе, се включва в Русенския частен революционен комитет на ВРО (1871 – 1872). Чиновник-маневрист в Баронхиршовата железница на гара Търново-Сеймен (дн. Симеоновград, 1873).

Захари Стоянов участва в Старозагорското въстание (1875). Един от ръководителите на IV-ти Пловдивски революционен окръг по време на Априлското въстание (1876). От самото начало на въстанието става част от Хвърковатата чета на Бенковски. След разгрома на въстанието, заедно с Георги Бенковски, отец Кирил и Стефо Далматинеца прехвърлят билото на Стара планина, но са предадени и попадат на засада в Тетевенския Балкан. Георги Бенковски е убит, а Стефо Далматинеца и отец Кирил, който е ранен, са заловени. Захари Стоянов успява да избяга. След няколкодневно скитане из Стара планина е заловен край с. Терзийското, Троянско. След няколко месеца, прекарани в Троянския, Ловешкия, Севлиевския, Търновския, Еленския, Сливенския и Новоагорския затвор, се озовава в Пловдив, а по-късно принудително е изпратен в с. Медвен. Нелегално отива в освободения вече град Търново (1877).

След Освобождението от османско владичество е член на Окръжния съд в Търново (1880), а след това секретар на Апелационния съд и съдебен следовател в Окръжния съд в Русе (1881). През този период с публикациите си във вестниците „Независимост“ и „Работник“, на който става и редактор, той придобива известност като представител на радикалното крило в Либералната партия. Негова статия в „Работник“, разглеждаща убийството на император Александър II като възможност за либерализиране на режима в Русия, предизвиква

шумен скандал и е използвана от княз Александър като аргумент, за да получи руска подкрепа за преврата от април 1881 г.

При Режима на пълномощията отива в Пловдив, където е служител в Дирекцията на правосъдието на Източна Румелия (1882 – 1885). Оглавява Българския таен централен революционен комитет, който организира съединението на Източна Румелия с Княжество България (1885). Установява се в София от 1886 г. Включва се активно в дейността на Народнолибералната партия.

Народен представител в V-то Обикновено Народно събрание (1887). Негов подпредседател (1887) и председател (1888 – 1889).

По случай двегодишнината от встъпването на престола на княз Фердинанд I Захари Стоянов е удостоен с Княжеския орден „Св. Александър“ I степен (1889).

Умира на 2 септември 1889 г. в Отел дьо Суез в Париж от разкъсване на червата, вследствие на отравяне.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Александър Тодоров-Балан, сп. „Полет“, кн. 35, 6 април 1924 г., с. 13.
2. Величко Георгиев, Масонството в България, С., 1986 г., с. 15-17.
3. Димитър Мишев, България в миналото, С., 1916 г., с. 285.
4. Сп. „Зидарски преглед“, кн. 7, 1928 г.
5. д-р Стояшки, История, същина, устройство и управление на Свободното зидарство, С., 1936, с. 46.

ВАЗОВ И РЕВОЛЮЦИЯТА (АМА ДЕ-ДЕ): СТРАХОВЕТЕ НА ХРИСИМИЯ ПАТРИОТ ПО ВРЕМЕ НА РЕВОЛЮЦИИ, БУНТОВЕ, ВЪСТАНИЯ И ПРЕВРАТИ

Живко Иванов

Доцент, д-р

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Резюме: Как времето и Вазов гледат на събитията, които изграждат националната ни съдба през втората половина на XIX век? Поезията, прозата и мемоарите са наситени с Вазовата гледна точка към големите социално-исторически промени, към националните катаклизми и обществените вълнения. Текстът проследява серия от манифестации – Френската революция, Априлското въстание, Преврата от 1881 г., Съединението, Преврата и Контрапреврата от 1886 г. Вазов е национален лоялист и етатист, защитник на мирното и постепенно развитие, но и певец на бурните и превратни събития в националната история. Вазов именно е певец, а не участник, деятел или борец – следователно неговата форма на „борба“ е „задрънкай, гусли“ по собствените му думи.

Ключови думи: Вазов, поезия, революция, въстание, преврат.

JEL: N940

VAZOV AND THE REVOLUTION (BUT IF-IF): THE FEARS OF THE HUMBLE PATRIOT DURING REVOLUTIONS, REBELLIONS, UPRISINGS AND COUPS D'ETAT

Zhivko Ivanov,

Assoc. Prof., PhD

Paisiy Hilendarski Plovdiv University

Summary: How does time and Vazov view the events that shaped our Bulgarian history in the second half of the nineteenth century? Poetry, prose and memoirs are saturated with Vazov's point of view of major socio-historical changes, of national disasters and social unrest. The text follows a series of manifestations – the French Revolution, the April Uprising, the coup of 1881, the Unification, the coup and the Counter-Revolution of 1886. Vazov is a national loyalist and statistician, defender of peaceful and gradual development, but also a singer of turbulent and upheaval events national history. Vazov is precisely a singer, not a participant, a figure or a fighter – therefore his form of "struggle" is "jingle, o rebeck" in his own words.

Keywords: Vazov, poetry, revolution, uprising, coup.

JEL: N940

В текста се проследява поведението и творби на Вазов, свързани със събитията от 1876, 1881, 1885. Това са години на едно въстание, един преврат и едно съединение – общо събития от националната революция. Но що е революция, що е въстание и що е преврат? Според Фр. Ансcombe революциите на Балканите през 19-ти в. са закъснели отгласи на „епохата на същинските революции“ от 1789 до 1848 г. (Anscombe, 2012, p. 572).¹⁵⁷ Ч. Бройниг включва тук и контрареволюциите (Breunig, 1970). Според Чапман и Линдрот тази епоха на революциите е по-продължителна и както безспорно започва от Френската (1789), така и се проточва чак

¹⁵⁷ Епохата на великите революции е идея на Ерик Хобсбаум: 1789 – 1848 – епоха на революциите; 1848 – 1875 – епоха на капитала; 1875 – 1914 – епоха на империите (Hobsbawm, 1962, 1975, 1987).

до 1914 г. (Charman & Lindroth, 1999), но не включва 1917 г.¹⁵⁸ С подобни понятия борави кратката статия на Дж. Лоусън „Reform, rebellion, civil war, coup d'état and revolution“; в нашия случай в повече идва „гражданска война“ и „реформа“, а пък липсва „въстание“ (uprising).¹⁵⁹ Смешението на горните понятия става още по-силно, когато историческият период се разтегли от въстанието на Спартак до марксистките революции от XIX и XX в., както е в книгата на Д. Даунинг (Downing, 2019).

Авторите на хронограма за събитията през XIX в. изобщо не употребяват „революция“, но към реда на бунтовете и въстанията пък въвеждат кланетата – така *Април 1876* освен въстание (uprising), е и клане (massacre), като пък не зачитат клането на о. Хиос (1822). Освен горната таблица (на етническите конфликти), те строят и по-обширна – на европейските конфликти (Lake, Rothchild, & Rothchild, 1998, p. 175). В турски източници по-благоклонно гледат на *Април 1876* като революция, но провалена (както оценява и Вазов), а дори ще видим смесване на революция и въстание: „The April Uprising (к.м.) of 1876, a failed nationalist revolution (к.м.) in Bulgaria, was a part of the Great Crisis“ (Cicektakan, 2015). Та революция или въстание, но пък заедно поместени в още по-голямото Криза. Бунтовете не стихват и след Освобождението, авторите отбелязват „riots“ през 1900 г., които ние знаем като селските бунтове в Шабла и Дуранкулак. Тук „riots“ е бунт, но с елементи на метеж и безредици, на стихийност и спонтанност. Защо Априлското въстание не е Майска революция? Защо въстание е в основата на националната революция? Защо Захари Стоянов нарича Каравелов „писател революционер“, а Ботев – само *бунтовник*? И защо в това най-бунтовно и революционно време Вазов е всичко друго, но не и революционер или въстаник? И къде в революции, въстания и бунтове е деятелят или певецът?

Първата стихосбирка на Вазов се нарича „Пряпорец и гусла“. По-нататък „пряпорец“ няма да се появява. Но гуслата често и постоянно ще напомня на нацията за певица Вазов. В навечерието на Съединението излиза стихосбирката „Гусла“ (1881), въпреки че предстои нова революция, пряпорецът е някъде другаде, в нечии други ръце и текстове. Излиза и „Поля и гори“ (1884), когато в княжеството ври и кипи.

Но през ранната 1876 година Вазов е предначертал пътя на пряпореца и гуслата.

О, храбри панагюрци! О, синове достойни,
във вази е кипяла Асеновата кръв,
вий първи меч дигнахте и пряпорците бойни
и пуснахте на воля Шишмановия лъв!
Задрънкай, гусло моя, гърмете вие, струни,
и звукове по-мили издайте тоя час,
че духове велики имало помежду ни,
че бъдеще светливо имало и за нас.¹⁶⁰

Той е репортерът, хроникьорът, записвачът. Способен е също и да ободрява, да вдъхва, да подтиква, да се намеси – не. Не и не!

Девизът на Вазов е: *Задрънкай, гусло моя, гърмете вие, струни.*¹⁶¹

Никак не е като „на глас тичам народен“. Нито пък „*Аз вече пушка нарах*“.

¹⁵⁸ И революциите ни – доколкото ги има – са закъснели! И не са даже революции, ами недорасли и недоразвити въстания, бунтове, преврати, бунни, размирици, безредици, суспендирания, екзекуции. Кое можем да наречем наша революция и след това да не се отречем трижди от това име (гебелсценмемврийската революция)?

¹⁵⁹ Вж.: Lawson, George (2006) Reform, rebellion, civil war, coup d'état and revolution. In: De Fronzo, James, (ed.) Revolutionary Movements in World History: From 1750 to the Present. ABC-CLIO, Santa Barbara, pp. 717-722.

¹⁶⁰ Така се е възпламенил Бръчков в Букурещ, през май 1876 – паметен май, паметна година. Ситуацията е вулканична: „Почна се битка люта и черна кръв затече“. (Стихотворението „Свобода или смърт“ е датирано от самия Вазов – Букурещ, май 1876).

¹⁶¹ Любопитно е да видим Вазовото поведение през призмата на Киркегор: „Революционната епоха е епоха на действие; а нашата е епоха на рекламата и публичността. Никога нищо не се случва, но навсякъде има незабавна публичност“ (Kierkegaard, 1978).

Това, което при Вазов гърми и трещи, е поезията. Като един Нерон той гледа пожарищата на революциите и ги възпява. Да ги възпява – готов е; но да участва – ни най-малко. Вазов се предпазва или го предпазват: от *Април 1876* и той сам се предпазва, и майка му го предпазва; а по време на Руско-турската война сам князът го предпазва – „види се, князът ме намери много миролюбив и хрисим човек, та ме тури по-далеко от писъка на куршумите...“ (Първите дни на свободата. Спомени).

Какво се е случило според Вазов през 1876 г. – въстание или революция?

В „Под игото“ думата не се появява често, но изрече ли я някой, стряска (поне Стефчов, но и други, а и самия Вазов). Въздухът трепери, почвата е вулканична, усеща се размирно клокочене. Но твърде скоро подир „топчето пукна“ по склона на историята се спускат „тъгите на България“:

Огнянов [...] преживяваше сам всичките тревоги, страдания, горчиви разочарования и срама за подлите проявления в народа, които сподирват крушението на всяка революция.

И Соколов допълва философско-исторически: „Който подига революция, всичко забравя...“ Революцията е безумие, загуба на равновесие, изчезване на здравия разум – лудост, пиянство. Да беше непрекъснато пиянството и лудостта; ако не идваше разплата и отрезвяване; ако не бяха кървави тези вразумявания – тогава революцията щеше да е приемлива. Но тя носи „Пробуждане“, тази уникално сбита и остро говореща глава в „Под игото“, която сама по себе си е революция на четенето – как да четем Априлското въстание през „Пробуждане“, как можем да преглътнем резките укори, изказани към полета на българските лудетини. Какво има да мислим революция ли, въстание ли, бунт ли е това – това не заслужава името си, то е едно жалко и безименно деяние, което се ражда мъртво и историята сякаш не трябва да му даде име.

Да, странно, странно... Каквото и ще да е името – революция, бунт, въстание; не го заслужава. Бъди борба безименна, бъди незнайна, неизречена! Не да се свети името ти, а да потъне и да не се изрича! Що за борба? И това го казва Вазов, който подтиква да се пише за всичко, да се оставят писмени свидетелства за значими и незначителни събития. Да не би разказът „Травиата“ да заслужава името си?

Трябва често да препрочитаме тази глава „Пробуждане“, тя е кратка, колкото един по-дълъг пост във Фейсбук. Текст от 250 думи, или 1400 знака, няма и стандартна машинописна страница.

В няколко дни бунтът биде отгъпан навсякъде.

Борбата се провали ужасно, тя се обърна на панически страх.

Революция и – капитулация.

Историята ни дава примери за въстания, еднакво нещастни и свети, но не така трагически безславни.

Априлското въстание беше недоносче, заченато под упоението на най-пламенна любов и задушено от майка си в ужаса на раждането. То умря преди да поживее.

Като разказва за *Април 1876* в „Неотдавна“ Вазов не споменава никъде за революция. В „Под игото“ – масово се говори за революция. Пак в „Неотдавна“ има съзнанието за огромна историческа вина:

Корабокрушението беше пълно, ужасно!

Никога по-голяма несполука, по-срамно падане!

Свободата на милото отечество е отместена на заден план тема, отпред стои преживяването на една хуманитарна катастрофа.

Споменът от 1877 г. дълго отеква в съзнанието на Вазов. Неговият свят, неговият дом е разрушен и изпепелен. Той вижда тези следи по-късно, и ги наблюдава дълго. Не вижда истинските пламъци (по това време е на път за Пловдив, Одрин, Цариград и Галац), но долината на Леевица не се възражда отведнъж, а стои и напомня за катаклизмите, които носят огън и пепел. Така се ражда Нова земя – върху пепелища и кръв, дори и в 1896 г., когато пише романа, споменът изниква като жив.

От двете страни на Средня гора и на Сърнена гора, в полите на Стара планина, в долината на Тунджа, в долината на Стрема – всичко бе потънало в кръв и пламък. Стара Загора гореше, Нова Загора гореше, селата там горяха; Калофер гореше, Карлово не гореше – но се пълнеше с български трупове, Бяла черква гореше, разграбвана от башибозуците, а жителите ѝ бягаха през балканското гърло Леевица и през урвата на Амбарица.

Ако схващаме чичовския свят като нещо жизнено и цялостно, донякъде забавно и симпатично (кафене, спорове, закачки, дребни страсти, колоритни фигури) добре е да припомним, че в „Нова земя“ този пълен с живот свят направо е погинал:

Юрдан Диамандиев беше съсечен при бягането в Бойкова нива, както беше заклан Марко Иванов по-горе, в Леевица, както беше опушнат Мичо Бейзадето при варденето града преди развалата му. Дамянчо Григорът беше умрял от тифус в Търново; дядо поп Ставри изгорял жив на леглото си, дете боледувал, и Иванчо Йотата заклан на моста в Пловдив...

През юли 1882 г. Вазов рисува картината на родното пепелище; домът, дето майчината ласка сетих най-напред, домът на чорбаджи Марковата многолюдна вечеря с глъч и приказки изглежда съвсем иначе: „лица печални, бледни, кат призраци се мяркат“, тез останки гробни, следи на пламъци и разрушение“. Домът е „жално пепелище“. Е, вярно е, че България е свободна! Юнаците бродят из Балкана немили-недраги, а майките в опожарените градчета и села са сред ужаса на отмъщението и саморазправата.

Майките проклеха виновниците, причинителите на това злощастно движение.

Цанков и Балабанов в своята брошура към Европа отрекоха съществуването на движението и признаха за турски шпиони Бенковски, Каблешкова, Волова и пр.

Преди революция – пряпорец и гусли. След революция – тъгите на България.

Няма да сме прави ако твърдим, че Вазов се плаши и страни от всеки преврат. Превратът от 1881 г. (изненадващо) е приятен и полезен преврат.¹⁶² Вазов защитава преврата както опълченците са бранели Шипка.

Много души между нас/ негодуват на Преврата,
по това познавам аз,/ че ум нямат във главата.

Вазов защитава и цензурата (истински лоялист).¹⁶³ Изплуват на хоризонта „враговете на народа“. Българският народ е „целокупен“, но има прорези и пукнатини – появили са се врагове, смутители на националния и обществения ред. Ботев е паднал в Балкана, но неговите последователи действат в новоосвободеното отечество. Превратът е път към доброто, той е за благо на отечеството, за „целокупна България“.

Не разваляйте редът,/ не посявайте разврата,
а признайте тоя път/ добрините на Преврата.

Това е през 1881 г. Вазов бързо се убеждава, че полезното и доброто на преврата е пресъхнало скоропостижно. Цялата политическа сцена му изглежда като непонятно и отегчително боричкане. Къде да е самият той – ами по-далече, по-встрани, но не и там. Не само в „Неотдавна“ Вазов стига до бягството. Още в първите години на свободата, още след първите наблюдения на политическия живот, след първите участия в него, Вазов е навестен от идеята да се махне, да напусне, да се отстрани.

Пак борби, борби нечестни,/ буйства, козни, клевета.

Революциите (следосвободенските) пречат на поезията, музата немее и любовта изчезва яко дим.

Няма място зарад песни,/ няма час за любовта!

¹⁶² Превратът в България от 1881 г. става на 27 април 1881 г. В гърното на преврата стои княз Александър I Батенберг

¹⁶³ По думите на В. Розанов: „Революции основаны на энтузиазме, царства – на терпении. Революции исходят из милого „я“. Царства – из покорности судьбе“ (Розанов, 2019).

Родината изглежда е отровно място, задушаващо, потискащо. Вазов сам се кани да бяга, да напусне терена на родното (Стамболов още го няма, няма кой да го гони и преследва). Но подтикът е дошъл.

Родино, ще те оставя,/ имаш въздух ядовит,
в теб душата днес вкушава/ само злъчка, само стид.

Това финално четиристишие е показателно. Вазов е готов отново да играе ролята на Бръчков. Готов е да се качи на файтона на Осман, да хване железницата от Пловдив до Одрин, да се качи на кораба за Галац. Предусеща ли Одеса (преди да го е подплашил Стамболов)? Да, през юли 1883 г. наистина предусеща. Не казва накъде е това „отдалеч“. Запад, Изток? Одеса или Флоренция? Браила или Париж? Цариград или Женева?

Родино, ще те изгубя!/ Родино, ще бягам веч!

Чини ми се, отдалеч/ аз по-много ще те любя.

Юли 1883

Вазов не обича революции, не обича никаква социална напрегнатост. Какво обича? Ето това: *Излязох извън града тоя зимен ден. (Зимна разходка). Тая зима, през няколкото ѝ по-малко лоши дни, аз подир пладне избирах си място за разходка ломското шосе. (Пейзаж).*¹⁶⁴

И десетки други бягства сред природата, далеч от социалните бури и урагани, *далеч дори от най-слабия повей на напрежение и борба* (к.м.).

Разбунената Родина го плаши, но и Западът го стряска (впрочем и Русия със своите революции не му се вижда обетована земя). Ала Париж – наистина Париж е такъв, че да трепериш от него. Никаква *Belle Époque*! Париж е земетръсна зона? Привиждането на Париж е през взора на Ботев, затова и Вазов се пита – щеше ли Ботев да завие към Тюйлери? Къде точно Ботев се е канел да драсне клечката на революцията? А и без Ботев Париж непрекъснато е бил под парата на революциите (и контрареволюциите). Да там се случва нещо светло – „*марселеза не се*“, но другото е с половин уста – революцията „бухтя“, летя „кат бясна“, битките са страшни, а победите са в дим (виждаме пепелищата зад дима).

Ако Априлското въстание е недоносче, съединението е износено добре, ражда се едно здраво и розовобузесто политическо същество. Кой помагал, кой пречел, къде били великите сили, къде гледал Цариград, какво ставало в „Марково коляно“ – това са детайли, които могат да се разискват, но за всеки българин е ясно – съединението успя. И успя по един учудващо ясен и категоричен начин, почти всички се съгласяват или не възразяват (единствен крал Милан се втурва да брани Берлинския конгрес). Има една снимка, на която се вижда построена арката на победителите в Пловдив – и те (победителите) са много на брой. Вазов не е сред тях. А пък К. Величков съвсем – съединистите го пращат да товари сандъци на гарата заедно с други съмнителни поддръжници-противници на съединението.

В спомените на Борис Вазов се споменава за стихотворение, което Ив. Вазов му рецитира, всяка строфа от него завършвала с рефрена „*Не, туй съединение не го разбирам!*“ (Вазов, 1949, р. 14). Коя е творбата, за мен си остава загадка.

Ето целия спомен на Борис Вазов по въпроса:

„Съединението – една велика идея, придружена с партизански крайности. Брат ми беше потресен от тях. Един ден той ме извика (тогава бях във II клас) и ми прочете едно току-що написано стихотворение от пет куплета с по пет стиха. Всеки куплет завършваше с думите: „*Не, туй съединение не го разбирам!*“ Той ме попита как го намирам. Без да му

¹⁶⁴ Това е „прелестта на уединението или по-добре – на свободата“, „човек добива нужда да се отстрани (к.м. – Ж. Ив.) за минута от мълвата и суетата“, „да гръхне божия въздух в пълнейша свобода и нестеснение“. Тук, в „Пейзаж“ и по Ломското шосе (а не в Рила или Родопите) изригва: „Природата! Аз никога не съм застава пред нея без най-гълбоко умиление, без да се препълни съществуването ми с най-благите и тихите усещания.“

дам, поради стеснение, някакъв подробен отговор, той заключи от държанието ми, че такова стихотворение е неуместно, скъса го и го хвърли в кошя пред мене. Стихотворението не беше против съединението, а – против станалите преследвания.“ (Вазов, 1949, р. 14).

Вазовото „участие“ в Съединението (разказва за своята участ след Съединението пред проф. Шишманов) е горе-долу следното:

Като член на падналото правителство, аз се видях естествено в неприятното положение на угнетен и преследван опозиционер. Наистина, възтържествуващата партия ме менажираше. Аз не бях малтретиран, като някои от приятелите ми, довчерашни властелини, които бяха или насилствено турени в редовете на армията (Ст. Костов), или заставени да служат като хамали на гарата... Сам аз останах пасивен зрител на всичко, което произлизаше, чувствайки неловкостта на своето положение на съединист, комуто знамето е грабнато. (Шишманов, 1976).

И тъй: защо съединението се оказва небрано лозе за Вазов? Защо той не е рамо до рамо със Захари Стоянов и Чардафон? Най-краткият отговор е: защото те пеят „Моята молитва“ на Ботев и особено нейната разрушителна втора част. За Съединението няма оди и лирически апотеози, героите на пловдивския преврат са закъснели за епопея на забравените.¹⁶⁵

Към 1887 г. положението на Вазов е твърде сложно. Времето след Съединението не е неговото време, то е „време на тръни“. Твърдата ръка на Стамболов не създава никакъв комфорт за певеца на нацията. Тази атмосфера е намерила очертанията си в разказа „Тъмен герой“ (Разказ из смутните времена):¹⁶⁶

Историята на никоя европейска революция в XIX в. не е отбелязана с такива безпощадни зверцини и подли жестокости. Ни една от тия революции няма Конарета, Старопатиците, със зверските изтезания!

Това не е Април 1876, а Нова България след 1887 г. Тя е смутна, объркана, притисната, притискана, стенеща (откъм граждански права и свободи), процъфтяваща (по сухи икономически и инвестиционни показатели). Вазов се плаши от такава България. В нея, като че ли, потичат кървавите реки на насилието и терора, характерни за Френската революция.

Текли са кървави реки, падали са хиляди глави, сривали са се тронове и царства, но тия събития са били само страшни – не гнусни по жестокостта си. Да убиеш един въоръжен и опасен за тебе неприятел е простително, то е природният, жестокият природен закон на самозащитата, макар че и него граф Толстой счита за престъпление и дело несъвместимо с високия идеал на християнството.

В родината, която тъй страстно и мечтателно е дочакала свободата и толкова светли планове е кроила за полета на народния гений, има и тъмна страна, тъмни герои, тъмни събития. Тъмни, а Вазов подчертава – „грозни“, „гнусни“. Европейци сме, но не дотам – и Вазов установява тази недостатъчност, в остатъците от азиатска жестокост: „...да изтезаваш или да накараш да изтезават една вързана и беззащитна жертва, без полза, без нужда, често без да я познаваш, това е варварщина на канибал, обяснима само чрез най-ниското културно равнище; а понеже ние сме европейци и прогресивен народ“.¹⁶⁷

Дори по време на Съединението Вазов се плаши от настървението и вътрешната готовност на „чардафоните“ да прекратят всякакви граници. Видът на хората в кръчмата „Марково

¹⁶⁵ В „Моята молитва“ блика „такова пламенно негодувание против религията и духовенството, шото хрисимите чеда на еснафството, Вазов и Величков, идваха в ужас (к.м.) от тях.“ (Унджиев, 1975, р. 502).

¹⁶⁶ Тъмният герой крачи из сенчестите улици на мрачното време, а това е времето на свободна България, Нова земя е това! Откъде дойдоха палачите сред самите нас? Наши си палачи – както дядо Йоцо пипа и усеща „българския паша“, така тук е налице усещането за наше злодейство. В страната рай! „По райските долини/ пътувам фърковат./ Навред картини чудни/ и божа благодат!“ На кой Вазов да хващаме вяра? („По райските долини“, юли 1883, Хисар). „България рай е земни“ („Отечество“).

¹⁶⁷ Геополитическият (цивилизационен) избор е направен: не сме азиатци, не сме диваци, не сме варвари.

коляно“ събужда у него сравнения с насилията и кръвта на Френската революция, а за Вазов е извън всякакво съмнение, че в Пловдив се ръководят от сценария на якобинския терор:

*Из тая знаменита тогава, несъществуваща сега кръчма, якобинците, облечени във фантастични и театрални дрехи, разнасяха терора над победените съединисти, които минаха за роялистите на Французката революция – понеже се копираше Французката революция...*¹⁶⁸

Сантименталната разходка над Франция показва респекта и страха, Вазов се побоява от размаха и хаоса, от радикалните превратности и кръвопролития на това славно, но страшно време. Стреснат и очарован едновременно, сред сблъсъка на старо и ново (идеи нови и шампоанско вето), объркан от смешението на прогрес и терор, на форми, които „уплашват века“. Да, движението е напред, но усещането за „рай и пъкъл“ е непреодолимо; революцията не е полет, тя „бухтя“, тя е трясък, тътен, земетръс. Да, „марселеза пе се“, но чувството за полет е съчетано с определението „бясна“; революцията „лети като бясна“ (но е и „крилат херувим“). И фигурите на революцията са двусмислени – героични и заплашителни, възвишени и опасни – Волтери, „Дантони заклани“, „Бонапарт грозний“. Пасажът за Френската революция започва с „Напред“, но завършва с горчиво заключение – „Историята й още трепери от тях!“ Трепери чак до нашето Съединение, което „импортира“ френска революция не само през празните и пияни кратуни на чардафоните в кръчмата „Марково коляно“, но и съвсем методично през Цюрих и от Запад:

[Гороломов]...зе историята на Французката революция със себе си и полетя към България.

Внимание: Съединение! И френският модел излиза на преден план:

Гороломову в главата оживя сега образът на Французката революция с великите ѝ мъже. Пловдивската можеше твърде добре да приеме характера на френската и да се прослави с Робеспьеровци и Дантоновци.

Според „Епоха-кърмачка...“ Пловдивската революция (Съединение) копира Френската революция. Вярно е, че няма глави на гилотината, но други церемониални актове са изпълнени.

Гороломов сваля шапката и произнесе разпалена реч, която се зафана с думите, на мода тогава: „Анибал е пред портите“... (по подражание на Френската революция) и се завърши със следващото обръщение към княза, пародия от рефрена на „Шуми Марица“.

За „Нова земя“ Вазов е наясно, няма да мине без катаклизми:

... велика задача, неосъществима без революции и без опасни потресения за страната...

Но в съединението се съчленяват националната революция и социалната революция – пеят се двете части на „Моята молитва“, а втората, опасната част се подклажда с нещо отвън, което „изхайгува“ и се прави от „лоши другари и от революционерни брошури“, които идват „отнякъде от Европа“.

Същинският атрибут на революцията е кръвопролитие, пловдивската революция символично изпълнява и това условие:

... убийството на капитана Райча и Тодорова, които принадлежеха на двете противни партии. Това трагическо нещо, без което революцията би станала „суха“...

В историческата перспектива идва геополитическото обобщение, заговаря национално-историческата преценка:

България и Европа се пробудиха пред едно свършено дело. Никога революция не изнепада повече и не учуди по-малко: тя избухна в най-пълната тишина; тя се показва най-естествена, защото беше най-справедлива.

Какво ти тук „Марково коляно“! Какви ти рунтави калпаци и пияни конарци!

От Берлин, София, Париж и Лондон, от връх Шипка и Батак нещата изглеждат другояче:

...цял един възхитен народ – революцията за съединението...

¹⁶⁸ Сливница. (Възпоминания по случай един кръвав юбилей). Публикацията е от 9 ноем. 1901 г.

Революцията за съединението се извърши леко, тихо, бързо, безкръвно. Тя стана толкова леко, свободно, охолно, щото беше почти игрива и има моменти, когато тя изглеждаше като опереточен фарс. Правителството падна, както никое правителство не е падало: без борба, без противение, без да причини или даде жертва. Революцията прегърна и завърши народът, а я почна една партия. Защото всичките преврати така ставаха.

Септемврийската революция (1885) беше не само политически преврат, тя беше преврат и в българската история. Тъй заключава Вазов. Вазов не доживява септемврийската революция? метеж? въстание? от 1923 г.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Страхувам се, че не знаем каква ни е революцията, къде са ни бунтовете и въстанията, докъде сме с превратите и контрапревратите; какви са последиците от бурната историческа деятелност, чиито същности и смисли се скитат неназовани и неопределими.

В езика на 90-те години на XIX в. бунт, въстание и революция почти изчезват (1900 – бунтове в Шабла и Дуранкулак), въпросът за Македония несполучливо катастрофира в едно въстание и българските въжделения се отправят към друга дума – „война“. Очакват ни три войни с международно участие и една гражданска война. Но в 90-те години цари историческо безгрижие. Революция се връща към едно физиологическо поле, което помним от записките на Захари Стоянов.

Отпред си печеш ръцете и краката, а отзад като че те теглят гладни кучета. [...] На всичко това бе причина гладът, който ни обтягаше червата от три дена насам... Революцията от час на час взема по-страшни размери, струва ти се, че разсърдени котки се изправили на гърдите ти и драцат ли, драцат... [...] Думата „хляб“ произвеждаше в мене цяла революция.

В езика на Бай Ганьо (да речем, санким, де) революция се появява трикратно и далеч по-откровено, за да отбележи неистов глад и сериозни стомашни проблеми.¹⁶⁹

- Пък гладен, в стомаха му революция, но за какъв бяс ще си дава паричките на вятъра, когато е поканен на обед?

- – Вий да не сте гладни? – попита го студентът, като чу революционните сигнали.

- ... измъкна размасления кашкавал, отрязва си сух хлебец и почна да задушаваш революцията, като мляскаше до такава степен апетитно, щото и най-ленивата швейцарска крава би му завидяла.

Времето на същинските революции е утихнало, дошъл е редът на физиологията, иронията и гротеската. До окопите пред Одрин и Дойран, до „Ах, летете, ескадрони“ и „Десет трупа/ от брега/ плюснаха тежко/ в мъртвите мътни води на Марица“ има още време.

БИБЛИОГРАФИЯ

Anscombe, F. F. (2012). The Balkan Revolutionary Age. The Journal of Modern History, 84(3), 572-606. doi:10.1086/666053

Breunig, C. (1970). The age of revolution and reaction, 1789-1850 (1st ed.). New York,: Norton.

Chapman, V. L., & Lindroth, D. (1999). The age of revolution, 1750 to 1914. New York, NY: Facts on File.

Cicektakan, N. C. (2015). Great Britain and the Ottoman Empire: British Discourses on the ‘Ottomans’, 1860-1878. (PhD), University of Essex, Retrieved from <http://repository.essex.ac.uk/id/eprint/15416>

¹⁶⁹ Това е езикът на остатъците от Хвърковатата чета, безнадежно гладни бродещи из Балкана с едничката мисъл да оцелеят (отърват кожата).

Downing, D. B. (2019). Just Theory: An Alternative History of the Western Tradition: National Council of Teachers of English.

Hobsbawm, E. J. (1962). The age of revolution, 1789-1848 (1st ed.). Cleveland,: World Pub. Co.

Hobsbawm, E. J. (1975). The age of capital, 1848-1875. London: Weidenfeld and Nicolson.

Hobsbawm, E. J. (1987). The age of empire, 1875-1914 (1st American ed.). New York: Pantheon Books.

Kierkegaard, S. (1978). Two ages : the age of revolution and the present age : a literary review. Princeton, N.J.: Princeton University Press.

Lake, D. A., Rothchild, E. D. A. L. D., & Rothchild, D. S. (1998). The International Spread of Ethnic Conflict: Fear, Diffusion, and Escalation: Princeton University Press.

Вазов, Б. (1949). Спомени за брата ми. In Иван Вазов : Сборник от спомени, материали и документи. София: БАН.

Розанов, В. (2019). Весъ В. Розанов: Strelbytskyu Multimedia Publishing.

Унджиев, И. (1975). Христо Ботев – живот и дело. София: Наука и изкуство.

Шишманов, И. (1976). Иван Вазов. Спомени и документи. София: Бълг. писател.

ЗА УНГАРСКИЯ МОДЕЛ НА КНИЖОВНОЕЗИКОВО СТРОИТЕЛСТВО

Лиляна Лесничкова

Доцент, д-р

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме: Превратната история на унгарската държава е участ и на книжовния унгарски език. Целта на статията е да се проследи формирането на специфичния облик на унгарския книжовен език, чийто своеобразен исторически път слага незаличим отпечатък върху цялостната му същност и обуславя особеностите на неговото функциониране. Разкриването на спецификите при възникването, изграждането и развоя на стандартния унгарски език подпомага осмислянето и интерпретацията на явления, процеси и тенденции в езиковата реалност на съвременното унгарско общество, където резултатите от това своеобразно развитие се наблюдават „в действие“.

Ключови думи: унгарски език, езиков стандарт, история на книжовния език.

JEL: Z110

ABOUT THE HUNGARIAN MODEL OF LITERARY LANGUAGE CONSTRUCTION

Lilyana Lesnichkova

Assoc. Prof., PhD

St. Kliment Ohridski Sofia University

Summary: The cataclysmic history of the Hungarian state is also reflected in the Hungarian language. The purpose of this report is to trace the formation of the specific appearance of Standard Hungarian, whose unique historical path imposes an indelible mark on its whole essence and determines the peculiarities of its functioning. Revealing the specifics of the emergence, construction and development of a standard variety of Hungarian language helps to understand and interpret the phenomena, processes and trends in the linguistic reality of contemporary Hungarian society, where the results of this development are being observed "in action".

Keywords: hungarian language, standard language, history of the literary language

JEL: Z110

Съвременният унгарски език съхранява следи от много епохи, междуезикови влияния, кръстосвания и прониквания. Създаването, изграждането и функционирането на книжовния език не може да бъде разглеждано отделно от историята на унгарските земи и унгарския народ като цяло: те са в толкова тясна взаимозависимост, че промените в историческата съдба на унгарската езиковата общност и на нейния език протичат паралелно.

Своеобразният исторически път, който унгарският книжовен език¹⁷⁰ изминава, слага незаличим отпечатък върху цялостния му облик и обуславя особеностите на неговото функциониране. Посоката на езиковото развитие се диктува в значителна степен от обществения фактор, от протичащите социално-политически и културно-исторически промени. Така превратната история на унгарската държава се превръща в участ и на книжовния унгарски език. Въпреки че самостоятелното му съществуване започва преди около 3 000 години, де юре унгарският се налага като официален държавен език едва след 1844 г., а де факто – след 1867 г. Дотогава ролята на държавен език изпълнява латинският, а за по-кратки периоди от време –

¹⁷⁰ В настоящото изложение понятията *книжовен език*, *стандартен език* и *езиков стандарт* се употребяват синонимно.

при император Йосиф II (1784 – 1790), както и по времето на абсолютизма (1849 – 1867) – немският.

Специфичната историческа съдба на унгарския народ и на неговия език сякаш винаги е „подтиквала“ езиковедите да разглеждат своя обект на изследване като система, която възниква, функционира и се развива в историческото време и пространство на унгарското общество. Затова и въпросът за изграждането на книжовния език е колкото лингвистичен, толкова и културно-исторически. От дистанцията на времето е трудно да се определят първоначалните подтици и мотиви за стандартизация. Безспорно обаче те са свързани с определена степен на общественото развитие. Ето защо най-краткият отговор на въпроса как се е стигнало до създаването на унгарския книжовен език би бил: от една страна, по социални причини, а от друга – поради историческата необходимост от устойчива книжовна норма.

Столетия наред (IX – XVI в.) унгарският език съществува само като съвкупност от диалекти с различен териториален обхват и различни лексикални, фонетични и граматични характеристики. Плод на диалектното разнообразие са нееднородните прояви на речевата практика. Дълго време диалектите изпълняват ролята и на писмен език, за чийто по-висок стил в сравнение с говоримата реч свидетелстват лексиката и някои синтактични особености.

Фактът, че унгарското население обитава единна територия, слабо разчленена в географско отношение, подпомага хомогенизацията на езика. За осъществяването на процеса допринася появата на писмеността, която създава необходимите условия за езиковата стандартизация, за превръщането на народността в нация, за социалната модернизация като основен залог за езиковия стабилитет. Първоначално писмеността играе незначителна роля и има твърде ограничен обхват: от нея се ползва една малка обществена прослойка в средищата на духовния живот – църквата, манастирите и кралският двор.

През XIV в. се създава значителна по обем църковна литература на унгарски език, в манастирите се превеждат части от Библията, псалми, молитви, жития на светци, тъй като църковното слово на латински език оставало чуждо и неразбираемо за масите.

От втората половина на XV в. датират първите унгарски писмени паметници със светско съдържание. Тогава е поставено началото и на кореспонденцията на унгарски език. За по-значително влияние на писмеността обаче може да се говори едва след разпространението на книгопечатането в Унгария. С навлизането на печатната книга се създава ново информационно пространство, което дава възможност да се вербализират когнитивни промени, да се активизира формирането на читателския вкус. В резултат на един постепенен, но все по-настъпателен процес на съзнателно и целенасочено търсене на езиково единство, тези два фактора – писменост и книгопечатане – не само позволяват, но и налагат създаването на езиков вариант, който по социален престиж да се извисява над диалектите и да обслужва равностойно всички сфери на обществения живот: публична и частна, официална и неофициална, т.е. да изпълнява успешно функциите си на общонародно средство за общуване и същевременно да бъде стожер на традицията.

През Средновековието обаче все още не може да се говори за единен унгарски книжовен език по две основни причини. От една страна, книжовността по онова време все още изпълнява незначителна социална роля, тъй като не съществува голяма обществена потребност от огромяване. Писменият унгарски език е с ограничена употреба и отговаря само на специфичните нужди на малка част от обществото – феодалната аристокрация и църквата, докато широките народни маси са неграмотни. От друга страна, унгарските диалекти, които тогава са единствената форма на съществуване на унгарския език, били доста близки помежду си, различията между тях не издигали комуникативна бариера пред носителите на различни местни говори за разлика от диалектното многообразие на българския език, което се отразява върху книжовната практика и усложнява процеса на нормативното му изграждане [4: 363].

С развитието и усъвършенстването на писмения език се усложнява и ролята на унгарския език като средство за общуване. Постепенно писменият език започва да влияе все повече на териториалните диалекти. Установяват се първите признаци на езиково унифициране

(главно в правописа и в употребата на определени стилистични форми), при това както в манастирската литература, така и в тази на кралския двор. Макар че създадените по това време кодекси се характеризират като цяло с диалектна пъстрота, прави впечатление високият брой „йокащи“ (ö-ző) кодекси, което показва, че ö-формите започват да се утвърждават като норма в манастирската книжнина. Кралската канцелария налага сравнително единен правопис, стреми се към уеднаквяване на словоформите и към заличаване на диалектните различия в езиковата употреба на писарите от различните региони на страната. До установяването на нормативен езиков вариант обаче така и не се стига. Турското владичество (1526 – 1686) прекъсва процесите на езикова стандартизация: някогашната силна унгарска кралска власт рухва, а заедно с нея и средновековната унгарска църковна култура.

Разпокъсаността на страната на три отделни части изправя унгарския език пред двойна заплаха. От една страна, в окупираните от турците територии перспективите за по-интензивно езиково развитие са сведени до минимум или напълно липсват. От друга страна, променените социално-икономически условия са благоприятни за самостоятелното развитие на унгарския език в Трансилвания и за постепенното му отдалечаване от езика в Кралска Унгария. Заслуга да не се стигне до такъв сценарий имат обновителните идеи на Реформацията, която е отчасти и движение за езикова свобода, за правото да се изразяваш публично на родния си език. Така през втората половина на XVI в., въпреки неблагоприятните външни условия, процесът на формиране на единен, нормативен езиков вариант получава нов тласък. Култът към майчиния език укрепва националното самосъзнание и стремежа да се култивира националният език в многонационална Унгария. Латинският продължава да доминира като език на високата култура, но значително се разширяват функциите и на унгарския език – той се налага в богослужението, литературата, книгопечатането. Писателите реформатори пишат изключително на унгарски език, радаят за унгарска култура и просвета, самоотвержено разпространяват творбите си сред неграмотните маси и така настойчиво проправят пътя към езикова стандартизация и нормативизация.

Значителен принос за адаптирането на езика към новите потребности на времето имат няколко ключови произведения: първата унгарска граматика на Янош Силвестер от 1539 г. (*Grammatica Hungaro – Latina*), която, макар и написана на латински, полага основите на унгарската езиковедска литература и представлява първи опит да бъдат предадени на унгарски редица латински граматични понятия; десет години след отпечатването ѝ (през 1549 г.) се появява първият учебник по унгарски правопис – „*Ortographia Ungarica*“ на Матяш Деваи-Биро; през 1590 г. във Вижой излиза цялостният превод на Библията, дело на писателя Гашпар Кароли; а през 1653 г. в Утрехт вижда бял свят „Унгарска енциклопедия“ на Янош Апацаи-Чере с неогреничен принос в създаването на научен стил и език. Откриването на училища с преподаване на унгарски език увеличава броя на грамотното население и също катализира процеса на езикова нивелация и унификация на книжовната практика в различните области на страната.

В началото на XVIII в. се променя вътрешната структура на унгарската езикова общност. Възстановено е единството на Историческа Унгария, като Трансилвания остава автономна област. Масовото придвижване на хора – разселване, изселване, заселване – води до смесение на езици и диалекти, а впоследствие – и до приближаването им един към друг. Множество села прерастат в многолюдни градове [6]. Формира се високообразована благородническа прослойка, приближена на императрица Мария-Терезия. Унгарският обаче е смятан за език на селяните, на низшето съсловие и това го правело неподходящ за наука, право и литература. Ето защо видни унгарски общественици, поети и писатели се обединяват около идеята за модернизирание на езика като фактор за просветно-културно развитие. Зародилото се през 70-те години на XVIII в. просвещенско движение и свързаната с него активна дейност по обновяване на унгарския език прераства в национална програма за превръщане на унгарския в модерен европейски език и дава последния голям тласък в процеса на езикова стандартизация. Макар да е тясно свързано с Европейското просвещение, движението за култивиране на

унгарския език има своя специфика, произтичаща от условията, в които възниква: официален език в страната е латинският, почти 60% от населението не говори унгарски, столетия наред майчиният език на владетеля е немски, а седалището му е в столицата на друга държава. Липсата на национален суверенитет придава на унгарското езиково-културно дело политическа значимост, обвързва го с въпроса за човешките права и го превръща в могъщ инструмент за укрепване на народностното самосъзнание, за духовно възраждане на унгарския народ.

Подетото от Ференц Казинци и сподвижниците му движение за езиково обновяване е всъщност цялостна програма за езиково планиране, която чрез създаване и попълване на терминологичните системи в специализираните научни области не само обогатява книжовния лексикален фонд и ускорява езиковата кодификация, но и разширява функционалните параметри на унгарския език, а впоследствие води до промени и в неговия статут. Продължават интеграционните и унификационните процеси, започнали по време на Реформацията, но докато тогава те се изразяват в центростремителна динамика за консолидиране и единство на говорната основа, в просвещенската езикова платформа усилията са насочени към окончателно формиране и утвърждаване на нормативната система, към нейното стабилизиране и кодифициране, към обогатяване на речниковия състав, уеднаквяването на правописа и т.н. Изковани са хиляди нови думи, отпечатани са над 100 унгарски граматики, правописни помагала и речници [3: 545]. Макар да не са лишени от субективни и пристрастни оценки, те допринасят, от една страна, за изкрystalизиране и доутвърждаване на правилата на новоунгарския като общонационален език, а от друга – за укрепване на националното самосъзнание и усещането за принадлежност към определена общност.

През 1825 г. се учредява Унгарско научно дружество (предшественик на Унгарската академия на науките) с мисията да поеме грижата по развитието и опазването на унгарския език. Така въпросите на родния език и езиковата правилност се поставят на нова, научна основа.

Издаденият през 1832 г. академичен правописен правилник, който е първият кодификационен документ в областта на унгарския правопис, унифицира нееднородната правописна практика. През XVII и началото на XVIII в. в Унгария има няколко регионални писмени форми, но книжовниците успяват така да ги обединят, взимайки отделни морфологични и фонетични явления от различните диалекти, че нормативният език да бъде еднакво близък до носителите на народните говори и еднакво отдалечен от тях. По този начин се осуетяват и някои сепаратистки намерения в Трансилвания, която години наред е независимо унгарско княжество.

Отличителна черта на книжовния унгарски език е полидиалектната му основа, макар че при неговото конструиране и нормативно изграждане надделява принципът на авторитета. По културноисторически причини особеностите на североизточния диалект формират сърцевината на книжовноезиковата система и се утвърждават като най-престижни. За превеса на североизточните и източните (трансилванските) говори над западните (заддунавските) и за налагането им като консолидиращо ядро на унгарския книжовен език голяма заслуга имат писателският кръг около Ференц Казинци, книжовните и образователните средища в източните и североизточните райони на страната (Шарошпатак, Дебрецен, Дюлафехервар, Надед, Каша, по-късно и Коложвар), както и авторите на първите езикови наръчници – граматични, ортографи и лексикографи, чийто роден говор е североизточният унгарски диалект. И още нещо: източните говори са били смятани за автентични, „чисто унгарски“, за разлика от западните, които изпитвали силното влияние на немския език [4: 368].

Въпреки че движението за обновяване на езика се заражда първоначално в североизточната част на Унгария, скоро след това то се прехвърля в столицата и през втората половина на XIX в. градът бързо се утвърждава като духовен, икономически и политически център с нарастващо влияние върху останалите региони и с решаваща роля в процеса на стандартизирането на унгарския език. Хиляди хора от различни краища на страната, с различни езикови навици, прииждат в Будапеща, за да търсят препитание. През 1880 г. делът на унгарското население в столицата е 56,8%, а през 1910 г. нараства на 85,9%. По същото време

унгарците съставляват вече 77,5% от градското население, а 88,9% от него говорят унгарски език [5: 7]. На прага на XX в. различните унгарски териториални говори са вече масово представени в града, като най-силно застъпени са заддунавският, алфьолдският и палоцкият. Така столицата се превръща в своеобразен кипящ казан, в който се претопяват диалектните различия сред населението и се създават условия за протичане на унификационни процеси и в речевата практика, т.е. за формиране на устната книжовна реч.

В резултат на урбанизацията се появяват междинни езикови варианти, които не съвпадат с изходните диалекти, но не са равнозначни и на книжовния стандарт. Заговорва се за „пещенски език“, „градски език“, „градски диалект“ [2: 54]. Създава се езикът на градската буржоазия като пряк предшественик на разговорния книжовен език; появява се и характерната за работническото съсловие и за дребната буржоазия езикова формация като част от не толкова изискания градски народен език. С превръщането на Будапеща в мегаполис се разширява употребата на разговорния книжовен език, а с въвеждането на задължителното образование нараства броят на грамотното население. Ако през 1869 г. в страната има само четири държавни училища, през 1918 г. те вече наброяват 3791 [7].

Като културен и политически център Будапеща съвсем естествено налага езиковия си облик в национален мащаб. Столичната реч постепенно придобива водещо място в развитието на съвременния разговорно-книжовен унгарски език. Така например разликата между звуковете *ly* и *j* се заличава първоначално в „пещенския говор“, а впоследствие изчезва и от книжовния унгарски език. Запазва се само в правописа (срв. *fojt давя, задушавам, потискам* – *folyt течеше; szabja крои, определя* – *szablya сабя*: с буквите *ly* и *j* в съвременния унгарски език се означава един и същи звук) и в някои диалекти (*luk* вм. *lyuk*, *folik* вм. *folyik*). Будапеща и днес продължава да оказва силно хомогенизиращо влияние върху унгарския език и да бъде еталон на престижно речево поведение.

Масовизирането на училищното образование, наред с индустриализацията и урбанизацията на живота, с ускоряването на научно-техническите завоевания и с въвеждането на задължителната военна служба, подпомага експанзията на книжовния език. Градските говори силно се повлияват от книжовната формация и показват тенденция към все по-плътено приближаване до нея и същевременно към сближаване помежду си. Паралелно с този процес протича и отстъплението на традиционните териториални диалекти. Тяхната социална база започва да се стеснява и те постепенно губят свои характерни отличителни черти, комуникативни функции и сфери на употреба. Книжовният език се издига функционално над всички диалекти и поема ролята на тяхно обединително звено, на представителна, общозадължителна, високо обработена езикова формация, която осигурява спойката между различните социални слоеве.

Появата на устната книжовна форма е силно повлияна както от писмения стандарт, така и от езика на масите, стичащи се от различни диалектни области към столицата. През втората половина на XIX в. устната книжовна реч се характеризира с ясно изразена териториална диференциация: например говорът в Трансилвания, в североизточната част на унгарското езиково землище, се отличава съществено от говора в Западното Заддунавие. Основната роля за нивелиране на различията между тях се пада на църквите и училищата. Образованите слоеве на населението се стремят да следват в устната си реч специфичната за писмения език нормативна система – форми, изрази, конструкции, начин на изразяване.

В началото на XX в. около литературното списание „Нюгат“ се оформя нов кръг от интелектуалци, които се ангажират с изработването на естетическа програма за развитие на унгарската литература, тъй като с нея традиционно се отъждествява обхватът на стандартния език. Приоритетна насока в програмата е приобщаването към модерните литератури. С тази цел се подема инициатива за стилистично обновяване на унгарската художествена литература. Поставя се началото на нови литературни търсения, които да изведат унгарската литература от тесните рамки на национално ограниченото до висините на световно значимото. Онова, което обединява творците около списание „Нюгат“, са общите естетически принципи

и идейни виждания за естеството на литературата – тя трябва да носи естетическа наслада, затова изразността на езика придобива първостепенно значение. Водещ принцип става не какво ще се каже, а как ще бъде казано. Въведените иновации са известни като втори период на модернизация на унгарския език, но поради по-тесния мащаб на дейност усилията на интелектуалците не прерастват в национално движение.

В заключение можем да обобщим, че изграждането на писмената, а впоследствие и на устната форма на съвременния унгарски книжовен език е продължителен и сложен процес, белязан от периоди на възход и застой, тясно свързани с обществено-политическия и културния живот на унгарската езикова общност. В началния етап от историческата си еволюция унгарският език функционира като групов език с ограничен обхват на приложение, постепенно прераства в съсловен език на образованата интелигентна прослойка, а с разширяването на социалната си база и сфера на употреба се издига до стандартен език. За утвърждаването му като универсално средство за комуникация между различни по социален и професионален статус представители на унгарската общност допринася идеята за националната държава, възникнала през XIX в., когато езикът поема „ролята на символ и заместител на националното единство“ и се превръща в основно средство за политическо, икономическо и социално оразличаване от „другия“ [1: 72].

Познаването на спецификите при възникването и изграждането на стандартния унгарски език позволява да се установят някои по-устойчиви процеси и тенденции в неговата еволюция, да се набележат възможни посоки и перспективи на развитието му; нещо повече: помага да се осмислят и интерпретират явления и промени в речевата практика на съвременната унгарска езикова общност с оглед провеждането на адекватна и ефективна езикова политика.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Ищван Немешкюрти. Унгарската култура през вековете. София: ИК „Гутенберг“, 2002.
2. Balázs Géza. A pesti nyelv. – In: Napút 2007, № 1, 53–57.
3. Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán. A magyar nyelv története. Budapest: Tankönyvkiadó, 1989.
4. Kiss Jenő – Pusztai Ferenc. A magyar nyelvtörténet kézikönyve. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2018.
5. Kocsis Károly – Tátrai Patrik (szerk.). A Kárpát–Pannon-térség változó etnikai arculata a 15. század végétől a 21. század elejéig. Budapest: MTA CSFK Földrajztudományi Intézet, 2015.
6. Mirnics Károly. A magyarság demográfiai helyzete a Délvidéken a trianoni döntés nyomán. – In: Kisebbségkutatás, 2000, № 2, 234 – 241.
7. Pukánszky Béla – Németh András. Neveléstörténet. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996. <<http://mek.oszk.hu/01800/01893/html>> [23.06.2020]

ЗАВЕТЪТ НА МИНАЛОТО ЧЕРТАЕ БЪДЕЩЕТО ЗА ЕДИН КРАЕВЕДЧЕСКИ ПРОЕКТ

Васил Колев

Доцент, д-р

Академия за музикално танцово и изобразително изкуство

„Проф. Асен Диамандиев“ – Пловдив

Резюме: Статията разглежда огромния труд положен при събирането на автентично народно творчество от Благоевградски регион през 80-те години по инициатива на местния учител по български език и литература Георги Христов, като се прави съпоставка на начинанието със съвременните модели на организация и изпълнение на проекти.

Ключови думи: проект, фолклор, културно наследство.

JEL: Z110

THE TESTAMENT OF THE PAST DRAWS THE FUTURE FOR A LOCAL HISTORY PROJECT

Vasil Kolev

Assoc. Prof., PhD

Prof. Asen Diamandiev Academy of Music, Dance and Fine Arts, Plovdiv

Summary: The report examines the great work done in collecting authentic folk art from the Blagoevgrad region in the 80s by the initiative of the local teacher in Bulgarian language and Literature – Georgi Hristov, comparing the initiative with modern models of organization and implementation of projects.

Keywords: project, folklore, cultural heritage.

JEL: Z110

Към момента управлението на проекти е основен инструмент за ефективно и ефикасно разпределение и разходване на ресурси. Дисциплината се развива изключително бързо през XX в. и се оформя, като самостоятелно направление в мениджмънта, но за неговото начало няма единодушно мнение. Авторите изследвали въпроса са разделени на две в своите мнения.

Част от тях смятат, че не може да бъде определено начало на развитието на управлението на проекти, тъй като е резултат на естествена еволюция и е било практикувано през историята на човечеството, като в защита на своето мнение те посочват древните цивилизации и изграждането на древни постройки, паметници на културата и структури, които изискват огромни ресурси, работна сила, много години на работа, предварително планиране и прецизно изпълнение.

Втората група изследователи смятат, че началото на управлението на проекти е поставено в ранните години на XX в. от Анри Файол и принципите му за административния мениджмънт. В своя защита те изтъкват липсата на запазена обстойна и целенасочена документация за мениджмънта и специфичните техники на управлението на проекти при изграждането на древните постройки и структури.

Ако приемем, че Анри Файол през 1098 г. е поставил началото на съвременната дисциплина – управление на проекти, през годините до 1979 се развиват основните постулати в теорията на управлението на проекти с разработките на Анри Файол, Хенри Гант, Морган Уокър и Джеймс Кели, Пиер Кох и др. До 1979 г. не е настъпила революцията в информационните технологии и изобретяването на мултифункционалния персонален компютър, който има висока ефективност в управлението и контролирането на сложни проектни графици.

В Народна Република България, както е било наименованието ѝ през същата 1979 г., все още не е навлязла официалната терминология за управлението на проекти и принципите на проектното финансиране, компютрите не са навлезли масово в употреба, управлението на страната и властта е в ръцете на Българската комунистическа партия в лицето на Политбюро и Централен комитет на партията (ЦК на БКП), които вземат стратегическите решения за бъдещето на страната, на отделни отрасли и сектори.

През 1979 и 1980 г. се провеждат две събития, които очертават бъдещето на образованието – Пленум на Централния комитет на Българската комунистическа партия и Първи конгрес на народната просвета. Предстои и навършването на 1300 години от създаването на българската държава през 1981 г.

Проведеният на 16 и 17 юли 1979 г. Пленум на Централния комитет на Българската комунистическа партия е с дневен ред: Обсъждане на проект за тезиси на ЦК на БКП за развитието на образователното дело в Народна Република България и докладчик др. Тодор Живков. Във встъпителното си слово Тодор Живков отбелязва, че пред образованието се поставя нова генерална цел: „Многостранно развитие на личността и нейната пълноценна реализация в живота“. „Възпитанието на цялостна, многогранно развита личност – ето основата, върху която трябва здраво да стъпи цялото ни образование, цялата система на подготовка и преподготовка на кадрите в нашата страна.“ [10]. Пак там Живков отбелязва, че в тезисите не е засъгледено в необходимата широта изучаването на българския език и литература в сравнение с други въпроси, което се поема и препоръчва и от други докладчици на пленума.

На 12 и 13 май 1980 г. е проведен Първи конгрес на народната просвета, на който са приети: доклад – „Високата мисия на образованието – отговорност пред бъдещето“, изнесен от Людмила Живкова, и „Харта на българския учител“.

В брой пети от същата година в органа на Министерство на народната просвета и Централния комитет на Съюза на българските учители – методическото списание „Български език и литература“, се публикува статията „Обучението по български език и литература – пред нови хоризонти“. В нея се очертават насоките за работа на учителите по български език и литература, според която в приетите от изброените форуми документи „с по-голяма дълбочина и убедителност са очертани сложните взаимовръзки на образователното дело и конкретно на обучението по роден език и литература с историческата мисия на културата, със задачите на Общонационалната програма за естетическо възпитание.“ [9]. Пак там се подчертава използването на нови подходи при преподаването, трудовото възпитание на учащите се, свързването на урочната с извънкласна дейност. „През учебната 1980/81 г. извънкласната работа по роден език и литература трябва да се обогати по съдържание и форма и да се подчини на целите и задачите на единния учебно-възпитателен процес. 1300-годишнината на българската държава създава ползотворна атмосфера за осъществяването на извънкласна дейност с изключително силен патриотичен заряд... да се разкрива ролята на родния език за запазване на българската националност, за създаване на културни ценности...“ [9].

В тази обстановка учителят Георги Христов – преподавател по български език и литература в Политехническа гимназия „Яне Сандански“ гр. Сандански си поставя амбициозната цел да реализира образователен проект, свързан с изучаване на фолклора и етнографията в Сандански район чрез експедиционна дейност. След възникването на идеята той очертава целта на проекта.

„Целта бе да се разкрие ролята и ефективността на краеведческата експедиционна дейност по фолклор и етнография за развитието на творческите способности и патриотично възпитание на учащите се, за тяхното нравствено-естетическо развитие в духа на традициите и добродетелите на българския народ, завещани от вековете и съхранени в народното творчество, език и култура.“ [8].

Основен момент след целеполагането е планирането и обвързването на система от занятия, свързани с изследователската работа. Георги Христов набелязва три основни направления на изследванията – местната народна песен, етнографската култура и изучаване на фонетичните и лексикалните особености на местния диалектен говор.

Целевата група в началото на проекта са 31 ученици от деветите класове на гимназията през учебна 1980/1981 г. Наричат се „Диалектоложки експедиционен отряд“. Избира се ръководство на отряда в лицето на учениците Красимира Димитрова, Светлана Бакалова и Атанас Коцелов с научен ръководител Георги Христов, т.е. определен е екипа за управление на проекта.

Впоследствие, през следващите две учебни години, тази група постепенно привлича все повече участници, включително и така наречената група „археолози“, изучаващи античното минало на града.

Определят се дейностите за постигането на целта – съставяне на карта на Сандански район с очертаване на маршрутите, организиране на пътуванията, събиране на предмети, запис-

ване на песни, проследяване на особеностите в говора и диалекта, обсъждане на резултатите в часовете по литература и на специални форуми.

Реализацията на проекта започва от втория срок на учебна 1980/81 г. Участниците се насочват към проучване на характерните черти и особености на диалектния говор в района на гр. Сандански, съпоставяне с чертите и особеностите на останалите диалекти в България и съвременния български книжовен език. През тези няколко месеца до края на учебната година са посетени 13 села и гр. Мелник

Фиг. 1

по няколко лъча от гр. Сандански – с. Дебрене, с. Джигурово, с. Ласкарево, с. Ладарево, с. Любовка, с. Бождово, гр. Мелник, с. Сугарево, с. Рожан, с. Струмяни, с. Цапарево, с. Гореме, с. Игналище, с. Никудин.

Записват се първите народни песни: „Не ти ли рекох порекох войводо“ – от с. Любовка, изпълнена от Стойна Минева на 75 години, записана от Светлана Нечева; „Болна била Злата на амбара“ – от с. Лозеница, изпълнена от Йордана Трайкова на 68 години, записана от Костадин Костадинов; „Денгубин Мите“ от с. Левуново, изпълнена от Дима Кехайова на 72 години, записана от Красимира Димитров. Събрани са първите предмети, които по-късно поставят началото на сбирката за краеведческата изложба. Съставена е карта на посетените села, като са набелязани и селата за посещаване през учебната 1981/82 г. Изготвени са първите три доклада от участниците отразяващи резултатите от диалектоложките проучвания: „Изследване на характерните черти и особености на диалекта в Сандански район в областта на морфологията и речника“, 18.05.1981 г., с автори Светлана Нечева и Красимира Димитрова, научен ръководител Георги Христов. „Изследване на фонетичните особености на диалекта в Сандански район“, 20.05.1981 г., с автор Светлана Богданова Анастасова, научен ръководител Георги Христов. „Изследване на лексикалните особености на диалекта в Сандански район“, 22.05.1981 г., с автор Мария Димитрова Соколова, научен ръководител Георги Христов.

През учебна 1981/82 г. – втората година от реализацията на проекта, в държавата се разгръща всенародно движение под надслов „Народната памет разказва“, което дава допълнителен тласък на изследователската дейност.

„В събирателната дейност се включиха почти всички ученици от училището и в края на учебната година вече разполагахме с над 2 000 експоната за бъдещата изложба. Оформихме

специална група от членовете на експедицията, която се зае с изследване и описание на носии и тъканите в Сандански район. Изработена бе карта на носии в Сандански район. Специални изследвания бяха посветени на „везениците“ в задната част на кошулята и шевиците в женската носия, а също така на голямото богатство на цветове, орнаменти и фигури на престилката, известна сред местното население под наименованието „прегач“ или „скутач“. [8]

В резултат на изследването на облеклото в Санданския район са направени изводите, че то носи в себе си характерните особености на носии в другите краища на българските земи и представлява неразделна част от общобългарското традиционно облекло. Саята е по-къса от кошулята, за да се вижда украсата върху долния край на кошулята. Тя самата е с толкова богата украса от везмо, апликация и ресни, че жените едва смогвали да я довършат „от Великден до Илинден“. Кошулята се характеризира с многото „везеници“ по задните поли, но се среща и „изколница“, т.е. кошуля без везмо. Скутачът (прегачът) се тъче в червено с много цветни черти, едри геометрични орнаменти и цветя, а чорапите се украсяват с ивици и редове от орнаменти в глезените. Важен елемент на носии са накитите и украшенията. През XX в. широко разпространение добива горната дреха изработвана от кадифе – „шутак“, носена успоредно с „шаяка“ (с дълги ръкави) и „клашника“ (с къси ръкави).

Фиг. 2

Учебната 1982/83 е третата и последна от времетраенето на проекта, през която продължава комплексната дейност на етнографската експедиция. Подкрепя се инициативата на учениците да издирват местни носии, с които да се представят на организиран „събор на носии“. Съборът привлича над 60 ученици, които обличат издирените от тях носии от Санданския район и се заснемат. Със снимковия материал на участниците е изготвен албум на носии в Сандански район и географска карта с представяне на носии. Автентичните народни песни, изпяти от възрастните хора по селата и записани от учениците се събират и се оформят в два тома „Пирински народни песни“ и „Огражденски (малешевски) народни песни“, съдържащи общо 512 автентични текста на народни песни. Из-

готвят се доклади и научни съобщения обобщаващи резултатите от изследванията.

На 02.01.1983 г. е проведена научно-практическа конференция с участието на ученици от цялата гимназия. На конференцията са представени разработените доклади и научни съобщения като това за заровския говор в с. Белица, Санданско. Своите впечатления от конференцията споделя пред вестник „Санданска трибуна“ Огнян Костов, ученик в 11 клас в дописката си „Младите краеведи рапортуват“: „На 2 януари т.г. в залата на младежкия

Фиг. 3

дом „Петър Димитров“ младите краеведи от гимназията проведоха конференция за отчитане на своята дейност по изучаване на диалектните особености в говора на местното население. Трета година те посещават селищата в района, водят разговори, записват народни песни и предания, събират и съхраняват богатствата на фолклора.

Конференцията бе ръководена от Светлана Нечева, председател на краеведческата школа при училището. Бе изнесен доклад за резултатите от дейността на научната експедиция. С голям интерес бяха изслушани и съдокладите за морфологичните и лексикални особености в

местния говор, дело на ученичките Мария Соколова и Светлана Богданова. Научните съобщения за говора в с. Ново Кономлади (костурски диалект) и в с. Илинденци (известния в науката „заровски“ говор), допълниха познанията на присъстващите за особеностите на диалектите в района.

Обобщение за работата на конференцията и резултатите от експедиционната дейност на краеведческата школа направи нейният научен ръководител Георги Христов. Събрани са и подредени в два сборника над 600 оградени и пирински песни, много легенди, носии, тъкани и предмети на бита и материалната култура на родния край. Те ще бъдат експонирани в подготвяната краеведческа изложба. На отличилите се в експедиционната дейност на краеведческата школа бяха връчени награди.

Участниците в конференцията напуснаха залата, обогатени духовно, допълнили своите познания за историята на бита и културата на местното население, за особеностите и многообразието на диалектите.“ [3]

През януари 1983 г. ученичката от 11 клас Светлана Бакалова, участник в проекта, емоционално описва преживяванията си при посещението на с. Пирин с дописката си „Среща с величието и красотата“ в местния вестник „Санданска трибуна“. „Автобусът пълнеше по нагорницето и задъхвайки се, се вслушваше в гълчавата на участниците в краеведческата школа, поели по един от маршрутите за среща с величието и красотата, съхранени в легенди, втъкани в шевиците на горди българки. Назад останаха плодородните поля. Пред тях пътят

Фиг. 4

се извиваше в невероятни и главолumni пропасти и някъде, може би зад близкия склон ги очаква село Пирин. Ето го и различното. Различно, съвсем различно е от изучените села Дебрене, Любовка, Цапарево... Славата му се носи из цялата страна. Неговият автентичен фолклор е обект на изследвания, научни търсения. Какво го е запазило недокоснато от времето и до днес? Може би върховете на Пирин, издигнали плещи около него, или ромонът на тази снежна река, в която се оглеждат стари къщи, строени от мълчаливи непокорни българки?

Трудно е да погледнеш в дворовете, скрити от едрите снаги на оградите. Портите и до днес се отварят само за приятели, за близки. Но, както и на всички млади хора, провървя ни и на нас. Къщите ни посрещнаха с одаите си, с вече запалените огнища. Домоткани черги стоплиха нозете от зимата, която тук се чувстваше. Чисти и пречисти хора ни пяха песни, разказваха ни легенди. На тръгване по стар обичай ни дариха богато: две котлета и гюмче, старовремска ножица за стригане на овце, пиринска „фурка“ и... та може ли да се изброят даровете, дадени от сърце.

Тръгнахме си окъснали, но радостни. Автобусът бе заприличал на подвижна етнографска сбирка. Какво ли нямаше в него: дървено рало, старинно дървено корито, „цапове“ и много, много други предмети на бита и материалната култура. И най-важното – в сърцата си запазахме по шепа обич от хората в с. Пирин.“ [1]

Заклучителният етап от реализирането на този проект е откриването на етнографската краеведческа изложба. Събитието – плод на тригодишния неуморен труд на ръководителя на екипа и неговите ученици за реализиране този мащабен проект е проведено на 24 януари 1983 г.

Изложбата, открита от писателя Николай Хайтов, е първата по рода си в града и се превръща в едно от значимите за общността на гр. Сандански и околия културно явление. Експонатите са над 1400, представящи бита на населението от Санданския край.

Заклучителното събитие на проекта намира широк отзвук в местната и окръжна преса.

В брой 25 на вестник „Пиринско дело“ от 30 януари 1983 г. към статията „С обща тревога и болка, обща обич и вяра...“, отразяваща проведената Окръжна научно-методична конференция на тема „Система на обучението в писмена реч“, е поместена снимка от изложбата с текст: „В деня на конференцията бе открита етнографска изложба – плод на краеведческата работа на преподавателя Георги Христов и неговите ученици от ПГ „Яне Сандански“ в град Сандански“. [2]

В брой 3 от 16 февруари 1983 г. на вестник „Санданска трибуна“ широко е отразена Окръжната научно-методична конференция в статията „Към обучението с обич и вяра“ и също е поместена снимка от откриването на изложбата, на която на преден план е писателят Николай Хайтов, приветстващ добрата инициатива. [7]

В брой 45 на вестник „Пиринско дело“ от 23 февруари 1983 г. е поместена статията „Навсякъде сред приятели“, отразяваща посещението на педагози, инженери, селскостопански труженици и работници от Грузия, запознали се с културно-историческото наследство на гр. Сандански. Поместена е и снимка от изложбата с текст: „Голям интерес предизвика първата краеведческа изложба в гр. Сандански. Експонатите в нея са събрани от участниците в краеведческата школа при ПГ „Яне Сандански“ с ръководител Георги Христов, преподавател по български език и литература в гимназията...“ [5]

Фиг. 5

В брой 4 от 19 февруари 1986 г. на вестник „Санданска трибуна“ е поместена статията „Който гори, той разпалва огън“ за учителя Георги Христов, в която четем: „Вечно търсещ, Христов поема и по пътеките на любовта към родния край. Не остава село, историческо място, което неговите 30 краеведи да не са посетили. Десетки срещи с възрастни хора, с дейци на родолюбието и просветното дело, с участници в борбата, с носители на нашите традиции и обичаи. Повече от две хиляди експонати, 350 легенди, 600 песни украсиха монументалната краеведческа изложба в нашия град. Хиляди преминаха и с интерес и почуда гледаха

пъстрите носии, сребърни накити и предмети, албуми, сборници, табла и други.“ [6] Ръководителят на проекта намира своето признание за неуморния си съзидателен труд. Това се потвърждава и от публикувания в методическото списание „Български език и литература“ доклад „За обучението в писмена реч“ на инспектора към МНП Мария Мандова: „В наше време самоотверженият учител все още е сравнително рядко явление – затова трябва да го ценим и да му се радваме. ... Между тези учители следва да открием Георги Христов, който от първия до днешния ден на своята 30-годишна педагогическа дейност усъвършенства писмената култура на учениците и я пренася от урока в краеведския кръжок, от колективните форми в индивидуалната работа, от литературнонаучната в литературнотворческата изява, преливаща от тетрадките в ученическия вестник. И в центъра на всичко е поставял винаги урока.“ [4]

След приключване на проекта Георги Христов Анастасов успешно защитава педагогическото длъжностно звание „ГЛАВЕН УЧИТЕЛ“ (диплом № 1 от 13 май 1983 г. на МНП).

Всеотдайният му и самоотвержен труд, огромната му любов към учениците, подкрепата на младите литературни таланти е оценен по достойнство.

С указ на Държавния съвет на Народна република България № 1570 от 21 май 1983 г. за неговите заслуги в областта на просветата Георги Христов Анастасов е удостоен със званието „ЗАСЛУЖИЛ УЧИТЕЛ“.

БИБЛИОГРАФИЯ:

1. Бакалова, С. – *Санданска трибуна*, X, № 1 (188), 21 януари 1983.
2. Копралева, Л., Бърдарски, С. – *Пиринско дело (Благоевград)*, XXXIX, № 25, 30 януари 1983.
3. Костов Ог. – *Санданска трибуна*, X, № 1 (188), 21 януари 1983.
4. Мандова, М. За обучението в писмена реч. – *Български език и литература*, № 5, 1983, с. 21-32
5. Николов, Е., Герасимов, В. – *Пиринско дело (Благоевград)*, XXXIX, № 45, 23 февруари 1983.
6. Спасов, Д. Който гори, той разпалва огън. – *Санданска трибуна*, XIII, № 4 (263), 19 февруари 1986.
7. Харизанов, Ст., Бърдарски, С. – *Санданска трибуна*, X, № 3 (190), 16 февруари 1983.
8. Христов, Г. Експедицията по фолклор и етнография – школа за творчество и патриотизъм. – В: *Сборник Национални педагогически четения*, 1985, с. 158-167.
9. Шейтанова, М., Стойкова, Т. Обучението по български език и литература – пред нови хоризонти. – *Български език и литература*, № 5, 1980, с. 3-11
10. <http://politburo.archives.bg/bg/2013-04-24-11-09-24/1970-1979/3201-----16-17--1979---i> [23.07.2020]
11. Снимков материал от личния архив на заслужил учител и главен учител Георги Христов Анастасов.

РЕВОЛЮЦИИ И ВИДОВЕ МИСЛЕНЕ

Александър Гьошев

Доцент, д-р

Академия за музикално, танцово и изобразително изкуство

„Проф. Асен Диамандиев“ – Пловдив

Резюме: В статията се дискутира темата за различните видове мислене и промяната на общочовешките възгледи в исторически аспект. Споменават се някои от хипотезите на Клод Леви-Строс, Карл Г. Юнг, Томас Кун и Робърт Пърсиг за природата на човешкото мислене и се прави аналогия между тях. Акцентира се върху способността на човешкото мислене да решава главоблъсканици и да оперира с бинарни опозиции.

Ключови думи: видове мислене, парадигма, научни и културни революции.

JEL: Z110

REVOLUTION AND TYPES OF THINKING

Aleksandar Gyoshev

As. Prof., PhD

Academy for Music, Dance and Fine Arts “Prof. Asen Diamandiev”, Plovdiv

Summary: The article discusses the topic of different types of thinking and the change of universal views in historical terms. Some of the hypotheses of Claude Levy-Strauss, Carl G. Jung, Thomas Kuhn and Robert Persig about the nature of human thinking are mentioned and an analogy is made between them. Emphasis is placed on the nature of human thinking to solve puzzles and operate with binary oppositions.

Key words: types of thinking, paradigm, scientific and cultural revolutions.

JEL: Z110

През 1962 г. издателство „Плон“ публикува книгата на Клод Леви-Строс „Дивото мислене“ (*La Pensée sauvage*). Издаването ѝ оказва значимо влияние върху оформянето на съвременните разбирания за естеството на тотемизма и парадоксалната природа на митологическото мислене. Според Леви-Строс в процеса на културно разширение новото и прогресивното се наслаждава върху старото и митологичното, като по този начин се формират нови структурни съвкупности. В изследването френският антрополог коментира обективността на условията, в които са се появили магическото и научното познание, и предлага на вниманието на читателите понятията неолитен парадокс и бриколаж. Леви-Строс свързва появата на най-големите праисторически постижения на човечеството с обвързаността на древните хора с дълга научната традиция:

Митовите и ритуалите далеч не са, както често се твърди, плод на някаква „дейност на фантазията“, която е обръщала гръб на действителността. Тяхната ценност е най-вече в това, че са запазили до наши дни в остатъчна форма начини на наблюдение и мислене, които са били (и несъмнено остават такива) точно приспособени към известен тип открития: тези, които природата е позволявала да бъдат извършени, като се тръгне от умозрителната организация и умозрителното използване на сетивните данни чрез сетивни термини. Това познание за конкретното по същество е трябвало да се ограничи до резултати, различни от тези на точните или естествени науки, но то също е било научно и неговите резултати – реални. Получени десет хиляди години преди другите, те си остават субстратът на нашата цивилизация [2].

Френският учен определя митичното мислене като процес, опериращ с бинарни опозиции, който неуморимо преподрежда събития и опити, за да открие смисъла им. Според Леви-Строс

този вид мислене се проявява като „освободител, защото въстава срещу липсата на смисъл, с която науката отначало примирено е търсела компромис“ [2]. Той разглежда отдалечеността във времето на най-големите цивилизационни откритията с тези на съвременната наука като парадокс. Според него това прекъсване се дължи не на застои или на разлика в развитието на човешкия ум, а на два стратегически плана, чрез които природата позволява на научното мислене да я атакува: единият е близък до сетивната интуиция, другият е по-отдалечен.

Леви-Строс използва понятието *бриколаж*, за да направи аналогия между процесите на майсторене с подръчни средства при домашния майстор и механизмите на митологичното мислене, което се изразява с набор от разнородни средства, който, макар и обширен, все пак е ограничен. Изследователят твърди, че елементите на митичното мислене се разполагат винаги по средата между перцептите и концептите и акцентира на твърдението, че знакът и понятието не отправят към себе си, а могат да заместват нещо друго освен себе си, но понятието в това отношение има безгранични възможности, докато тези на знака са ограничени.

Десетилетия преди Леви-Строс да изложи идеята си за бриколажното мислене, французинът Люсиен Леви-Брюл въвежда понятието *représentations collective* и се застъпва за идеята, че съществуват различни видове мислене: до-логическо и логическо, като при първия вид действа законът за парципацията – съпричастността. Именно това понятие се възприема и от швейцарския психиатър Карл Густав Юнг в опит да се разясни природата на психологическата проекция, при която съдържанията на вътрешния свят стават достъпни за съзнанието на Аза. Според Юнг, освен причинно-следствените проявления на явленията в природата, съществуват феномени от психично естество, които са важни за човешкия опит – т.нар. синхронични събития. Той обвързва феномена синхроничност с проявления на архетипите и го разграничава от каузалната обвързаност на явленията във фактологически аспект. Според швейцарския психиатър синхроничността може да се разглежда и като феномен, свързващ психичния с материалния свят. Юнг въвежда в употреба термина архетип¹⁷¹ като съдържание на *колективното несъзнавано* и го обвързва със символния процес като преживяване *в* образи и *на* образи.

Приносът на Юнг при определянето на психологическата природа на символите е от съществено значение за изследването на механизмите на човешкото мислене и въображение. Символите се изразяват в аналогии, а самият символен процес се движи по законите на енантиодромията¹⁷². Символите притежават архетипни качества, те са метафори на архетипни поведения, а митовите са проява на архетипна активност. Според Юнг развитието на общочовешките символи е обвързано с разширяването на човешкото съзнание и историческите промени в психичните ситуации в хода на времето. Творчеството на Юнг повлиява върху концепцията на Ерих Нойман за *архетипите* и тяхното проявление във всяко следващо поколение като една история на форми, която се основава на разширяването на човешкото съзнание. В този смисъл идеите на Юнг и Нойман се доближават до прозренията на Леви-Строс за културно разширение, при което новото и прогресивното се наслаждава върху старото и митологичното.

През 1962 – годината, в която книгата на Леви-Строс за дивото мислене е тиражирана, University of Chicago Press публикува труда на американския философ и изследовател Томас Кун „Структурата на научните революции“. В него Кун изследва историята на научните революции и условията и механизмите, свързани с динамиката и еволюиите на човешките открития. Кун отделя специално внимание на ролята на професионалните общности в създаването на нови теории. Според него в основите на „нормалната наука“ са научните парадигми. Кун

¹⁷¹ Термин, широко възприет в съвременната наука за описание на онази част от психиката, която се унаследява, пряко свързана е с инстинкта и е структуроопределяща спрямо психическото поведение.

¹⁷² *Протичане назад* е „закон“, описан за пръв път от Хераклит, чието значение е, че всичко рано или късно се превръща в своята противоположност. В психологията се разглежда като закон за примиряване на противоположностите.

използва понятието парадигма в опит да изрази комплексни представи на общи възгледи, притежаващи свойството отвореност, което позволява науката на тяхна база и чрез тях да получава нови резултати и да решава главоблъсканици. Когато обаче този процес приключи или дадена парадигма се конфронтира с друга, науката изпада в кризисно състояние, което се преодолява с „научна революция“ и появата на нови парадигми [5]. Впоследствие другата фаза е свързана с нормализиране на научния светоглед.

Книгата на Кун разкрива динамичната история на научните парадигми, природата на научните революции, необходимостта от научни революции и връзката им с промените на възгледите за света. Според Кун „парадигма е онова, което членовете на една научна общност споделят, и обратното – една научна общност се състои от хора, които споделят една парадигма“ [1]. Парадигмите определят хоризонта на научното мислене и формират общите ценностни нагласи на професионалните общности.

През 1969 г. Кун пише постскриптим към книгата си за научните революции. В него американският философ акцентира, че освен да се изучават структурите на научната общност, е необходимо да се търсят и начини да се разшири познанието между отделните групи.

Едно по-пълно разбиране на науката зависи от отговорите и на въпроси и от други области, но именно в областта на науката трябва да се свърши най-много работа. Научното знание, както езика, е по своята вътрешна същност общо свойство на групата и нищо друго. За да го разберем, е необходимо да изучим специфичните особености на групите, които го създават и използват [1].

През 1974 г. излиза от печат романът на американския писател и философ Робърт Пърсиг „Дзен и изкуството да се поддържа мотоциклет: Изследване на ценностите“. В романизирания текст Пърсиг задълбочено коментира Метафизика на Качеството, като се опитва да я представи като алтернатива на каузалното мислене, изследващо причинно-следствените връзки в реалността. Книгата се превръща в световен бестселър и получава голямо внимание от страна на читателите и критиката.

През 1991 г. излиза вторият роман на Пърсиг „Лайла: Изследване на нравствеността“. В него Пърсиг доразвива идеите си, свързани с Метафизика на Качеството, като ги обвързва със стремежа на човешкото съзнание към разширен поглед върху света и парадоксалната природа на преживяването:

Метафизика на Качеството е форма на прагматизма, на ин-струментализма, според която критерий за истинността е доброто. Тя добавя, че доброто не е обществен кодекс или някакъв интелектуализиран Хегелов Абсолютен дух. Доброто се преживява пряко, всекидневно. Чрез отъждествяване на чистата ценност с чистото преживяване Метафизика на Качеството проправя пътя за разширен поглед върху нещата, който може да предложи решение за всички аномалии, неразрешими за традиционния емпиризъм [4].

Пърсиг определя два вида качество: динамично и статично, а проявленията им ги свързва с преживяване на ценностите, които са по-емпирични от субектите или обектите. [4]. Авторът се противопоставя на позитивизма, който се ограничава до анализ на научния език, и насочва вниманието си към различните модели, които понякога се конкурират, а понякога са в симбиоза, но винаги са в известно напрежение, което се изменя в една или друга посока [4]. В това отношение възгледите на Пърсиг се доближават до някои от тезите на Клод Леви-Строс, Томас Кун и Карл Густав Юнг.

Настоящият кратък текст си постави задача сбито да представи идеите на някои известни личности от различни научни направления и да щрихира повърхностно концепциите им относно природата на човешкото мислене. Целта на това представяне е да се маркират пресечните зони между научните им схващания и да се покаже общото, що се отнася до динамиката и промяната на общочовешките възгледи в исторически аспект. Ето и няколко извода, които могат да се очертаят от това кратко представяне:

- Човешкото мислене е разнородно по посока на проявление и има динамична природа.

- Революциите в културен и научен аспект са свързани с разширяване на човешките представи и са зависими от историческите наслагвания на идеи във времето.

- Човешкото мислене има свойството да разрешава главоблъсканици (Кун); да оперира с бинарни опозиции и да е „освободител, защото въстава срещу липсата на смисъл“ (Леви-Строс); човешкото съзнание оперира с противоположни съдържания и има свойството да ги обединява психологически (Юнг).

Изброените в предходния абзац аналогии, разбира се, се нуждаят от много по-задълбочено съпоставяне и анализ, но в конкретния случай ролята им е да очертаят общо поле на контакт между отделните научни направления на антропологията, психологията, философията, физиката и изкуствата – човешкото мислене. Именно то е в основата на всяка новооткритата теория и формула, произведение на изкуството или духовно прозрение. То е общочовешки феномен, който стои в генезиса на всяка научно-техническа и културна революция. Човешкото мислене е връзката между миналото и настоящето, съзнанието и несъзнаваното, между науката и изкуството, между еволюцията и всяка следваща „еврика“.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Кун, Т. Структурата на научните революции. София: Изток–Запад, 2016.
2. Леви-Строс, К. Дивото мислене. София: ЕА АД, 2002.
3. Пърсиг, Р. М., Дзен и изкуството да се поддържа мотоциклет: Изследване на ценностите, София: Парадокс, 1993.
4. Пърсиг, Р. М., Лайла: Изследване на нравствеността, София: Хемус, 1993.
5. Тошев, Б. В. Структура на научните революции – петдесет години по-късно. *Bulgarian Journal of Science and Education Policy (BJSEP)*, Volume, 10, Number 2, 2017.

СНЕМАНЕ НА ОТНОШЕНИЕТО МЕЖДУ РЕВОЛЮЦИЯ И ЕВОЛЮЦИЯ В ИСТОРИЧЕСКОТО ИЗУЧАВАНЕ НА ИЗКУСТВОТО

Галина Лардева

Професор, д-р

Академия за музикално, танцово и изобразително изкуство

„Проф. Асен Диамандиев“ – Пловдив

Резюме: Представата за отношението между революция и еволюция е непосредствен резултат от научния детерминизъм, доминиращ общественото мислене на XIX в. Това обвързване е още по-трайно стабилизирано от обстоятелството, че в своето значение понятието революция представлява прекъсване на детерминистичната обусловеност, връщане към един порядък, в който нещата са разположени сами по себе си, извън своята вътрешна или външна систематичност. Статията наблюдава как отношението между революция и еволюция се сменя в историческото разбиране за изкуството, в представата за едно процесуално разбиране на художественото произведение, в чиито граници еволюционните последователности и тяхното нарушаване/престъпване е в порядъка на интерпретацията, а не в сферата на продукцията.

Ключови думи: рецептивна естетика, херменевтика, процесуалност.

JEL: Z110

REMOVING THE REVOLUTION-EVOLUTION RELATIONSHIP IN THE HISTORICAL STUDY OF ART

Galina Lardeva

Prof., PhD

Prof. Asen Diamandiev Academy of Music, Dance and Fine Arts, Plovdiv

Summary: The idea of the relationship between revolution and evolution is a direct result of the scientific determinism that dominated the social thinking of the 19th century. This connection is even more permanently stabilized by the fact that in its meaning the notion of revolution represents the interruption of the deterministic conditioning, a return to an order in which things are arranged in themselves, outside their internal or external systematicity. The report observes how the relationship between revolution and evolution is captured in the historical understanding of art, in the idea of a procedural understanding of the work of art, within which the evolutionary sequences and their violation/ transgression is in the order of interpretation and not in the sphere of production.

Keywords: receptive aesthetics, hermeneutics, procedurality.

JEL: Z110

Представата за отношението между революция и еволюция е непосредствен резултат от научния детерминизъм, доминиращ общественото мислене на XIX в. Това обвързване е още по-трайно стабилизирано от обстоятелството, че в своето значение понятието революция представлява прекъсване на детерминистичната обусловеност, връщане към един порядък, в който нещата са разположени сами по себе си, извън своята вътрешна или външна систематичност. Статията наблюдава как отношението между революция и еволюция се сменя в историческото разбиране за изкуството, в представата за едно процесуално разбиране на художественото произведение. Това е разбиране, при което границите на еволюционните последователности и тяхното нарушаване/престъпване се определят и сплитат в порядъка на интерпретацията, а не в сферата на продукцията.

По такъв начин за революция и еволюция днес да може да се говори основно в перспективата на историята на понятията: перспектива, която следва да отчита съответния генезис и неговата историческа логика и структура, насочеността и прилагането на понятията, както и идеологическия натиск, който придава на проблематиката революция vs. еволюция ценностна окраска и я канализира в характерни спорове, в които „единият е излишен“. Предварително подчертавам, че именно в този пункт се състои решаващата разлика спрямо интерпретативния подход към произведенията на изкуството, при който единичната интерпретация – напротив – е немислима без всички останали възможни интерпретации, в това число бъдещи и неслучили се. Казано с конкретиката на няколко примера, фрази като „Сезан осъществява революционен обрат в историята на изобразителното изкуство“; „атоналната музика на Арнолд Шьонберг като революционен обрат в музиката“; „Аполинер – осъществил революция в поетическия език“ са колкото основателни, толкова и подвеждащи заради принципно множествения характер на разбирането в херменевтическата практика.

Във връзка с тази основополагаща нагласа, за мен е забележителна книгата на Хана Аренд „За революцията“ (On Revolution) – публикувана през 1963 г. – в навечерието на младежката протестна вълна в западния свят. Книгата основателно тръгва от напомнянето, че началото в използването на думата революция в новото време се поставя от Коперник. В астрономията той използва буквалното ѝ латинизирано значение: революция е „движение на небесните тела, което протича в определени закономерности кръгообразно и завръщащо се към предишно разположение – тоест револвиращо движение“ [1, 50]. Така идеята за революция включва представата за цикличността, за завръщането на нещата и системите към мястото, което те в предишен момент са заемали. „За революцията“ на Аренд е произведение, което поставя пряко и в дълбочина отношенията на насилието и властта едновременно като основополагащи културни понятия и като сценарии на различни революционни образувания. Книгата е безспорно важна както от политическа, социологическа, историческа и културно-философска гледна точка, така и с разгръщането на генезиса на един траен и основополагащ мит в западната цивилизация. Но по отношение на снемането на опозицията революция срещу еволюция от особено значение са местата от книгата, в които Аренд говори за парадоксите на новото начало, в концентриран вид това е изведено в пета глава „Novus Ordo Saeculorum“ [лат. порядъкът на нова епоха – 1, 232 сл.].

Аренд наблюдава как опитът на всяка нова власт да се институционализира преминава парадоксално през дестабилизиращи я актове. Особено любопитно е, че авторката търси в римската история голямото изключение за опита на властта да се откаже от револвиращо насилие. Като търси институционализиране на имперската власт, Рим решава да се откаже от мита на новото начало: вместо да развива сюжетиката на братята Ромул и Рем (защото Ромул е убил брат си Рем), властта се насочва към мита за Еней, поверен за интерпретация на поета на империята Вергилий. Еней, според позицията на Аренд, не носи новото начало в революционен смисъл, защото предлага продължение „отвън“ след поражението при Троя. – Във виждането си, което последователно излага, Аренд настоява, че американската революция се опитва да повтори модела на това решение, което – според Аренд – е ново изключение от класическата митологическа схема с приемане на опасностите на всички възможни капани. В исторически план тя наблюдава как всяко ново начало, всеки революционен скок, или – по коперникански, всяко връщане в поне виртуално наличните орбити е разположено между Сцилата на парадоксията и Харибдата на тавтологията. Оттук и единствено възможното решение, според Аренд, за спасение от взаимно засрещашите се капани на „новото“ и „старото“ (или между отблъскването и разрушаването на реда чрез насилието, което не подлежи на институционализиране, и компромисите към стария порядък в името на необходимото институционализиране) е възможно само на индивидуално равнище. Решението е в единичния човек, който е „едновременно екзистенциално предопределен, доколкото сам по себе си представлява начало“ [1, 272].

Без да пренебрегвам разностранните значения на книгата на Аренд за революцията, при това особено в контекста на новостите в социокултурната ситуация на 60-те години, за мен тук тя е от особена тежест във връзка с гледната точка на херменевтичната методология. Съвсем конкретно, „За революцията“ излиза три години след фундаменталното съчинение „Истина и метод“ (1960) на Ханс-Георг Гадамер [2]. В него Гадамер формулира истината като свързана с феноменологическата представа за разбирането, възприемано като интерпретативна диалогичност – не само в сферата на познанието, но също и в изкуството, в историята, в структурното разбиране за културата. Като основна позиция в концепцията на „Истина и метод“ може да се посочи една винаги налична антиципация (своеобразно предразбиране), въз основа на която се надгражда всяко единично (индивидуално) разбиране. Казано с други думи, новите пътища в достигането на образите на света са предварително подготвени в хоризонта на предишни разбирания. В този смисъл изобретенията, „пробивите в системата“, революционните актове на преобръщане на установен порядък, представляват новости не в плана на продукцията или на създаването, а в перспективата на рецепцията или на възприемането, на разбирането. По такъв начин методът на Гадамер разполага разбирането между човека и света. Само и единствено множествеността на разбирането води към усещане на множественост и пълнота на света [сравни: 2, 402 сл.].

За Гадамер, който се основава на традицията на философската херменевтика от Шлайермахер до Хусерл, да разбираш означава да подходиш към даден индивид, текст или артефакт с определени очаквания и тези очаквания да се видоизменят и трансформират чувствително в хода на общуването, на заговарянето на човека или текста. Това, което столетия наред философската мисъл с просвещенски рационалистичен патос е окачествявала чрез омаловажаващата дума „предразсъдъци“ – сега е изведено като задължително условие за разбирането (едно колкото неустойчиво и неуловимо, толкова и пластично, „ковко“ предзнание). Какво би могло да означава революцията в този план? Как може да си представим една радикална промяна, едно ново начало, съставено въз основа на комбинация от предзнания или от тяхното пречупване и пренагласяне?

Ако от постановката на Гадамер в „Истина и метод“ се върнем към книгата „За революцията“, не е трудно да видим, че „решението“ на Аренд за избора на индивида, което решение при това е екзистенциално определящо за неговата свобода, представлява именно тълкувателно, „разбиращо“ решение. То предполага и включва говоренето за революцията, разбирането на революцията и оттам се пренасочва към промяната на/в индивида: революция е това да се пренастрои индивидуалното съзнание, но същевременно и човешкото поведение в програмата на разбирането: достигането на революция чрез мислене за революцията и нейната вътрешна, исторически случила се парадоксалност. С риск да опростим нещата в името на яснотата на връзката, може да кажем, че херменевтиката представлява именно това: рефлексия за нещо, което се получава в диалог с едно себе си. Това означава да разбираме себе си в разбирането на нещо. При това в перспективата на диалогичност не трябва да се забравя, че смисълът на херменевтичното питане не е в отговора, не е в разрешаването на проблема, а в неговата отвореност, в неговата потенциална способност да отвежда към други въпроси и разбирания.

Примерът с книгата на Аренд е избран, разбира се, с оглед на темата на настоящия форум, въпреки че връзката, която ме интересува тук, е методологическа. Именно в методологически план съотнасянето към „Истина и метод“ има фундаментална тежест за развитието на хуманитарните науки и по-конкретно на науките за изкуствата в Германия от 60-те години насам. Школата на рецептивната естетика е непосредствено произтичаща от идеите на философската херменевтика на Гадамер. Учени като Ханс-Роберт Яус, Волфганг Изер и Ян Асман мотивират нови основания за съществуването на историческата наука в нейната динамична ситуативна природа: всеки един момент и всяко индивидуално съзнание реконструира нов образ в развитието на историческия процес. Изследователите, свързани в своята

научна практика с идеите на Гадамер, извеждат нови представи за традицията и унаследяването на културата. Във връзка с значението на индивидуалното възприятие реабилитират символната тежест на авторитета за структуриране на разбирането и за установяване на йерархиите в образите на света. Към доминираната най-напред от филолози изследователска общност, концентрирана около новосъздадения (през 1966 г.) Университет Констанц, се присъединяват и изкуствоведи (Макс Имдал, Феликс Тюрлеман и др.). Няколко месеца преди смъртта си самият Зигфрид Кракауер се връща в Германия за първи път след Втората световна война, за да участва в заседания на сформирания изследователска група „Поетика и херменевтика“. Техните научни търсения се разполагат в широкия диапазон от конкретни текстологични прочити и възстановки (като в това число визуалното произведение се възприема като текст) до фундаментални разработки по история на понятията като например „История на хоризонта“ на Албрехт Кошорке – обемна монография, която проследява многовековната историческа традиция на едно от основните понятия на рецептивната естетика „хоризонт на очакването“ [4].

Тук няма достатъчно място да се говори за приносите на школата в Констанц за създаване на нови подстъпи на разбиране и говорене за изкуството, в това число особено произтичащите около и след 60-те години на XX в. промени: например явления като така наречения перформативен обрат са на първо място новост в разбирането на природата на произведението на изкуството, а не новост в творческата продукция. Това, което е необходимо във връзка с темата на форума и изборения от мен ракурс, е да се посочат начинът и мястото на снемане на опозицията между еволюция и революция. Ето един особено ясен пример, който макар да се отнася към областта на литературната наука и нейното историческо позициониране, има предвид общи за изкуствата и историческото разполагане на артефактите естетически принципи и въздействия:

„Историческото измерение на литературата, изгубената ѝ в традиционализма и позитивизма събитийна последователност може все пак да бъде отново възвърната, ако литературният историк открие пресечни точки и осветли произведения, които артикулират процесуалния характер на „**литературната еволюция**“ в нейните създаващи историята моменти и **епохални цезури**“ (подчертаното от мен – Г. Л.). [8, 69]. — Наред с прекия сблъсък, чрез който разделя, но и свързва „литературна еволюция“ и „епохални цезури“, в този откъс Яус неслучайно поставя само първото понятие (еволюция) в кавички: за него то е само път към отместването към представата за процесуалност – бавният, но неспирен постъпателен ход на/към разбирането. Докато значението на „еволюция“ предполага в своята доминанта подредба и статично разполагане и едва включва и конвергенция и дивергенция (бавният, неуловим с просто око ход на нещата едно към друго или – напротив, оттеглянето им едно от друго), представата за процес насочва към идеята за диалогичност и многообразие, към различни системи и центрове на въздействие, към наличие на виртуална памет за невидимите на пръв поглед трансформации. Приобщаващият сблъсък между **еволюция** и **епохална цезура** е ключов момент в програмната статия на Яус. Това свързване не просто настоява на диалектическата перспектива, според която еволюционният ход създава епохалните прекъсвания, революционните сривове, а те – на свой ред – изграждат процесуалността. Ако в сила беше само диалектическият баланс, формулният език на фразата „количествените натрупвания водят до качествени изменения“ щеше да отведе към отдавна познатия като не особено продуктивен, но за сметка на това уязвим за идеологически прониквания детерминизъм. Силата и вътрешната иновативност на рецептивната естетика се състои в историческото преоткриване (или по-точно новооткриване) на художественото произведение като изменяща се във всеки един момент (с всяко едно разбиране или последващо произвеждане на нови произведения) плетеница от множество виртуално налични смисли. Това е представа, която освен че успява да реабилитира естетическото (а нека припомним: основаващото се в естетическите основания наблюдение на художествената творба е в сериозна, непреодолима криза още от времето на авангардните направления около Първата световна война), като същевременно успява да обезсили все още наличния и в хуманитарните науки детерминизъм.

За съжаление опитът на този вече повече от половинвековен път в изследване на рецептивната перспектива в природата на изкуствата няма добър прием в България, въпреки че в края на 90-те години беше преодоляно физическото отсъствие на някои книги. Бяха публикувани например сборникът „Исторически опит и литературна херменевтика“ на Ханс-Роберт Яус, в който е включена и цитираната по-горе статия, както и „Обхватът на интерпретацията“ на Волфганг Изер [3]). Тези фундаментални текстове обаче нямат решаващо въздействие в българската хуманитарна мисъл, били са актуални за кратко въз основа на частен моден интерес. Това е така, защото канонът, според който става разполагането на произведенията на изкуствата в българската култура, предполага открояване на определена продукция, отделни постижения, при това личностно ориентирани към образа на даден изявен творец. В българското както индивидуално, така и колективно съзнание художествената творба е пряка функция на творческия талант, който е измерим по скалата на категоричен, но невинаги ясен в своите основания и механизми обществен консенсус. В този смисъл творчеството – по правило възприемано персоналистично, е често склонно да се атрибутира като „революционно“, като надскочило времето (си) и т. н.

Твърде рядко българските изкуствоведски изследвания обръщат внимание на това как е конструирано историческото разбиране на дадени явления. Нещо повече, в българската изкуствоведска практика продължават да се използват понятия като традиция или авторитет в тяхното всекидневно значение. В една от главите на книгата си „Изкуство на прехода“ [5] правя опит за коригиране на разбирането на понятието традиция, което дълго време продължаваше да се мисли (а всъщност се мисли по този начин и днес) единствено като противотечност на новото и като механичен пренос на иконографски практики през времето, като „път в колелата на прогреса“, както гласеше една популярна фраза. Във връзка с това проследявам, че подобно неправомерно мислене за традицията води до редица недоразумения, каквото е например говоренето за неконвенционални форми [за сравнение 5, 61 сл.]. Това название се използва и до днес без каквато и да е рефлексия върху рефлексията, тоест без да се надградят вече случилите се разбирания, за да може да се образуват нови разбирания (например: Ножарова, В. Въведение в българското съвременно изкуство). Ето един характерен пример за високомерно мислене за традицията, което отказва да я разбира като сплит на различни хипотетично възможни разбирания: „От днешна гледна точка снимките от тази експозиция (на Злати Велев и Кирил Прашков, 1986, в салона на ул. Раковски 108 – б.м. Г. Л.) по никакъв начин не звучат бунтарски, дори напротив. [...] Но в средата на 80-те такъв подход е различен, невиджан, вдъхновяващ“ [6, 32]. Сам по себе си снизходителният поглед към едно предишно разбиране не означава много. Проблемът е, че снизходителното отношение към собствения обект на изследване произтича не от осъзнатата немощ за реконструиране на отминали разбирания (тогава наивността на изследователката би изглеждала може би дори симпатична), а от една откровено прогресистка нагласа, която застава в позата на единствен критерий: по такъв начин всяко едно произведение на изкуството – подобно на всеки следващ нов модел автомобил, предизвиква затапяване на дъха, а всяка снимка (а не произведение!) на предишни постижения предизвиква умилителни усмивки. Оттук нататък заслужава да се проследи по какъв начин този отказ от присъствие в херменевтическия кръг на разбирането подрива самата художествена практика, да се проследи доколко това изтриване на историческата памет на самото произведение на изкуството е рефлектирало в процесите на създаване на произведения на изкуството, да се види как това прогресистко мислене е свързано – от една страна – със свръхжеланието на българските творци да се изявяват като автори на ново изкуство, и – от друга страна – с почти катастрофалната липса на авторефлексивност върху собствения поглед (разбиране на разбирането), с отсъствието на отношение на изкуството към собствената му медия, което в настоящия момент (а всъщност – и във всеки друг момент) е от особено значение за съвременното изкуство.

Именно заради това смятам, че тази конференция – макар да поставя за разговор една вековно остаряла дилема – е напълно навременна и необходима тук и сега, в днешните български условия. – Самата днешна представа за наука, която се заключава в аритметическо натрупване на приноси вместо в интензивирането на една множественост на прочитите, също подсказва необходимостта от този разговор.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Arendt, Hannah. Über die Revolution. 4. Auflage. München 1994.
- [2] Гадамер, Ханс-Георг. Истина и метод. Основни черти на една философска херменевтика. Плевен: Евразия-Абагар, 1997.
- [3] Изер, Волфганг. Обхватът на интерпретацията. София: 41 Т ЕООД, 2004.
- [4] Koschorke, Albrecht. Die Geschichte des Horizonts: Grenze und Grenzüberschreitung in literarischen Landschaftsbildern München. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1990.
- [5] Лардева, Галина. Изкуство на прехода. Пловдив: Жанет-45, 2008.
- [6] Ножарова, Весела. Въведение в българското съвременно изкуство 1982-2015. Пловдив: Жанет-45, 2018.
- [7] Яус, Ханс Роберт. Литературната история като провокация към литературознанието, В: Яус, Х. Р. Исторически опит и литературна херменевтика. София: Университетско издателство Св. Климент Охридски, 1998, с. 27-87.

ПРОЕКТНОТО ТВОРЧЕСТВО НА ВХУТЕМАС – ВХУТЕИН (1920 – 1930) В АРХИТЕКТУРАТА ОТ XX – XXI ВЕК

Саша Лозанова

Доцент, д.н. Лесотехнически университет

Стела Ташева

Доценту. д-р, арх.

Институт за изследване на изкуствата – БАН

Резюме: В историята на архитектурата, изкуството и дизайна, през 2020 г. се отбелязва юбилей – столетие от създаването на руската/съветска школа – Висшите художествено-технически работилници (ВХУТЕМАС – ВХУТЕИН). Творческият принос на тази школа към теорията и практиката на модерната архитектура от началото на XX в. е познат. Предмет на статията са изявиите на колегията от висшето училище в проектното архитектурно творчество. Нашата цел е преосмисляне на характера и влиянието му върху еволюцията на архитектурата на XX и XXI в. Търсим отговори на следния въпрос: Какви са линиите (тенденциите) на развитие, предусетени и отразени в проектното творчество на ВХУТЕМАС – ВХУТЕИН? Тук систематизираме архитектурното им проектно творчество в четири групи, съобразно основните му образни характеристики: дворцова естетика и хибридни решения; опростени геометрични форми и монолитен образ; асиметрия и динамизъм.

Резултатите са в областта на историята на архитектурата и изкуството на XX и XXI в.

Ключови думи: XX и XXI в., архитектурна школа, проекти, творчески принос, архитектурно-пластичен образ.

JEL: Z180

ARCHITECTURAL DESIGNS OF THE SCHOOL OF VHUTEMAS – VHUTEI (1920 – 1930) IN THE ARCHITECTURE OF THE 20th AND 21st CENTURY

Sasha Lozanova

Assoc. Prof. D.Sc.

University of Forestry

Stela Tasheva

Assoc. Prof. arch., PhD

Institute of Art Studies, BAS

Summary: The year of 2020 marks an event in the history of architecture, art and design: that is the anniversary of a hundred years from the establishment of a Russian / Soviet architectural school, the Higher Art and Technical Workshops (called VHUTEMAS-VHUTEIN). The overall contribution of this school to the theory and practice of modern architecture from the beginning of the 20th century (and in particular to the style of constructivism) is recognized. The study here is focused on the design works created by the architects and students from the higher school. The aim is to rethink the key design features and their influence on the evolution of architecture of the 20th and 21st century. We are looking for answers to the following question: What are the lines (trends) of future architectural development, anticipated and revealed in the projects of VHUTEMAS-VHUTEIN? Here we systematize the designs in four groups, according to their main external characteristics towards: palace aesthetics and hybrid solutions; simplified geometric shapes and monolithic vision; asymmetry and dynamism; engineering and machine aesthetics.

The results are in the field of the history of architecture and art of the 20th and 21st century.

Keywords: 20th and 21st century, architectural school, projects, creative contribution, architectural-plastic image.

JEL: Z180

УВОД

Граници и методи на изследване. В началото на XX в. съществува тясно взаимодействие между авангардните архитекти, дизайнери, художници, скулптори и др. с актуалните за времето направления и стилове – супрематизъм, фовизъм, кубизъм; експресионизъм, футуризъм, конструктивизъм, ар-деко и пр. (Важно е да отбележим, че художествените понятия, описващи новата творческа реалност се изменят във времето и в отделните региони, култури, школи. Такъв пример са понятията „модерно изкуство“ [1] и „модернизъм“ [2], които навлизат в литературата, посветена на изкуството и архитектурата още в края на XIX и началото на XX в.)

Авангардните стилови направления възникват и се разпространяват в навечерието и по времето на Първата световна война, като отзвук на фундаментални обществени катаклизми. Ще припомним разпада на три империи: Руската, Австро-унгарската и Османската. Съвременен, Октомврийската революция, гражданската война и новата политическа, социална и културна реалност (особено за Русия и Германия) стимулират активни иновационни процеси в много области.

В съвременната история на архитектурата, новаторското творчество от периода и отделните му направления в развитите европейски страни е многократно разглеждано. Анализирана е продукцията на редица автори от първите три десетилетия на XX в., в това число и на представители на школите Баухаус, ВХУТЕМАС – ВХУТЕИН, на групата Де Стил и др. В самата Русия изследването на значителния масив от архивни материали, професионални биографии, проекти, рисунки и архитектурни реализации, дело на представителите на руския/съветски художествен авангард продължава активно и днес. Въпреки това, в общите енциклопедии, истории на съвременната архитектура, дизайн, изкуство, издавани в Европа, най-често намираме недостатъчно данни и оскъдни препратки към разработките на училището ВХУТЕМАС – ВХУТЕИН. Това се дължи на малкото преведени издания, както и на ред причини, вкл. свързани с културни (ценностни) ориентири, конюнктурност, политика и пр.

В рамките на статията е невъзможно да се представят и анализират цялостно и пълноценно направления като: теория, конструктивни похвати, строителство, обучение и т.н. на цяла архитектурно-художествена школа. Освен това, поради голямата историческа дистанция (близо век), както и поради преустройствата и измененията на построените сгради и съоръжения, носители на автентичните образи и послания на ВХУТЕМАС – ВХУТЕИН днес са най-вече проектите. Те са широко тиражирани и достъпни още при създаването им, публикуват се в специализирани издания [3], в конкурсни материали и в периодичния печат в Русия и в Европа. Ето защо тук правим опит за преосмисляне и оценка единствено на архитектурното проектно творчество на представители от школата ВХУТЕМАС – ВХУТЕИН (1920 – 1930).

Целта е открояването на съвременни архитектурни явления, интерпретиращи концепции и модели, създадени от преподаватели и студенти.

ВХУТЕМАС (Высшие художественно-технические мастерские) са създадени с декрет на СОВНАРКОМ през 1920 г. Те наследяват (и реформират) структурите на Строгановското художествено-промишлено училище и на Московското училище за живопис, скулптура и архитектура. През 1927 г. ВХУТЕМАС са преименувани във ВХУТЕИН (Высший художественно-технический институт), който на свой ред е затворен през 1930 г., а преподавателите и студентите са прехвърлени в други академични институции.[4]

Архитектурната школа ВХУТЕМАС – ВХУТЕИН се превръща в един от центровете на руския художествен авангард след Октомврийската революция. Училището се характеризира с изявите на редица таланти автори, ориентирани към архитектура, дизайн, пространствено оформление, обзавеждане, приложни изкуства и др. В школата преподават художникът Василий Кандински, архитектите Иля Голосов, М. Гинсбург, Н. Ладовски, Л. Лисицки, В. Крински, А. Веснин, К. Мелников, дизайнерите Вл. Татлин, А. Родченко, Л. Попова, Н. Удалцова и др.

„Всяка епоха строи Нова Вавилонска кула, с която иска да достигне благоденствието“ – пише Малевич [5]. Времето на ВХУТЕМАС – ВХУТЕИН не е изключение. Архитектурно-дизайнерската колегия на Висшето училище възприема сама себе си в контекста на Нова

епоха. Активно отдадени на търсене, намиране и реализиране на оригинални идеи, представителите ѝ целят осъществяването на нова предметна реалност. Можем да обобщим, че за тях, тя трябва да съответства едновременно на:

- потребностите на широките народни слоеве;
- необходимостта от комплексно обслужване на индустриалната, обществената и жилищната среда;
- разработването и използването на съвременни материали и технологии;
- символиката на „Новата реалност“. [6]

Същевременно, в условията на следреволюционна разруха, недоимък и лишения, създаваната предметна среда, трябва да внушава простота и пуризм.

Приоритетите, споменати тук са адекватен израз и на глобалния обществен дух на времето – в Русия, в Германия и др. От функционална гледна точка, определящи за световните тенденции в архитектурата от началото на XX в. стават и нарастването на градовете, повишената гъстота на обитаване и уедряването на мащабите на постройките. Масовизира се употребата на стъкло и железобетон, изявена е реакцията срещу архитектурната декорация и вдъхновението от простите геометрични форми. Много от тези фактори и тенденции са в сила и до днес, а повлияните от тях решения са както творбите на конструктивизма, рационализма, интернационалната школа, следвоенния модернизъм и брутализма, така и съвременната масова продукция.

Известно е, че важна част от творчеството на школата ВХУТЕМАС – ВХУТЕИН е свързана със стила конструктивизъм. Руските конструктивисти считат, че изкуството и дизайнът трябва да се подчиняват на производствения процес и в резултат на това възникват т. нар. „производствено изкуство и архитектура“ [7]. На свой ред, „конструктивизмът и производственото изкуство като професия в Русия съвпада с период на две революции“ [8] – в изкуството като цяло, и в социално-политически план.

При все това „модерното изкуство е полицентрично...“, а „Стилът не е единствен фактор, в който фокусират всички художествени търсения, по-скоро това е *иновативността*, която става мерило за оригиналност и ценност на творбата“ – пише В. Ангелов [9]. Безспорно, тази иновативност е една от основаните доминанти на продукцията на ВХУТЕМАС – ВХУТЕИН.

В статията се фокусираме върху иновативните характеристики на архитектурните проекти, включващи: композиция, формообразуване, обеми и маси, конструкция, материали, визуално въздействие. Анализираме образци, които съдържат в себе си спецификата на Руската/Съветска школа в контекста на времето.

Условно, ще систематизираме архитектурното проектно творчество в четири групи, съобразно основните му образни характеристики. С тях не проследяваме стилове или стилови тенденции, а базови принципи: типологически, формообразуващи, функционално-организационни (по отношение на средата), силуетни и др. Резюмираните тук линии не изчерпват богатството на проектно творчество на ВХУТЕМАС – ВХУТЕИН. (В рамките на жанра – статия, това не би било и възможно.)

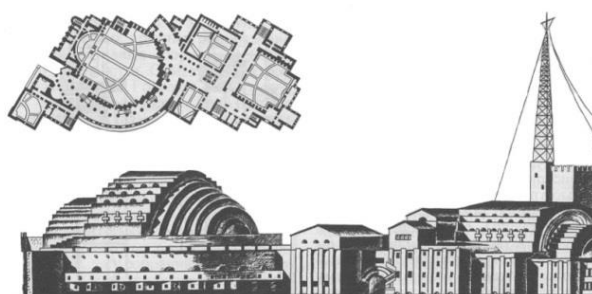
Разглежданите в текста групи са:

- Дворцова естетика и *хибридни* решения;
- Опростени геометрични форми и *монолитен* образ;
- Асиметрия и динамизъм;
- Инженеризъм и машинна естетика.

Анализ на образците. Дворцова естетика и *хибридни* решения. Под *дворцова естетика* тук разбираме предимно белезите на еkleктичните и неокласическите архитектурни решения за този тип сграда (неотменна част от развитието на архитектурата в началото на XX в. в целия свят). Те се характеризират с представителност на външния облик, симетрия, насоченост на пространството (в оси), йерархичност на обемите и силуета, декорация и дълготрайност на материалите.

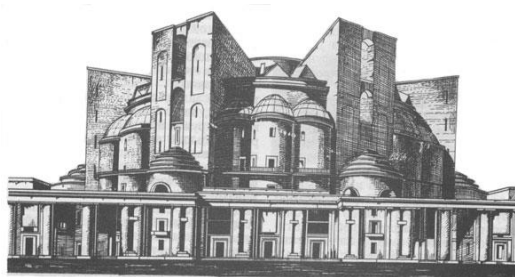
Удачен пример за използване на подобни подходи в авангардно решение е проектът на един от първите преподаватели във ВХУТЕМАС – ВХУТЕИН архитект Иля Голосов (1883 – 1945) (фиг. 1). Той е разработен в конкурса за „Дворец на Труда“ в Москва през 1923 г. [10]. Заданието предопределя в немалка степен образността на предлаганите комплекси – величие, монументалност, разгърната пространствена организация, така характерни за архитектурата на дворците от историята. В примерите, разгледани тук, тези черти присъстват в различна степен.

В разпределенията на комплекса, предложен от Иля Голосов (удостоен с пета награда) се използват усложнени структури на няколко нива, включващи планове на „римски форум“ и на „ренесансов площад“. Предложен е и височинен акцент – ажурна метална кула. Еклектичното начало в стилистиката на Двореца е явно застъпено в „храмовите“ обеми, маркиращи отделните му блокове, както и в третирането на огромните полуцилиндрични покрития. Някои от частите на ансамбъла създават алюзия за средновековни крепостни и култови сгради. Проектът представлява смесване на парадната дворцова структура и отделни едри форми, вдъхновени от фабричните съоръжения. В цялост декоративното начало във фасадните плоскости е много лаконично.

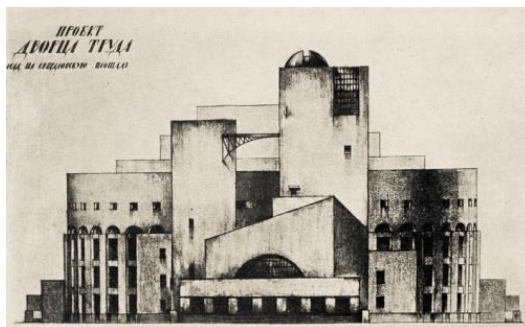
Фиг. 1. Конкурсен проект за Дворец на труда, 1923 г. И. Голосов, Москва. Източник: Online, <http://novosibdom.ru/> Главная „Советская архитектура“ Конкурсные проекты Дворца труда

Показателно е, че първата премия в същия конкурс получава архитект Ной Троцки (1895 – 1940) [11] за проект с различна (и спорна, от днешна гледна точка) визия. (Значим за периода автор, архитект Ной Троцки обаче не е част от колегията на ВХУТЕМАС – ВХУТЕИН.) Принципно, екстериорът му е решен в духа на историзма и неовизантийския стил (фиг. 2). Все пак мащабът, компактността и симетрията, както и някои елементи на сградата, също могат да се асоциират и с форми на индустриалната архитектура от това време.

Фиг. 2. Конкурсен проект за Дворец на труда, 1923 г., архитект Н. А. Троцки. Източник: Online, <http://novosibdom.ru/> Главная „Советская архитектура“ Конкурсные проекты Дворца труда

Друг участник в конкурса за „Дворец на труда“ е известният архитект и теоретик Мойсей Гинсбург (1892 – 1946), който впоследствие (от 1926 г.) преподава във ВХУТЕМАС – ВХУТЕИН. Проектът (фиг. 3) разкрива някои общи белези с концепцията на Троцки – като историзъм и компактност. Видни обаче са и заемките от модернизма и конструктивизма – в асиметричната централна част, в съчетанието на геометризирани обеми, в търсената им градация, в подчертаните плътностенни равнини, в ритмичните странични аркади и в характерните опростени решения на детайлите.

Фиг. 3. Конкурсен проект за Дворец на труда, 1923 г., арх. М. Гинсбург, Ал. Гринберг. Източник: Тогда, Конкурсный проект Дворца Труда в Москве, Online: <http://www.togdazine.ru/article/1371>

Еволюция и модернизиране на образа на *дворцовата естетика* виждаме в проекта на Иля Голосов от 1924 г. за Народен дом на В. И. Ленин в Иваново-Вознесенск (фиг. 4). Ако лявата част на този изглед е сходна с решението му за Двореца в Москва, то в дясната виждаме напълно съвременно (дори и днес) решение на сграда от административен тип – с актуалните правоъгълни обеми и силует, комбинации от ниска и висока етажност, фактура от бетон, метал и стъкло, контрастно оцветяване и пр.

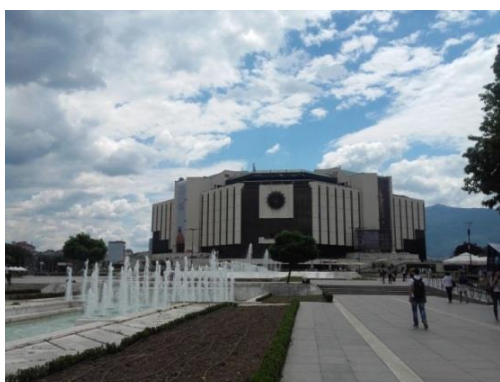
Фиг. 4. Иля Голосов, Проект за Народен дом на В. И. Ленин, Иваново-Вознесенск. 1924 г. Източник: [12]

След 1930 г., и особено след Втората световна война, в творчеството на автори от различни страни, школи и поколения намираме множество примери на обществени сгради от „дворцов“ тип. Те са сходни с търсенията в показаните по-горе образци от 1923 г. (фиг. 1, 2, 3) – монументализъм, компактност, симетрия, стерилност на детайла. В тях се използват споменатите вече хибридни образи на двореца, но и *по-късни* планови композиции, технологии, материали. Всичко това силно изменя визията им, но моделът на структурите им остава разпознаваем. На свой ред, някои от тези здания стават знакови за времето. Такъв пример е Парламентът в Бангладеш (Фиг. 5), дело на арх. Луис Кан (1901 – 1974), който се отличава с въздействащ (масивен) централен обем, съчетание от паралелепипеди и цилиндри, и оригинален, лаконичен рисунък на отворите.

Фиг. 5. Национален парламент Бангладеш (Jatiyo Sangshad Bhaban), Дака, арх. Луис Кан. Източник: Wikimedia Commons.

Българският пример – Национален дворец на културата в София (Фиг. 6), е изграден през 1981 г. по проект на арх. Александър Баров (1931 – 1999). Чрез използваната стилистика, ритмиката на фасадите, контрастно въздейващите плоскости и колорит, външният облик на НДК силно се отличава и от проектите за дворци на ВХУТЕМАС, и от решението на Луис Кан. Но общото впечатление за централна симетрия, мащабност на цялото, както и въздействието на силуета, възприемани отблизо и далеч, ни връщат отново към проектите за Дворец на Труда от началото на XX в.

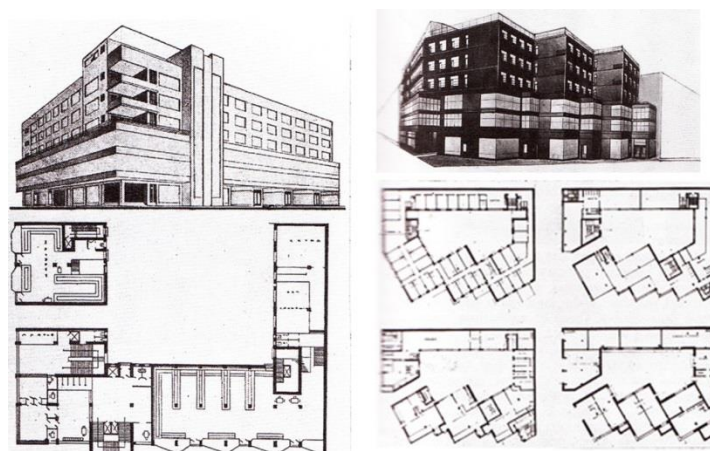
Фиг. 6. НДК, София, България, 1981 г., арх. Ал. Баров, снимка: 2017, Стела Ташева.

Ансамбловите решения, изпълнени със съвременни материали, съчетаващи правоъгълни, многоетажни, модернистични корпуси и еkleктични обекти също добиват масово разпространение. Примерите от този вид са много, в това число в индустрията, в административните здания, в университетските и в жилищните комплекси. Тук ще споменем случаите на сграда от ТУ София (фиг.7) и на Централата на Графисофт в Унгария [13], характерни за епохата на следвоенния модернизъм. Същевременно, те напомнят силно и повторямата организация на хоризонталните и вертикалните геометрични обеми, разработвани в проекти на ВХУТЕМАС (фиг.4).

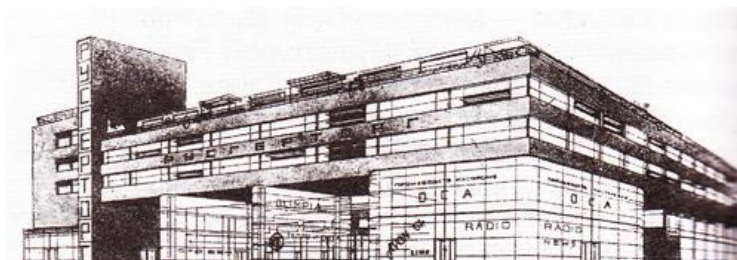
Фиг. 7. Новата сграда на Електротехнически факултет, ТУ София, снимка: 2020, Стела Ташева.

Анализ на образците. Опростени геометрични форми и монолитен образ. Съществена линия в разработките на ВХУТЕМАС – ВХУТЕИН са съоръженията, в които доминират опростените геометрични, предимно правоъгълни форми и монолитен образ. Можем да ги видим в разработки на Николай Ладовски (1881 – 1941) и Мойсей Гинзбург с техните студия. Впечатлението за цялостна, обобщена монументална форма в предложенията за търговски здания от ателието на Ладовски се разнообразяват със зъборезни тела, разположени по уличния фронт (фиг. 8 – ляво). В проекта му, разработван съвместно с Геворг Кочар (1901 – 1973), те са само в партера, а в решението, предлагано с Любов Залеска (1906 – 1976), разположените под ъгъл паралелепипедни обеми изграждат всички етажи (фиг. 8 – дясно).

Фиг. 8. Проекти за Търговски дом – магазини, офиси, хотел. ВХУТЕМАС (ателие на Н. Ладовски). 1926 г. Ляво: Перспектива, планове. Г. Кочар, Дясно: Перспектива, планове. Л. Залеска. Източник: [10]

В противодействие на глобалните тенденции към стандартизация, масовост и клише (налагани от икономическите, социалните и естетическите фактори, повсеместни за Европа и Русия) се проявява стремежът на архитектурната гилдия към индивидуализация (специфика) на образа. Отликите във външния вид на сградите се постигат чрез подчертани композиционно-обединени фрагменти (пояси), чрез характерни едри членения на фасадата, чрез подбор на динамични, контрастни елементи (фиг. 8). Зданието на Русгерторг (Фиг. 9), дело на Мойсей Гинзбург, В. Владимиров (1886 – 1969) и А. Пастернак (1893 – 1982) също е планирано с подобни пространствени похвати: общ пояс, събиращ лентите на горните етажи, мащабни части в партера, динамичен вертикален елемент.

**Фиг. 9. Здание на РУСГЕРТОРГ в Москва. Конкурсен проект. 1926 г.
Арх. М. Гинзбург, В. Владимиров и А. Пастернак. Перспектива.
Източник: Селим Хан – Магомедов, пак там.**

В проекта на Иля Голосов за Електробанк от 1926 г. (фиг.10) виждаме характерно съчетание от цилиндър, вграден ъглово в кубистичен обем и подчертана фасадна матрица, съставена от еднакви прозоречни пана.

**Фиг. 10. Проект за здание на Електробанк, 1926 г. арх. Иля Голосов,
Източник: [10]**

Зъборезните планови решения на сградите не са открития на проектантите от ВХУТЕМАС – ВХУТЕИН. Сходни примери на завъртане под ъгъл от XIX в. можем да видим дори у нас (в къщата Мавриди, музей Ламартин от Стария Пловдив и др.). Ъгловото влагане на цилиндър в куб също присъства в множество исторически сгради с вградени опори и колони. Но тези проектни линии, развити и използвани от Ладовски, Гинсбург и др. се оказват актуални във времето. Те продължават активно еволюцията си в архитектурата от следвоенните десетилетия. Срещат се, макар и модифицирани в немалко съвременни решения. Виждаме образи на т.нар. „зъборез“ при витринни и плътни, завъртяни под ъгъл форми на днешни търговски и други обществени сгради (фиг.11 – ляво). (Те могат да са вложени в кухите пространства на първите етажи както в търговската сграда Сити Център София [14] и/или по-нагоре, както в случая с Британското посолство в Берлин [15].) „Обиграването“ на ъгловия цилиндър също е чест прийом в съвременната архитектура (Фиг.11).

Фиг. 11. Жилищна сграда на Вилхелмщрасе 36-38, Берлин арх. Алдо Роси, 1981 – 1988 г. Източник: Archipicture, <http://www.archipicture.eu/>

Анализ на образците. Асиметрия и динамизъм. В архитектурните обекти в началото на XX в. се интерпретират и принципите и похватите, използващи асиметричното и динамичното начало. В Европа, изследователите свързват тази тенденция с много нови направления в изобразителните изкуства: кубизъм, абстракционизъм, експресионизъм, фовизъм, лучизъм и др. Тук, под „асиметрия и динамизъм“, разбираме активното, контрастно организиране на маси и обеми в архитектурата, преоразмеряването им и противопоставянето на гравитацията. (За архитекта това означава конзолни решения на товарите в съоръженията, надвисване и надграждане на едри форми и тела.) Това е странно и шокиращо по отношение на образите, познати от традиционната архитектура. За наблюдателя е сложно да определи, доколко обликът на проектите е продиктуван от целесъобразността на зданието, функциите му и дейностите в него – от една страна, и от друга – доколко е следствие на амбицията на автора да му придаде максимална индивидуализация, оригиналност, своеобразие. От тогава до днес, асиметричното и динамичното начало в архитектурата става все по-търсено и все по-силно изразено. Проектите на Николай Ладовски (Експериментален проект на комунален дом) и на Ел Лисицки (Хоризонтален небостъргач) онагледяват казаното тук. (фиг.12). Несъмнени са различията в авторския почерк, но куражът, смелостта и образният потенциал на техните идеи са очевидни.

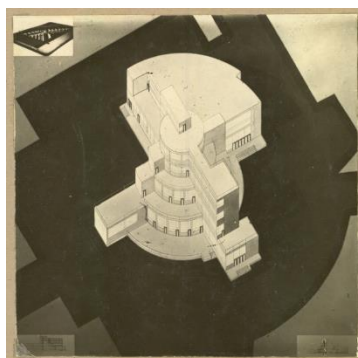

Фиг. 12. Ляво: Експериментален проект на комунален дом. 1920 г., разрез, Н. Ладовски. Източник: Wikimedia Commons

Дясно: Проект на хоризонтален небостъргач, 1924 г., арх. Ел Лисицки
Източник: 2020 Architectuul, Cloud Iron, Moscow, Russia Online: <http://architectuul.com/architecture/cloud-iron>

В проекта за столова на обучавания при Ладовски Иван Ламцов (1899 – 1990) асиметрията и динамизма са включени в по-сложна структура (фиг. 13). Привидно

приложена е кръгова планова схема, но обемната композиция е сегментирана и подчертано асиметрична.

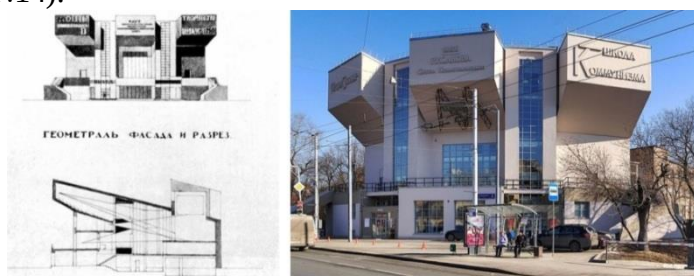

Фиг. 13. Менза, Жилищен район Хамовники, Москва. Дипломен проект ВХУТЕМАС, 1926 г. Иван Ламцов. Ателие на Н. Ладовски.

Източник: Собрание Музея МАРХИ

Източник: Architime.ru. Выставка „Эксперимент Ладовского“ <https://www.architime.ru/competition/2017/exhibition200917shabolovka.htm>

Сходен в това отношение е и проектът на преподавателя във ВХУТЕИИ, арх. Константин Мелников (1890 – 1974) за Работнически клуб в Москва, (Дом культуры имени И. В. Русакова – фиг.14).

Фиг. 14. Проект [16] и реализация (Източник: Wikimedia Commons) на Работнически клуб в Москва, (Дом культуры имени И. В. Русакова) (1927 – 1929) арх. Константин Мелников.

В десетилетията след Втората световна война могат да се намерят немалко сгради и съоръжения, възприели принципите показани по-горе. Съвременните иновации, материали и технологии улесняват опитите в тези насоки (фиг.15, 16).

Фиг. 15. Къщи-кубове (Cube Houses) Ротердам, 1977, арх. Пиет Блом. Източник: Wikimedia Commons, By Arroww

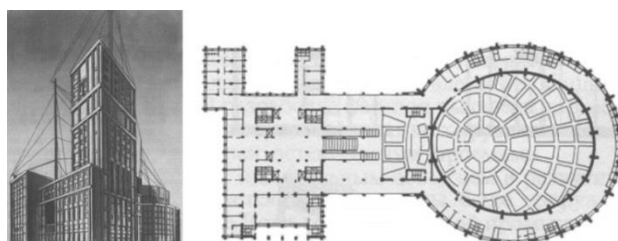

**Фиг.16. Офиси „Gas Natural Headquarters“, Барселона, 2003,
арх. Е. Мирале и Б. Тялябу (Enric Miralles, & Benedetta Tagliabue).
Източник: Wikimedia Commons, By Zarateman**

Те водят и до масовото им, понякога твърде подражателско прилагане. В работите на изтъкнати съвременни автори като Марио Бота обаче, тези пространствено-композиционни отношения и линии са оригинални и изведени до съвършенство [17].

Анализ на образците. Инженеризъм и машинна естетика. Визуализацията на инженерните търсения в архитектурата се проявява повсеместно още през XIX в., като следствие на засилените процеси на индустриализация. В сградите обаче, се избягва нейното външно, открито проявление, поради господстващите естетически норми в използваните неостилове, еklektиката, историзма. Краят на XIX и началото на XX в. бележат скок към разкриване и подчертаване на конструкцията и материалите. (Ще припомним съоръженията, дело на инж. Густав Айфел (1932 – 1923), както и тези на инж. Владимир Шухов (1853 – 1939) и др.) В първите десетилетия на XX в., инженеризмът и машинната естетика стават „знаме“ на множество архитекти и теоретици. Христоматиен е проектът за Монумента „Трети Интернационал“, известен и като „Кулата на Владимир Татлин“ от 1919 г. Самият Татлин (1885 – 1953) също преподава във ВХУТЕМАС – ВХУТЕИН.

В статията под *инженеризъм* и *машинно начало* разбираме външно изразена образност, създаваща паралел с усещането за механизми и технологично (индустриално) формообразуване. Проследяваме тази тенденция (например) в конкурсния проект на Александър Веснин (1883 – 1959) и братята му от 1923 г., за споменавания вече Дворец на труда. В проекта, активната употреба на въжана конструкция (такелажи) и подчертаната правоъгълна матрица на фасадите са в силен контраст с класическия, централно решен план (фиг.17).

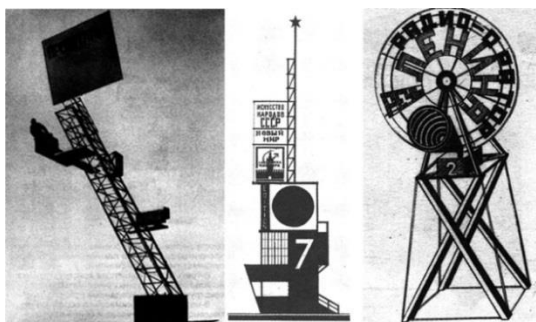

Фиг. 17. Москва. Конкурсен проект за Дворец на труда, 1923 г. Братя Веснини (Леонид, Виктор и Александър). Перспектива, план.

**Източник: <http://novosibdom.ru/> Главная „Советская архитектура“
Конкурсные проекты Дворца труда.**

Особено подчертани, цялостни образи на механизми и индустриални форми са включени в проектите на Ел Лисицки (1890 – 1941), Владимир Крински (1890 – 1971) и колегата им във ВХУТЕМАС – ВХУТЕИН – Густав Клуцис (1895 – 1938) [18,19]. Визуалната тенденция за изграждане на образ чрез „инженеризъм и машинно начало“ през 20-те години на XX

в. характеризира градски и архитектурни съоръжения с различна функция, обвързани често и с пропагандата и агитацията (фиг.18).

Фиг. 18. Ляво: Л. Лисицки. Трибуна на Ленин, 1924. При разработката е използван проект на И. Чашник (1902 – 1929). Източник: Артнет, <http://www.artnet.com/artists/el-lissitzky/project-for-lenin-monument-QnXnCGrEAz8wwrFhbkUY1Q2>

Център: Проект за агитационни конструкции. „Радиооратор“.

Арх. Г. Клуцис. 1922. Източник: [20]

Дясно: Проект на будка-трибуна. 1925 г. арх. В. Крински. Източник: [20]

След Втората световна война, тази линия в архитектурното проектиране и строителство продължава съществуването си, а нейният пик е видим в направление „хай-тек“. В Лондон такава е сградата на Ллойд (1960) по проект на арх. Ричард Роджърс, а в Париж – центърът Помпиду (1977), дело на архитектите Ричард Роджърс и Ренцо Пиано.

Резултати и заключение. Предвид историческата действителност, режима и политическата изолация на СССР, съдбата на разглежданите тук архитекти и колегите им след 1930 г. е сложна и драматична. Някои от тях впоследствие адаптират проектите си към изискванията на тоталитарния режим, а други приключват архитектурната си практика. След закриването на ВХУТЕМАС – ВХУТЕИН, отделни личности, като Иля Голосов, Мойсей Гинсбург и братя Веснини имат шанса да реализират (в някаква степен) своя потенциал. Константин Мелников е от малцината, които получават прижизнена слава, надхвърляща границите на страната му.

Идеите на руската школа се вписват в общите търсения и движения на европейските авангардни автори, изявяващи се в началото на XX в. Разгледаните тук линии в творчеството на архитектите и студиата от ВХУТЕМАС – ВХУТЕИН разкриват революционните им търсения, както в материално-технически, така и в идеен план. Посочените примери съвсем не изчерпват обсега (функции, конструкции, образи) и концептуалния потенциал на техните проектни разработки.

В последното столетие архитектурата бележи динамично технологично развитие, което, наравно с концептуалните авторски предложения, видоизменя използваните конструкции, материали, силуети, образност и въздействие. Факт е, че изведените линии (дворцова естетика и хибридни решения; опростени геометрични форми и монолитен образ; асиметрия и динамизъм; инженеризъм и машинна естетика) продължават съществуването си до днес. Друг въпрос е в какви форми – поотделно, смесени и/или доразвити, те се срещат в съвременната архитектура. От днешна гледна точка, обаче именно те са сред най-устойчивите, разпознаваеми във времето образи, изразяващи спецификата на тази руска школа.

В края на текста читателят може да се запита за мястото на статията в проблематиката на VII Международна научна конференция „Еволюция срещу революция или за моделите на развитие“. Споменатите в това заглавие форми на развитие са видни в работата на школата ВХУТЕМАС – ВХУТЕИН. И това е логично: от една страна, поколенията от архитекти, изявяващи се в първите десетилетия на XX в. в Русия са наследници на дълга и богата архитектурна еволюция. В нея пълноценно се включват постиженията на Европа и на

Ориента. От друга страна, Октомврийската революция (както и всяка друга) отприщва силни „потоци“ от творческа енергия и новаторски търсения. След 1930 г. обаче революцията в архитектурен план (в Русия и извън страната) преминава отново към еволюционни темпове. Предвид очертаното многообразие и прогностичният заряд на проектите и идеите на архитектите, обединени от ВХУТЕМАС – ВХУТЕИН, мястото и значението им в европейската архитектурна история на XX в. е неоспоримо.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Енциклопедия на изобразителното изкуство в България, т. 2, М-Р, София, БАН, 1987, стр.126.
2. Анастасов, Хр. Рационализмът в архитектурата 1940 – 1980, София, БАН, 1993, с. 11-12.
3. Хан-Магомедов, С. О., А. Веснин. От архитектурной неокласики к конструктивизму. – В: Художники социалистической культуры, Москва, Наука, 1981, с. 333.
4. Лаврентьев, А. Н. История дизайна. Москва: Гардарики, 2006, с. 174.
5. Малевич, К., Черный квадрат, Азбука, Классика, 2014, „... каждая эпоха строит новую вавилонскую башню, по которой хочет дойти к благу.“ Online: <http://kazimirmalevich.ru/bsp275>
6. Адашкина, Н. Л. Символизм в творчестве художников авангарда. – В Символизм в Авангарде, Москва : Наука, 2003, 10-22, с.21.
7. Бхаскаран, Л. Дизайн и время. Стили и направления в современном искусстве и архитектуре, Арт-Родник, 2007.
8. Лаврентьев, А. Н. История дизайна. Москва: Гардарики, 2006, с. 174.
9. Ангелов, В. Изкуство и естетика, Агато, София, 2005, с. 219
10. Хан-Магомедов, С. О. Архитектура советского авангарда. Кн. 2. Социальные проблемы, Москва : Стройиздат, 2001, Online: http://www.alyoshin.ru/Files/publika/khan_archi/khan_archi_2_086.html
11. Soviet Architecture 1917-1987, Amsterdam, 1989, Art Unl. Books, p. 26.
12. Зайцев, К. Г. Графика и архитектурное творчество, Москва : Стройиздат 1979, с. 154.
13. Виж сградата G в парка на Графисофт 1998 г., арх. Ференц Цаголи, (Ferenc Cságoły, Építész Stúdió Kft) Online: Parkgrafisoft, <http://www.graphisoftpark.com/buildings/building-g>
14. Давчева, М. Съвременните търговски сгради в България. 1990 – 2010. София, АИ „Проф. Марин Дринов“, 2013.
15. Виж например сградата на Британското посолство в Берлин, 2000 г., арх. Майкъл Уилфорд, (Michael Wilford): 2020 Architectuul, British Embassy in Berlin <http://architectuul.com/architecture/british-embassy-in-berlin>
16. Хан-Магомедов, С. О. Константин Мельников, Москва : Строй-издат, 1990, с. 120, Online: Studfiles <https://studfile.net/preview/2780018/>
17. Такива са например офисната сграда на арх. Марио Бота в Базел, или неговата църква „Санто Волто“, в Торино, Италия.
18. Papanikolaou, Miliadiades ed., Russian Avant-garde, a selection from the Costakis collection, State museum of Contemporary art, 2002, Thessaloniki, p. 50-52.
19. „Културната революция – път към социализма“ Руски архитектурен авангард през 20-те – 30-те години на 20. в., Изложба, МУАР, Москва, Национална галерия за чуждестранно изкуство, София, 2008.
20. Хан-Магомедов, С. О. Архитектура советского авангарда. Кн. 1. Проблемы формообразования. Мастера и течения. Москва : Стройиздат, 1996. http://www.alyoshin.ru/Files/publika/khan_archi/khan_archi_1_041.html

ВЪТРЕШНИТЕ ХОРИЗОНТИ И СОЦИАЛНАТА ИЗОЛАЦИЯ. ТЕРАПЕВТИЧНИ ПРАКТИКИ, ОСНОВАНИ НА ТВОРЧЕСКИТЕ НАГЛАСИ

Весела Казашка

Доцент, д-р

Академия за музикално, танцово и изобразително изкуство

„Проф. Асен Диамандиев“ – Пловдив

Резюме: Връзката на човека с изкуствата от векове е давала възможност за психологическото му спасение. Днес тя предлага нови възможности и кризата на днешния ден ни изправя пред предизвикателства, разкриващи вътрешни хоризонти към саморазвитие. Социалната изолация е за всички, но всеки човек я приема и преживява индивидуално. Важно е да знаем как да се справим със ситуацията, дали откриваме място за изкуство в живота си и какво занимание, свързано с творческите ни нагласи, ще има терапевтичен ефект върху нашата психика в бъдеще.

Ключови думи: арттерапевтични практики, социална изолация, изкуство.

JEL: Z110

THE INTERNAL HORIZONS AND SOCIAL ISOLATION. THERAPEUTIC PRACTICES BASED ON CREATIVE ATTITUDES

Vesela Kazashka

Assoc. prof., PhD

Prof. Asen Diamandiev Academy of Music, Dance and Fine Arts, Plovdiv

Summary: Man's connection with the arts for centuries has made it possible for people to be psychologically saved. Today it offers new opportunities and today's crisis presents us with challenges that reveal new internal horizons for self-development. Social isolation is for everyone, but each person accepts and experiences it individually. It is important to know how to deal with the situation, whether we find a place for art in our lives and what future activities related to our creative attitudes will have a therapeutic effect on our psyche in the future.

Keywords: art therapeutic practices, social isolation, art.

JEL: Z110

Социалната изолация провокира и предизвика засилено търсене на творчество у хората. От една страна – като потребители на творчеството, от друга страна – да отворят творческите си заложби като терапия за справяне с кризата.

Водени сме от разбирането, че в такъв момент не можем бързо да променим света, но можем да обърнем внимание на микросвета в себе си и да разберем как да съхраним духа и тялото си в името на своята цялостност.

Връзката на човека с изкуствата от векове е давала възможност за психологическото му спасение. Днес тя предлага нови възможности и кризата на днешния ден ни изправя пред предизвикателства, разкриващи нови вътрешни хоризонти към саморазвитие. Социалната изолация е за всички, но всеки човек я приема и преживява индивидуално. Важно е да знаем как да се справим със ситуацията, дали откриваме място за изкуство в живота си и какво занимание, свързано с творческите ни нагласи, ще има терапевтичен ефект върху нашата психика в бъдеще. Арттерапията до момента е разглеждана от изследователите в контекста на работа с пациенти с вродени заболявания или със специални потребности. Арттерапията може да даде отговор на новопоявилите се нужди в условията на криза и социална изолация, породена от COVID-19 или друго глобално предизвикателство.

Творческият процес може да помогне на хората да решават проблеми, да развиват и управляват поведението и чувствата си, да намалят стреса и физическите симптоми, да повишат информираността и самочувствието си. Тези положителни ефекти от арттерапията могат да бъдат реализирани и могат да помогнат на хората в процеса на лечение или преодоляване на текущи или бъдещи проблеми. Терапевтичните практики, основани на творчество, адресират съобщение до индивида и значително допринасят за по-дълбоко саморазбиране.

Доцент Цветанка Коловска представя свободното време като ресурс за пълноценно личностно развитие, включително основано на творчески занимания: „Ежедневието на съвременните деца включва и свободно от учебни занятия време, което би могло да се превърне в огромен ресурс за пълноценно личностно развитие. Съвременната културна тенденция върви от възпитание чрез свободното време към възпитание за свободното време. Така, интегрирайки грижата за свободното време на нашите деца в цялостна образователна и възпитателна практика, се реализира идеята за учене през целия живот“ [4].

Понастоящем, във водещи университети по света, се създават изследователски центрове по арттерапия и се разработват научни проекти, насочени към различни проблеми, при които арттерапията има доказани ползи. В съвременната научна литература има доказателства, че активният начин на живот, комуникацията, ученето през целия живот, запазването на интересите към живота и света и предоставянето на другите не само поддържа, но и значително подобрява благосъстоянието. Арт-терапията е оптимално, положително въздействие, защото позволява на хората, и в частност на нуждаещите се, да прилагат всички тези стъпки за подобряване на благосъстоянието си.

Образованието и лечението чрез изкуство е принцип в педагогиката и психологията от началото на XX век. Художественото образование се използва във всички нива на формалното образование и още повече – в неформалното образование. Изкуството е не само средство за учене, но и приложно средство за лечение. Изкуството е и средство за личностно развитие и надграждане. Художествените и творческите дейности се превръщат в незаменим инструмент при работа с деца в предучилищна и училищна дейност. Родителите все повече влияят на децата да се занимават с извънкласни форми, свързани с изкуството – ансамбли за народни танци, музикални ансамбли, драматични ансамбли. „Принципът на възпитание чрез изкуство се трансформира в принцип на терапията, а часовете по изобразително изкуство са средство за социокултурна анимация в педагогиката за свободното време, в превенция на болести, като част или отделен вид трудотерапия при лечение и рехабилитация, в психиатрична и клинична практика като психотерапия“ [1]. Терминът „образование чрез изкуство“ става популярен, след като Движението за образование и възпитание чрез изкуството го разпространява в Англия (Рускин), а в Германия се представя като „естетическа педагогика“. В продължение на 30 години английският естетик и преподавател Рийд представи своята работа „Образование чрез изкуство“, която има важна роля в установяването на концепцията и приемането ѝ като основен принцип на педагогиката до момента.

Проф. Бояджиева през 2016 година констатира, че навлизането на арттерапията и художествената анимация в педагогиката са сравнително нови области. В този контекст процесът започва с реструктурирането на методиката на преподаване и реструктурирането на целия учебен процес в училище. Експресивната и проективна функция на изкуството се отразява в практиката на училищното образование в експерименталните училища в Германия, в новото училище във Франция, в прогресивните, антиавторитарните и алтернативни училища в Англия и Новия свят и достига Северна Америка – САЩ, Канада, Австралия и Нова Зеландия. [2]

Пътят на утвърждаване на изкуството като терапевтичен и психопрофилактичен инструмент в образованието и социалния живот е труден и напрегнат и съвсем естествено развитието е белязано от възходи и падения. Вярваме, че настоящата ситуация в световния преход COVID-19 и образованието е благоприятна и търси нови и иновативни подходи към обучението и образованието и психичното здраве. Освен това през последните 6 месеца външният вид на българските училища се промени.

Приобщаващото и дигитално образование е не само желателно, но и факт. Нагласите на ученици, учители, родители, обществото като цяло са различни и зависят от много фактори. Определящи фактори за развитието на личните умения са различни фактори: биологични условия, социална среда, семейство, език, култура, традиции.

През 60-те години известни лингвисти и изследователи са работили върху контекста на когнитивната революция в човешкия ум и език – Ноам Чомски, Роналд Ланакер, Уолас Чайф, Рей Джакандов и Дерек Бикертън. Те представят модели, свързани с връзката между езика и съзнанието. В Русия, която е популярна заради силните си училища по психологическа наука, още през 1979 г. Александър Лурия публикува университетски учебник, озаглавен „Език и съзнание“. Книгата представя дискусия, базирана на тематичен кръг „език – психика“ и „език – ум“ по отношение на психолингвистиката.

Лев Симеонович Виготски е един от тримата най-влиятелни руски психолози заедно с Александър Лурия и Сергей Рубинщайн. Виготски се опитва да създаде хипотеза за произхода и природата на съзнанието. Провежда изследвания в психологията на естетическото въздействие на литературните произведения, анализира „Хамлет“ и малки литературни форми (кратки разкази, басни). Сергей Рубинщайн се занимава с философски и методологически проблеми на психологията. Той изучава възприятията, паметта, речта и мисленето. Той създаде теорията за двойното определяне на поведението – „Същество и съзнание“. Работейки в условията на тогавашната идеологизирана конюнктура в Съветския съюз, Рубинщайн обосновава теорията си за личността.

Прегледът на научната литература, свързана с темата за арттерапията и използването на изкуството като инструмент за обучение и образование, ни дава основание да смятаме, че темата е релевантна в ситуация на блокиране и социално изключване и може да бъде развита.

Американската асоциация за арттерапия представя арт терапията като лечение, подобряващо качеството на живот и по-добра комуникация чрез изкуството (Американска асоциация за арт терапия, 1996).

Cathy A. Malchiodi в „Handbook of art therapy“ описва: „Изкуството е мощен инструмент в общуването. Сега е широко признато, че художественото изразяване е начин за визуално предаване на мисли и чувства, които са твърде болезнени да се сложат в думи. Творческата активност се използва и в психотерапията и консултирането не само защото служи на друг език, но и поради присъщата му способност да помогнем на хората от всички възрасти да изследват емоциите и вярванията, да намалят стреса, да разрешават проблеми и конфликти и да подобряват чувството си за благополучие“ [7].

Joke Bradt, Cheryl Dileo, Lucanne Magill, Aaron Teague в „Music interventions for improving psychological and physical outcomes in cancer patients“ споделят опит как музикалните интервенции са използвани за облекчаване на симптомите и нежеланите реакции при лечението при пациенти с рак. Цели на изследването са да се оценят и сравнят ефектите от музикотерапията и интервенциите в музикалната медицина за психологически и физически резултати при хора с рак. [6]

В „Group music therapy with women who have experienced intimate partner violence“ Aaron K. Teague, Nicole D. Hahna, Cathy H. Mc Kinney описват „ефекта от груповата музикална терапия, комбинирана с други методи на творческото изкуство, влиянието върху собствените нива на тревожност, депресия и самочувствие при жени, преживели насилие от интимния си партньор. [5]

С увеличаването на броя на случаите на COVID-19 се увеличава и свързаната с това тревожност на хората. За широката общественост въздействията върху психичното здраве на COVID-19 и справянето с тях са толкова важни, колкото и физическите ефекти върху здравето. За последните няколко седмици Mental Health America (МНА) използва своята уникална база данни, за да следи ежедневно това увеличение на тревожността. Според тези данни за скрининг преживяхме 19% увеличение на скрининга за клинична тревожност през първите седмици на февруари и 12% увеличение през първите две седмици на март. Това подсказва,

че нашите екранисти не са просто „притеснени“. Те представляват хиляди хора, чийто живот и чувство за благополучие са силно засегнати от тревогите за вируса.

През април 2020 г., в условията на социална изолация, причинена от COVID-19, чрез предварително подготвен въпросник проучих творческите нагласи в човешкото поведение по отношение на справяне със стреса, причинен от социалната изолация по време на пандемията, причинена от COVID-19 – 2020 г. и ролята на изкуството за преодоляване на стреса.

Резултатите помогнаха да проучим ориентацията към терапевтичните практики, базирани на креативността и тяхната ключова роля като антистрес терапия. Въпросникът беше разпространен по електронната поща и социалните мрежи и за буквално няколко часа (4 часа) получихме 86 попълнени анкетни карти.

Разработеният въпросник съдържа 8 въпроса, 2 от които са свързани с пола и възрастта на респондентите, а останалите 6 дават отговори на въпроси, свързани с това дали лицата са ангажирани с творчески дейности по време на изолация, как са се чувствали преди започване на тези дейности и как са се чувствали след завършването им. Получихме отговор и на въпроса дали те ще продължат с творческите дейности след периода на социална изолация и под каква форма.

Анкетирането на респондентите беше необходимо за формиране на мнение за необходимостта от творчески дейности като основа за по-прецизни бъдещи изследвания. Въпросите бяха отворени и респондентите можеха да дават своите отговори, без да бъдат ограничавани в рамките на само няколко възможни отговора. Въпросникът беше изпратен до над 150 души.

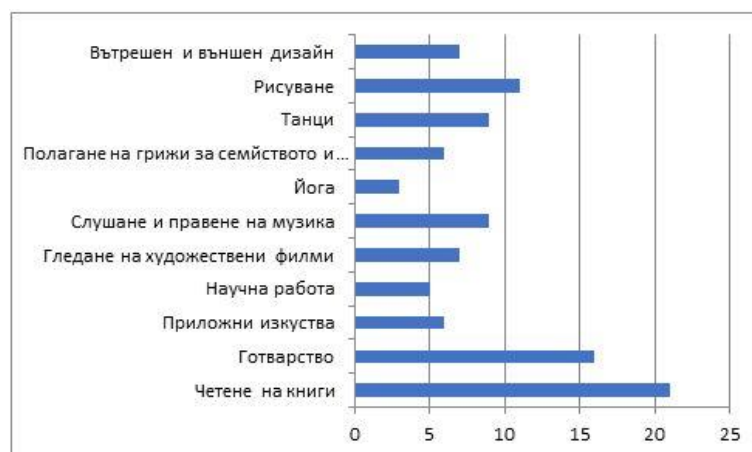
Демографските въпроси показват, че по-голямо желание за участие в анкетата са проявили жените: 79,1% от анкетираните са жени, а 20,9% – мъже.

Анкетната карта е достигнала до респонденти в различна възраст от 18 до над 65 години, а именно:

- 40,7% са на възраст 18 – 30 години;
- 29,1% са на възраст 31 – 42 години;
- 22,1% са на възраст 43 – 55 години;
- 7% са на възраст 55 – 65 години;
- 1,1% са на възраст над 65 години.

Ситуацията на социална изолация породена от глобална криза, извежда на преден план желанието и търсенето на творчески дейности у хората. Нещо повече, усещането за създаване на „собствен“ творчески продукт дава усещане за спокойствие и повишава самооценката. На въпроса „Имате ли домашно творчество (творчески процес), което ви кара да се чувствате добре по време на социална изолация?“ 99% от анкетираните отговориха с „да“. Те идентифицират себе си и творческите си пориви с различни занимания, обобщени и представени във Фигура 1.

На въпроса „Имате ли домашно занимание (творчески процес), който ви кара да се чувствате добре по време на социалната изолация?“ анкетираните по време на социалната изолация откриват удовлетворение най-вече в литературата, готварството, изобразителното изкуство, слушане и *правене* на музика, научноизследователска дейност. Не е изненада, че на преден план изскачат творчески дейности, свързани с осигуряване на спокойствие и комфорт в дома като готварство, дизайн или свързани с основните занимания на анкетираните – изкуство и наука.

Фиг. 1. Предпочитани творчески занимания

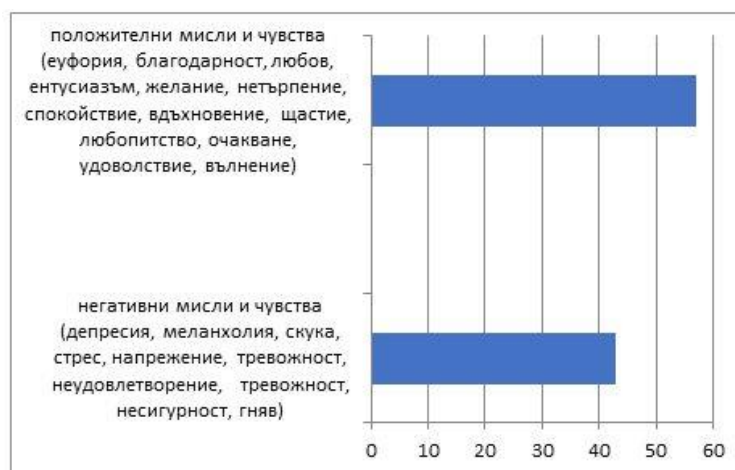
Следващите 3 фигури илюстрират отговорите на въпросите, свързани с усещанията и чувствата, които изпитват респондентите в различно време: преди започване на творческата дейност, по време на творческия процес и след приключването му. Респондентите декларираят усещането за позитивни емоции, мисли и чувства и през трите периода – преди, по време и след. Творческият процес предизвиква чувства на благодарност, свързана с положителните емоции, които създава, с чувство на ентузиазъм, вдъхновение, желание за създаване.

При започване на творческата дейност негативните чувства и мисли, които изпитват респондентите, са 43%, а с позитивно очакване и вълнение са 57% от респондентите.

Във втората фаза на „творческо правене“ тревожността се стопява до 11%, а позитивните усещания нарастват до 89%.

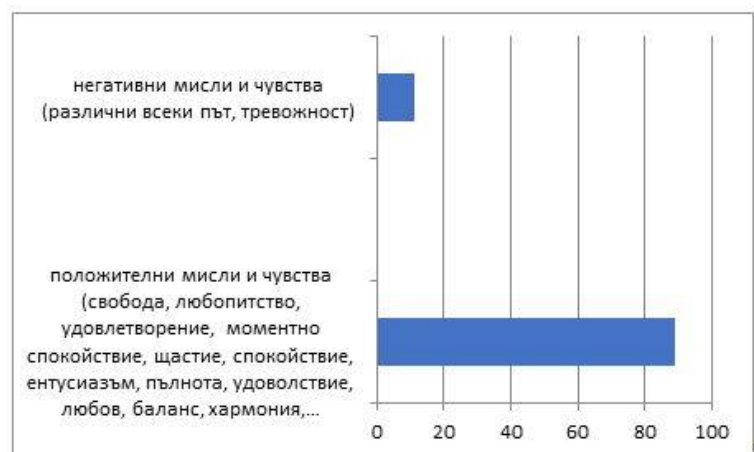
В третата фаза, когато имаме завършен продукт от материалната или нематериалната сфера, респондентите, които не могат да преценят дали се чувстват по-добре, или се чувстват точно толкова тревожни, колкото и в началото, са вече 3%, а удовлетворени, спокойни, отпочинали, въпреки физическото натоварване за някои от творческите дейности, а също и вдъхновени, са 97% от анкетираните. Броят на анкетираните не е достатъчно голям, но пък дава разумна увереност, че трябва да се продължи с изследвания в тази посока за достигане до доказана арттерапия като средство за преодоляване на стреса и повишаване на самооценката не само при хора със специални потребности, но и при физически здрави хора, попаднали в ситуация на страх и социална изолация.

На въпроса: „Какви мисли и чувства ви изпълваха, преди да започнете домашното си занимание?“, респондентите отговориха така:

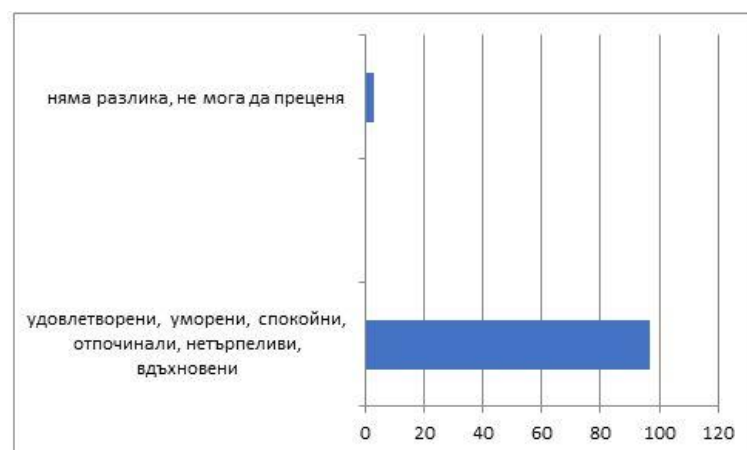
Фиг. 2. Мисли и чувства преди започване на творческото занимание

На въпроса: „Какви мисли и чувства ви изпълваха по време на домашното ви занимание?“

Фиг. 3. Мисли и чувства по време на творческото занимание

На въпроса: „Какви мисли и чувства ви изпълваха след приключване на творческото занимание?“ получихме следните отговори:

Фиг. 4. Мисли и чувства след приключване на творческото занимание

Важно е да отбележим и че 80% респондентите декларират готовността си да продължат с творчески занимания и извън социалната изолация, но не могат да определят къде и как да се случи това.

В заключение, в контекста на това пилотно проучване, направихме следните изводи:

- Арттерапията е необходима и желана в условия на социална изолация, чрез нея се намалява тревожността.
- Необходимо е да се подбере по-надежден и добър инструментариум за провеждане на изследвания, чрез които да се аргументира и докаже ролята на арттерапията за подобряване на благосъстоянието и повишаване на самооценката на хората. Да се извърши по-продължително и задълбочено изследване с цел по-висока степен на сигурност на резултатите;
- Необходими са интердисциплинарни специалисти, които да се обучат и да работят в областта на арттерапията.
- Полезно би било университетите по изкуства да предлагат обучение в хибридни магистърски програми по арттерапия, които биха могли да намерят реализация на пазара на труда.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Бояджиева, Нели. Възпитание чрез изкуството. Първите десетилетия на 20 век, УИ „Св. Климент Охридски“, София, 1994.
2. Бояджиева, Нели. Принципът за възпитание, образование и терапия чрез изкуство в България (развитие и съвременно състояние), сп. Педагогика, 2016, кн. 8, 1020–1035.
3. Коловска, Цветанка. Извънкласните и извънучилищните дейности по музика (занимания по интереси) – фактор за развитие и активно музикално възпитание. „Наука, образование и иновации в областта на изкуствата“: II Международна научна конференция АМТИИ „Проф. Асен Диамандиев“ – Пловдив, 2019 г. стр. 48-53 ISBN 978-954-2963-56-1.
4. Aaron K. Teague, Nicole D. Hahna, Cathy H. McKinney. Group Music Therapy with Women who have Experienced Intimate Partner Violence. Music Therapy Perspectives, Volume 24, Issue 2, 2006, Pages 80–86.
<https://doi.org/10.1093/mtp/24.2.80>
5. Joke, Bradt;, l Dileo, Chery; Lucanne, Magill; Aaron, Teague. Music interventions for improving psychological and physical outcomes in cancer patients, Cochrane Gynaecological, Neuro-oncology and Orphan Cancer Group <https://doi.org/10.1002/14651858.CD006911.pub3>
6. Malchiodi, Cathy A. Handbook of art therapy ISBN 1-57230-809-5 (alk. Paper).

ВИЗИЯ И ЗРИТЕЛ

Милена Анева

Доцент, д-р

Югозападен университет „Неофит Рилски“ – Благоевград

Резюме: Представете си, че до Вас седи зрител, наблюдаващ не сцената, а вашата зрителска реакция, че дори отправя забележки по повод вашия смях или сълзи, или че на глас коментира и анализира собствените си впечатления... Може ли да се получи сработка, единна психика на множеството? Ако спецификата на зрителската активност пред телевизора е именно коментарът върху информацията от малкия екран, то в театъра коментарът не се извършва от гласа в ухото, а душа в душа. Както безкрайно трудно е актьорът да играе пред празна зала, така и зрителят е неспособен в празната зала да възприеме, оцени и участва пълноценно в процеса на сценичното действие. Ефектът на полупразния салон в киното и театъра са съвсем различни – докато в киното и един-единствен зрител по време на прожекция е възможно да се отдаде на въздействието му и специфичното удоволствие, то това в театъра е невъзможно.

Ключови думи: зрител, изкуство, актьор, режисьор, театър.

JEL: Z110

VISION AND SPECTATOR

Milena Aneva,

Assoc. Prof., PhD

Neofit Rilski South-West University, Blagoevgrad

Summary: Imagine that a spectator is sitting next to you, watching not the stage, but your audience reaction, that he is even making remarks about your laughter or tears, or that he is commenting aloud and analyzing his own impressions.... Is it possible to get a unity, a unified psyche of the multitude? If the specificity of the spectator activity in front of the TV is the commentary on the information from the small screen, then in the theater the commentary is not made by the voice in the ear, but by the soul in the soul. Just as it is infinitely difficult for an actor to play in front of an empty hall, so the spectator is unable in the empty hall to perceive, evaluate and participate fully in the process of the stage action. The effect of the half-empty hall in the cinema and the theater are completely different – while in the cinema even a single spectator during a screening it is possible to indulge in its impact and specific pleasure, in the theater it is impossible.

Keywords: spectator, art, actor, director, theater.

JEL: Z110

Спектакълът, подготвен на репетициите до влизането на публиката, представлява цял един град с архитектурната му завършеност, транспортни връзки, места за труд, одих и социална комуникация и т.н. – една изградена действителност. Но едва при влизането на публиката, по време на представлението, тази действителност оживява. За спектакъла главната естетическа отговорност носят невидимите творци – екипът на режисьора, – но единственият, способен да даде живот на представлението е актьорът, и именно за това негова е отговорността за естетическата стойност на представлението. Той единствен се среща със зрителя, тази среща дава живот на спектакъла и го превръща в представление, в игра.

Зрителят още с купуването на билета приема и декларира единственото си задължение към игровия процес на театъра – готовността да влее възприемателно – оценъчните си въз-

можности в единната импровизация на всички творци отвъд рамката. „Зрителят Се задължава по време на спектакъла да вярва на онова, което ще бъде представено на сцената. А пък актьорът е длъжен да изживее целия си живот [...] Зрителите в театъра също участват в създаването на особена театралност, зрелищност.“ [1, с. 222]. При това задължението му не е към екипа на сценичните творци и спектакъла, а към представлението и съекипниците му.

Я си представете, че до Вас седи зрител, наблюдаващ не сцената, а вашата зрителска реакция, че дори отправя забележки по повод вашия смях или сълзи, или че на глас коментира и анализира собствените си впечатления... Може ли да се получи сработка, единна психика на множеството? Ако спецификата на зрителската активност пред телевизора е именно коментарът върху информацията от малкия екран, то в театъра коментарът не се извършва от гласа в ухото, а душа в душа. Както безкрайно трудно е актьорът да играе пред празна зала, така и зрителят е неспособен в празната зала да възприеме, оцени и участва пълноценно в процеса на сценичното действие. Ефектът на полупразния салон в киното и театъра са съвсем различни – докато в киното и един-единствен зрител по време на прожекция е възможно да се отдаде на въздействието му и специфичното удоволствие, то това в театъра е невъзможно. Хилядите случаи, в които представлението върви при полупразна зала са доказали ако не невъзможността, то поне затруднението да възникне пълноценна театрална игра, а се получава резултативното ѝ подобие. За да се получи играта театър (по мои емпирични наблюдения), е необходимо присъствието на някакво критично множество от около 60% запълнен салон. Този ефект също не е изучен, макар че теоретичното му обяснение и овладяване е крайно необходимо за сценичните творци, като в същото време би трябвало да представлява интерес за социолози и психолози.

Със своите оценки и реакции зрителите се подкрепят един друг, предавайки един на друг вълненията и разочарованията си, като всеки зрител е и лъчител, и резонатор на вълненията на другите. В наслагването на тези вълни се получава онова „цунами“, което е така желано и приятно за актьора и го предизвиква към все по-искрена и цялостна себепроверка и себеизява.

Множественият и единен творец от залата е особен вид сътрудник в творчеството на актьора. Той създава допълнително събитие в творчеството на актьора и го подтиква към изявата на една или друга черта от характера на персонажа, към акцентиране на едно или друго приспособление или художествено средство, които зрителят е оценил или не, и чрез реакцията си или липсата ѝ коригира творчеството на актьора.

На не един от останалите в миналото (за съжаление) художествени съвети, особено когато се приемаше комедиен спектакъл, сме чували: „Това вече е за зрител, той ще си го дооправи!“ Ето още една емпирика на творците от сцената, която отбелязва както овладяването на състоянието „аз съм“ за съответния спектакъл, така и необходимостта от зрителски коректив, потребността от присъствието му в творчеството на актьора.

Докато актьорът на сцената строи конструктивната цялост на спектакъла – новата, нарочно създадена действителност, зрителят в салона също участва в изграждането ѝ, приема я или не, с реакциите си или с липсата им я коригира. Под зрителски коректив би трябвало да разбираме приемането или отрицанието със специфичните за театралния зрител средства на предложената от сценичните творци конструктивна (морално и естетически) цялост на сценичната действителност, която само чрез зрителския коректив се превръща в художествена, стига актьорът да е възпитан и нетрениран за чувствително възприятие на коректива и мигновена оценка за посоката на корекцията на художествените си средства в унисон или конфликт със зрителя, без да напуска състоянието „аз съм“ на персонажа си, без да променя конструкцията на спектакъла.

Всеки човек в избора си на игра се спира на онази, която му предоставя най-качествена себепроверка във връзка с интересите и настроенията в даден момент. Любителят на операта ще предпочете Гяуров пред партия бридж или ските. Срещата с добър табладжия ще отложи

участието в махленския футбол или би презрял представление на Сатиричния театър. Възможността да се посети дискотека ще бъде предпочетена при определени условия пред белота, електронните игри или произведение на родната криминална литература. И обратното. В този смисъл интересът към определен тип игрова себепроверка се възпитава, а с времето се превръща в потребност. Мисълта на Маркс, че „само музиката може да възпита ухо за себе си“ може да се отнесе към всеки тип игра, към всеки тип себепроверка. Това, че субектът не е проявил интерес към дадена игра е вина не на субекта, а на играта – тя не е създала увлечение за духа му, не го е примамила със специфичността на удоволствието към специфичността на себепроверката. Една от вините на театъра е тази, че зрителят е бил разглеждан почти винаги като обект за въздействие на изкуството театър, а не като субект на играта театър. Определянето на неподготвения и непосредствен зрител като идеален, което направих в първата глава, визира единствено подготовката за конкретния спектакъл, а не степента на подготовка за възприемане на изкуството театър въобще. Непознаването правилата на определената игра предопределя и невъзможността да бъде избрана. Принципът на доброволното участие се задейства едва тогава, когато самата игра е предизвикала интереса към себе си у субекта. Не може да изискваш от човека, който никога не е влизал в театър и няма представа какво е това да ползва правото си на добровolen избор и при това да прояви някакъв естетически критерий. Това е точно така, както не можем да очакваме от незнаещия предназначението на обувките да си избере удобни и красиви при това обувки. В този смисъл участието във всяка една игра предполага известен минимален период на усвояване правилата на играта (???) в началния момент и на самообучение, ако играта е предизвикала интереса към себе си. След като е затвърден интересът към дадена игра, процесът на подготовката за нея – обучение и самообучение – се извършва както преди, така и по време на конкретния игрови процес.

Как стои въпросът с принципа на доброволността при детето? Точно както попадналия в непозната страна възрастен предоставя правото си избор на своя гид, точно така и детето е предоставило правото си на избор на възрастните – родители и възпитатели. При децата принципът на доброволно участие в играта театър (както и във всички игри с правила) би трябвало до известен момент да се разглежда като преотстъпено право на избор. Възрастните – родители, възпитатели, дори по-големи деца, са получили от детето доброволно правото да избират вместо него. Преотстъпеното право се превръща в задължение на възрастния да запознае детето с максимален брой възможности за избор, каквито животът и обществото предлагат на индивида. При всяка възможност, която детето още не познава, но възрастният му предлага, то тутакси прехвърля правото си на по-възрастния: „Ти кажи!“ С натрупването на жизнен опит детето все повече се стреми да си възвърне правото на избор. Още на година-година и половина (а понякога и по-рано) децата започват да проявяват предпочитания – към храна, към дрехи, към предметите за игра. Тези предпочитания (или капризи, според възрастните) не са нищо друго, освен опит за възвръщане и ползване правото на избор. Още след първото запознанство то настъпателно търси самостоятелността си по отношение на новопридобития опит. От възрастния зависи до колко, на какво ниво и как детето ще ползва и развива своята самостоятелност като право на избор. То твърде ревниво пази самостоятелността си и твърде остро реагира на невърнатото навреме право. Голям процент от детските „инатлъци“ не са нищо друго, освен отстояване правото на избор. Доброволно преотстъпено от детето, то трябва доброволно да му бъде върнато от възрастния.

За съжаление, ние твърде често се ползваме от правото и твърде често забравяме задължението, което поемаме. Детето, ползващо правото си на избор, става неудобно за възрастния, свикнал сам да избира. Често определяме избора на детето като неразумен, но той всъщност е само неудобен за нас. Невъзврънатото право на избор лишава детето от правото на риск, нарушава метода на „проби и грешки“, спъва стремежа му към самостоятелност, а всичко това забавя или изкривява формирането на личността. Разбира се, правото на избор определя и носенето на отговорност, но не виждам защо децата трябва насилствено да бъдат освобождавани от специфичните за възрастта им отговорности.

Дали детето ще избере или не театъра като възможност за игрова себепроверка зависи най-напред от възрастните, в чиято среда живее то. То имитира не само дейността, но и интересите на възрастните, то се стреми да им подражава и в игрите, които те играят. Така естествено опитът на едно поколение се предава на друго.

Мен лично не толкова ме безпокои фактът, че театърът губи възрастния си зрител, колкото фактът, че вече е почти невъзможно да видим в салона деца, придружени от родителите си. Родителите са преотстъпили на възпитателите отстъпеното им от децата право на избор. Естествено е в една детска общност да се обменят както натрупаната лична информация, така и болестите, така и интересите – искаме или не искаме това, „взаимоучителната метода“ действа. Неизброими са факторите, които могат да запалят или угасят някакъв интерес. Така или иначе пръв по хронология и значимост си остава родителският фактор. Но днешните родители са именно онези деца, които преди 20 години нашият театър експлоатираше (и продължава да ги експлоатира) като „бройка зрители“ и сега не само самите те нямат интерес към театъра, но и не предоставят тази възможност на децата си.

В играта театър едно от основните ѝ правила е: зрителят избира представлението, не представлението – зрителя. Организиранят зрител не се чувства обвързан с представлението, защото не той го е избрал. И ако дойде, неговото включване в играта е много трудно. Нарушаването на това правило от страна на професионалния театър със създаването на институцията „организатори на представление“ и нейните колективни посещения доведе до лишаване на зрителя от инициативата, което пък възпита консумативното му отношение към театъра. В театъра за възрастни организаторът има право на съществуване само като активен рекламен агент, като мениджър на представлението, като предлагащ възможност за избор, но в никакъв случай като осъществител на колективни посещения. Та дори киното, дори спортните игри не пребягнаха към подобно нарушаване на правото на избор, принципа на доброволно участие.

Спектакълът сам трябва да воюва за своя зрител с позволените средства (реклама например). Организаторът на посещения може да има известна положителна роля в театъра за деца, единствено тогава, когато изпълнява педагогически функции (като в съветските ТЮЗ-ове) и служи не на изпълнението на плана, а на моралното и естетическо възпитание чрез театър. И ако колективните посещения в ранна детска възраст (до 8 – 10 години) имат своята стойност в смисъл възбуждане на детския интерес към театралната игра, то в ранна юношеска възраст инициативата за избора все повече трябва да се връща на юношата зрител. Опитът показва, че след 13 – 14-годишна възраст (ако не и по рано) „организираното“ по задължение посещение в театъра се схваща като насилие, предизвикващо съпротива по време на представлението, изразена в шумна демонстративна незаинтересованост или съзнателна профанация на ставащото на сцената. В Учебния театър при ВИТИЗ една голяма част от постоянните зрители бяха от 14 до 17 – 18-годишни и тяхното присъствие като обособена група се забелязваше единствено по по-бурната реакция – това е най-възторженият и приятен за актьора зрител.

Практиката да се „докарват“ на представления цели училища е пределно несъстоятелна от педагогическа гледна точка – разликата в психиката и социалната адаптираност на 6 и 9-годишните, на 9 и 12-годишните, на 12 и 15-годишните е толкова голяма, че едно представление, засягащо жизнените интереси и, предизвикващо творческата активност и игрова себепроверка на 10-годишните остава неразбрано от 7-годишните и направо обидно-елементарно за 14-годишните, които пък от своя страна се стараят да го провалят или се „измъкнат“ от него по същия начин, по който се „бяга“ от час.

Дори вътре в еднородните възрастови групи има различия в степента на развитие и поради това най-доброто решение е изборът на представление да се извършва „по преотстъпеното право“ за все по-малки групи до най-малкото – „с мама и татко на театър“ – след което самостоятелният избор и посещението на избраното представление ще дойде напълно естествено.

Когато е с родителите си, дори попаднало на представление за възрастни, детето възприема ставащото на сцената до известна степен опосредствано (това се получава и при възрастните) – чрез оценката и реакцията на възрастните. То е поласкано от доверието, което му е оказано и се старее да бъде „на висотата“ на възрастния. Макар и не всичко да е разбираемо за него, то изпитва върху себе си вълнението на залата, резонира на нейния тон – вече дори не имитационно, а по силата на това, че се превръща в част от единния творец в залата. Твърде малко от пластове на представлението могат да стигнат до него, но пласта на общото преживяване, на общите за всички зрители в салона вълнения и реакции, макар и неразбрани, остава като емоционален опит в душевността на детето. В същото време, естетическата оценка на възрастните по естествен, непринуден начин създава основа за естетическото възпитание и формирането на вкуса. Известна ми е тезата на А. А. Брянцев и неговите последователи от Ленинградския ТЮЗ, че възрастният в салона на представление за деца все едно е отнел любимата играчка на детето, за да си играе самият той с нея, но считам, че малкият зрител на всеки етап от развитието си има да поставя определени въпроси, свързани със ставащото на сцената, а отговорите (в повечето случаи – дори не словесни) най-добре биха могли да дадат мама и татко. Една учителка на 20 – 30 деца не би могла да отговори на всички въпроси, нали? Родителите са твърде желани като зрители на детското представление, та било то в страдащия от липса на свободни места Ленинградски ТЮЗ, или в страдащия от липса на зрители български театър.

Само театърът може да възпита зрител за себе си, но това е възможно единствено при стриктно спазване на принципа за доброволно участие, който за зрителя е практически неограничен и се осъществява както в избор на представлението, така и в оставането или напускането на салона, така и в предпочитанията към определен театър или творец. Да напомня ли, че дори заплащането на актьорския труд е било доброволно – „на шапка“ – и е зависело единствено от степента на удоволствието, изпитано при игровата себепроверка и от желанието на зрителя да се раздели или не с парите си.

Ако за зрителя принципът на доброволното участие е разбиращ се от само себе си факт, то за професионалния театрален творец този принцип се изразява във факта, че той доброволно е приел театъра като своя професия и превръщайки се в професионал, доброволно приема условието в професионалния си живот да приема всяка поставена му задача като акт на личната му воля. Не редките случаи, когато сценичният творец не е успял да предизвика у себе си увлечението, което ще му помогне да възприеме принудителната задача като доброволна, са завършвали или с печални в художествено отношение резултати, или с отказ от задачата. Но и тук много чести са случаите, когато първоначалната съпротива се превръща в стимул за проникване в същността на произведението, който създава увлечение за творческата същност и в крайна сметка се появява доброволното участие в играта театър.

ПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Гочев, Гочо. Изкуството на актьора. София, Наука и изкуство, 1975.

АРТОРГАНИЗАЦИИ И БИЗНЕС МОДЕЛИ

Емилия Константинова

Професор, д-р

Академия за музикално, танцово и изобразително изкуство

„Проф. Асен Диамандиев“ – Пловдив

Резюме: Статията разглежда измененията в управлението на арторганизациите през последните години. За да се задържи на артистичната сцена, артмениджмънтът променя бизнес моделите. Стремежът е да се навлезе в т.нар. зона на „синия океан“, където липсва изцяло конкуренция, но има истинска иновация.

Ключови думи: мениджмънт в изкуството, бизнесмодел, арторганизации.

JEL: Z110

Arts Organizations and Business Models

Emiliya Konstantinova

Prof., PhD

Prof. Asen Diamandiev Academy of Music, Dance and Fine Arts, Plovdiv

Summary: The report examines changes in the management of arts organizations in recent years. To stay on the arts scene, their art management changes business models. The goal is for them to enter the so-called "blue ocean" area, where there is no competition, but there is a real innovation.

Keywords: arts management, business model, arts organization.

JEL: Z110

Притиснати от все по-нарастващите проблеми вследствие на глобализационните процеси, арторганизациите често са принудени да приемат бизнес принципите на управление, доскоро характерни само за корпорациите. В процеса на борба за надмощие над конкуренцията се наблюдава и друг феномен – типичните бизнес организации все повече търсят творчество в своя мениджмънт. Те прибегват към приобщаване на творчески личности, които да внесат въодушевление и креативност в иначе скучните офиси.

Старите правила на управление не са толкова ефективни днес и са обусловени от процесите в изменението на външните фактори.

Развитието на новите технологии променят съществено бизнес средата за всички организации, в това число и тези в сферата на изкуствата. Бързината на въвеждане на нови продукти, динамиката на създаване на продукти на изкуствата, навлизането на имитационни изкуства, появата на продукти – заместители, промяната на начините на потребление на артпродукти, са само част от причините за смяна на възгледите за артмениджмънта.

Всяка икономическа, политическа, социална, дори здравна криза, с която се сблъскахме през последната година, има своята роля в промяната на възгледите за артмениджмънта. И ако допреди няколко десетилетия можеха да се правят успешни прогнози за 5 години напред и икономическите катаклизми следваха приблизителна цикличност, то днес те са непредсказуеми, мащабни и повсеместни. Всяка криза създава изключителна нестабилност и несигурност особено за арторганизациите, които са най-чувствителни към всяка малка промяна във външната бизнес среда. По-адаптивните организации се справят, като променят бързо начина си на управление, културата на мислене спрямо предлаганите художествени продукти, потребители, пазари и конкуренти. Те постоянно търсят разнообразни пътища за основно и допълнително финансиране. Консервативните арторганизации обаче изключително трудно успяват

да се преборят с предизвикателствата на промените и често влизат в критични ситуации или спират да функционират.

Използването на новите технологии откри пред арторганизациите възможности, но и засили рисковите начинания. Наблюдават се случаи, при които стартиращи артистични организации се опитват да заемат позициите на утвърдени арторганизации, които дълги години са били водещи в дадена сфера на дейност. В противовес, скъсявайки границите на секторните различия, конкурентни арторганизации често влизат в партньорски взаимодействия, за да работят по европейски програми или да се обособят в творчески клъстери. Започнаха да се развиват културните и творческите индустрии, в които Европейският съюз видя огромен потенциал. В тази връзка радикално се променя и заетостта в изкуствата. Обичайно все повече заети в сферата работят и на траснационално ниво, използвайки широко достъпните технологии с неподозирани възможности за разнообразна артистична дейност.

Арторганизациите се оказаха на стратегическия кръстопът между бизнеса, технологиите и изкуствата, за да предизвикат креативността си в използването на иновации в други сектори. Намирането на нови бизнес модели и въвеждането на нови управленски подходи е изключително важно не само за по-лесната адаптация, но и за оцеляването в кризисни ситуации на изкуствата.

В теоретичен и практически аспект понятието „бизнес модел“ се използва в широк диапазон на формални и неформални описания [3, с. 83 – 111].

Преди обаче да започнат да прилагат концепцията за бизнес модел, артмениджърите се нуждаят от определена работна дефиниция, която да изчисти разминаванията, свързани с този термин. В този контекст понятието „бизнес модел на арторганизации“ трябва да стъпи върху теоретични постановки, адекватно приложими към спецификите на арторганизациите и техния управленски процес.

Концепцията „бизнес модел“ се свързва с появата на електронните технологии през 90-те години и подчертава управлението за създаване на определена стойност. Редица изследователи дават различни определения на понятието „бизнес модел“, но основно някои от тях имат допирни точки към спецификите на арторганизациите:

- Бизнес моделът е абстрактно представяне на даден аспект от стратегията на фирмата. Той очертава основните подробности, които човек трябва да знае, за да разбере как една фирма може успешно да доставя стойност на своите клиенти [5];

- Бизнес моделът представя основната логика и стратегическия избор на фирмата за създаване и улавяне на стойност в стойностна мрежа [7, с. 199 – 207]

- Бизнес моделът описва начина, по който организацията създава, предоставя и улавя стойност... Един бизнес модел е концептуален инструмент, който съдържа набор от елементи, техните взаимоотношения и показва как фирмата генерира доходи. Тя е описание на стойността на една компания, предлагана на един или няколко сегмента от клиенти, както и архитектура на фирмата и нейната мрежа от партньори за създаване на стойност. Това още е търговска дейност, предоставяне на стойност и използване на капитала, с цел да се генерират печеливши и устойчиви приходни потоци... Така бизнес моделът служи като схема, която показва как работи дадена организация – той преобразува стратегическите цели на фирмата в опростен модел, който ясно показва функциите на бизнеса и може да се използва като план, по който да се структурира. [6, с. 2 – 40]

Когато говорим за бизнес модели на арторганизации, трябва да отчитаме, че всички имат общи елементи, но притежават и свои отличителни черти.

Към общите елементи можем да причислим изкуството, което е в основата на всеки артпродукт и услуга, с който всяка арторганизация работи. Изкуството е свързано винаги с уникалност на крайните резултати от определена творческа дейност, с естетическа и художествена страна на дадено произведение, с реализация на определена творческа идея, с необходимост от себеизразяване на творците, с вътрешен емоционален и мисловен заряд. То се отнася до „творческите усилия на хората да преобразят, да видоизменят, да подражават или да

се противопоставят на природата, има социално и възпитателно значение, съдържа редица предизвикателства, поставя редица въпроси, обект е на обществена оценка и критика“ [2, с.12]. Именно затова бизнес моделът на арторганизациите не може да се затвори в границите само на моделите за финансиране, но моделът на финансиране е един от елементите на бизнес модела.

Всяка арторганизация функционира в определена външна среда, съставена от преките и косвените фактори, които ѝ въздействат пряко или косвено. Като преки за арторганизацията фактори са публиките, клиентите, партньорските организации, медиите, доставчиците, конкурентите, а с непряко влияние са социално-икономическите, политическите и технологичните фактори.

Всяка арторганизация е организационна система, когато се състои от двама и повече души, които чрез съзнателно координирани дейности работят, за да постигнат общата организационна цел. В този смисъл всяка арторганизация притежава няколко ключови елемента – мисия, цел, стратегия и свързаните с тях задачи, организационно-управленска структура, без чиято координация и разпределение на работата няма да се постигне нищо.

Арторганизацията е преди всичко социална система и в това си качество най-важният фактор, който притежава, е човешкият. Хората са в основата на всяка арторганизация. Наред с това в организационната система всички елементи си взаимодействат, взаимно се допълват и изграждат цялостния управленски процес със своите основни функции – планиране, организиране, ръководство, контрол, адаптация и промяна. Всяка арторганизация по един или друг начин работи с творци и/или с продукти на изкуството.

Освен общите черти арторганизациите, имат и специфични характеристики, в зависимост от различни класификационни фактори, като: цел на функциониране – за печалба и/или за обществен принос, работа с определено изкуство (сценично, визуално и/или друго), работа с определено направление изкуство, заемана пазарна ниша (малка, средна или голяма), сфера на дейност (нетърговска и търговска), вид на собственост (държавна, общинска, еднолична, смесена, акционерна), работа с определен вид творци (местни, национални и/или интернационални) и т.н.

В процеса на историческото си развитие арторганизациите използват различни форми на управление и организационни структури в зависимост от своята мисия, цели и стратегия. Ако първоначално техните артмениджъри са изграждали напълно неосъзнати управленски модели и са били далеч от днешното разбиране за бизнес модел, то в днешно време, започва да се наблюдава прилагането на добре обмислени бизнес модели, често пъти заимствани от бизнес организациите. В този контекст настъпва и обрат в типичните бизнес организации, чиито стратегически мениджъри използват управленски подходи и модели от арторганизациите, най-вече при въвеждането на някакъв вид креативни иновации.

Тук е мястото да уточним, че за артистичните организации иновациите са базирани на изкуствата и се отнасят за реализацията на креативна идея чрез прилагане на изкуство, технология и наука, като създаване на нов артпродукт или услуга, нов метод на творчески процес, въвеждане на нови подходи и модели на артмениджмънт, вследствие на което да се създаде нова пазарна структура (или да се преоткрие по нов начин несъществуваща вече стара пазарна структура) и не на последно място – да допринесе допълнителна културна полза за обществото. За всички съвременни организации иновациите имат фокус върху пазара, процесите, продукта и обществото. Именно затова арторганизациите създават нови потребителски модели, социални и отворени иновации, дигитални и др. иновации.

Ако иновациите при бизнес организациите са чисто икономически феномен, то при арторганизациите са свързани повече с артистичните идеи. Целта е не само нововъведения на креативни продукти, използване на нови подходи за създаване на творби, създаване на нов тип взаимодействия, но и ефекти от икономически и социален мащаб.

Много от съвременните арторганизации вече определено имат по-синтетичен и интегрален характер. Американският теоретик на градски изследвания Ричард Флорида в няколко свои

книги представя теорията за „творческата класа“ и нейното влияние върху градското обновление. Според него космополитните градове с висока концентрация на творци – писатели, художници, музиканти, програмисти и др. – се развиват с по-бързи икономически темпове спрямо други подобни градове, в които има по-малко творци [4]. Въпреки, че съществуват критики на тази теория, „редица специалисти и експерти продължават да изследват важната роля на творческите градове, творческите клъстери, творческите икономически системи, дори ръста на творческа класа“ [1, с. 49]. Правителствата започват да се отнасят към възможностите на творческата икономика като към важен индикатор за националното икономическо възраждане.

Към творческите индустрии някои автори включват визуални изкуства, изпълнителски изкуства, музеи и галерии, литература, музика и филми. Други считат, че всичко, свързано с творчеството и високите технологии, се отнася към креативните индустрии. Така или иначе творческите активи се оказват в центъра на икономическия живот, а най-силното им проявление е именно в артклъстерите. Те са форма на обединение на изкуствата, които така не само се развиват, но и вече започват да представляват специфичен дял в икономиката на много от развитите страни.

В тази връзка особената роля на арторганизациите в творческата индустрия е свързана и с развитието на проблемни градове и райони, нуждаещи се от възстановяване. Това са райони със значим сграден фонд, изоставен след закриването или изнасянето на цели производства, на тяхно място се заселват художници, артисти, дизайнери, архитекти, музиканти и други творчески личности.

Пример в тази посока е Съдружието на независимите творчески организации, намерили подслон в зданието на старата пивоварна Труман в Източен Лондон. Под името „The Old Truman Brewery“, на 10 акра площ, възниква цял иновационен квартал на изкуствата, включващ ателиета, изложбени зали, зали за конференции, пазар за произведения на приложни изкуства, магазини, барове, ресторанти. [8]

Подобен, но по-малък е творческият клъстер „The Mushroom work“ в Нюкасъл, Англия, където, в изоставена фабрика за отглеждане на гъби, работи разнообразна група от професионални художници и занаятчии. Те редовно отварят своите студиа и правят публични изложби. [1, с. 49]

При навлизане на новите технологии, газометрите след 1984 г. излизат от употреба, но стабилните им конструкции, по решение на някои правителства, се използват за различни цели, като напр. във Виена четири резервоара за коксов газ са преустроени в сгради с няколко зони и предназначения: за живеене, за работни офиси, забавление и пазаруване, включително и концертна зала с 3000 места. Преди това са били използвани за декори на филми и рейв-партита. Обявени са за исторически паметници.

Нетипичен за клъстер, но пример за симбиоза между изоставени икономически райони и изкуство, е и мащабният проект за развитие на Емшер парк, намиращ се в центъра на някогашния силно развит минен и стоманодобивен район на Германия – Рурския басейн.

За да възроди района, включващ повече от 80 общини, асоциация IBA Emscher Park от 1989 г. инициира стимули за намиране на инвестиционни решения на социалните, икономическите и екологични проблеми, които включват инсталирането на разнообразни изложби и отделни творби на световноизвестни творци в изоставени фабрики, обезлюдени складове, квартали и открити площи. Един от газометрите в Емшер парк стана емблематично място за представяне на мащабни проекти на визуалните изкуства.

Голямо значение имат и множеството интернационални артпанаири и форуми за изкуство – биеналета, артфестивали и др. Пример за това е Евроарт – Женева през годините на Желязната завеса до обединяването на Европа, както и редица артфоруми, където намират място мащабни кураторски проекти: Арт Базел, Арт Базел – Маями, биеналето във Венеция, Документа – Касел (Германия), Шан Хай, Пекин, Арт Виена.

Не на последно място са интерактивните платформи в електронното пространство на интернет – блогове, електронни форуми, уебстраници, социални мрежи. Те също по своеобразен начин се явяват арторганизации, в смисъла на техните специфични функции, цели и роля, като вид творчески организации, представящи, популяризиращи и/или създаващи едно или няколко вида изкуства, най-често в графичния дизайн, рекламата и фотографията.

В тази връзка не можем да не споменем и блоговете, фейбук страниците на редица известни творци – артисти, актьори, фотографи, писатели, дизайнери и др. или уеб сайтовете на галерии, театри, опери и др. театрални трупни, оркестри, танцови състави и т.н. Последните години всяко културно събитие е представено в интернет пространството със собствена фейсбук страница. Днес вече почти всяка продукция филм или сценично представление (театрален, оперен, балетен спектакъл) има уеб сайт с възможност за бърза връзка към социални мрежи като Facebook, Twitter, LinkedIn, Instagram и др. чрез техните приложения.

Примерите могат да бъдат разнообразни и те показват ясно, че промяната в заобикалящата среда принуждава всички организации систематично да преосмислят бизнес моделите си, за да се задържат на постигнатите позиции и/или да продължат да просперират. Мениджмънтът е необходимо да следи и отчита спецификите на иновативните сектори, като например творческите индустрии, и да използва всички обективно съществуващи възможности, които ще доведат не само до по-добри приходи, но ще осигурят приоритетно развитие на аудиториите.

В заключение трябва да подчертаем, че бизнес моделът е конструиран логичен модел на процеса на управление, за да се създаде стойност, да се достави на потребителите и да се върне в арторганизацията, преобразявайки я в икономическа, социална и/или културна стойност. Разликата е само в използваните елементи и тяхната подредба в целия цикъл спрямо мисията, целите и стратегията на организацията в определен момент от нейното развитие. Казваме в определен момент, защото при динамично развиваща се бизнес среда, мениджърите трябва да са адаптивни към бърза промяна на бизнес модела или да са готови да направят замяна с нов. При това от изключителна важност е добрата информираност и познаване на вътрешната среда на арторганизацията, така че да може да се подбере най-подходящия за нея бизнес модел в подходящия момент. Както Чесброу подчертава: „Една посредствена технология, преследвана от велик бизнес модел, може да е по-ценна от велика технология, експлоатирана от посредствен бизнес модел“.

Важно е да отбележим, че бизнес моделът не е панацея за решаване на всички възникнали проблеми за арторганизацията, но той е жизненоважна концепция, определяща нейния успех и устойчивост на приходите, далеч от сложните формули, свързани с механизмите за печалба. Съвременният модел трябва да бъде двигател на процеса за увеличаване на стойността (обикновено чрез минимализиране на разходите и увеличаване на приходите), да осигури цялостна и ефективна структура във всеки един момент в процеса на управлението на арторганизацията и заедно с това да отразява движещите сили и стойността на техните потребители. Това го отличава от доскоро използвания класически модел, свързан изцяло с маркетинга в процеса на покупко-продажбата.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Бушева, Ж. и др. Артмениджмънт. – Пловдив, Унив. изд. Паисий Хилендарски, 2014, с. 49.
2. Върбанова, Л. Управление на изкуствата. – София, Унив. изд. Стопанство, 1996, с. 12.
3. Bock, A. J., Gerard, G. The business model in practice and Its implications for entrepreneurship research. In: Entrepreneurship Theory and Practice, Vol. 35, No. 1, 01.2011, p. 83-111.
4. Florida, Richard L.: The Rise of the Creative Class. And How It's Transforming Work, Leisure and Everyday Life, 2002. Basic Books. ISBN 0-465-02477-7.
5. Magretta, Joan. Why Business Models Matter. Harvard Business Review, May 2002 Issue.

6. Osterwalder, A. Clarifying Business Models: Origins, Present, and Future of the Concept, Communications of the AIS, 15, May, 2005, p. 2-40.
7. Shafer, S. M. et al. The Power of Business Model. Business Horizons, 48, 2005, p. 199-207.
8. www.trumanbrewery.com

МОДА НА ТРЕТИЯ РАЙХ 1918 – 1940

Димитър Воденичаров

Доцент, д-р

Академия за музикално, танцово и изобразително изкуство

„Проф. Асен Диамандиев“ – Пловдив

Резюме: Всяка една епоха оставя уникално социо-културно наследство и предава неповторим дух на времето, давайки характерна разпознаваема естетика в най-различни сфери, от високото изкуство до битовите навици и менталитет на хората. В историята могат да се открият редица примери за влияние на кризисни, политически, икономически, климатични и др. ситуации върху модата, формирайки особени ценности върху визуалния образ на човека. Тези влияния могат да бъдат от най-различен характер. В цикъл от статии „Мода вдъхновена от криза“ са представени критичните исторически периоди оказали влияние на световната мода.

Ключови думи: Мода от епохата на Френската революция 1789 – 1804 г., Октомврийска революционна мода 1917 – 1940, Италиански фашизъм и модата на бъдещето 1918 – 1940, Мода на третия Райх 1918 – 1940.

JEL: Z110

CRISIS FASHION. FASHION OF THE THIRD REICH (1918 – 1940)

Dimitar Vodenicharov

Assoc. Prof., PhD

Prof. Asen Diamandiev Academy of Music, Dance and Fine Arts, Plovdiv

Summary: Each epoch leaves behind a unique socio-cultural heritage and betrays unique spirit of the time, giving a distinctive recognizable aesthetic in the most different spheres, from high art to people's habits and mentality. In history can find a number of examples of the impact of crisis, political, economic, climate, etc. situations on fashion, forming special values on the human visual image. These influences can be from different character. They are in a cycle of “Fashion Inspired by Crisis” articles presented critical historical periods influenced the fashion world.

Keywords: Fashion from the Era of the French Revolution 1789 – 1804, October Revolutionary Fashion 1917 – 1940, Italian Fascism and the Fashion of the Future 1918 – 1940, Fashion of the Third Reich 1918 – 1940.

JEL: Z110

Понятието „немска мода“ се появява в годините на Третия райх, за да подчертае стила на облекло, външния вид, добродетелите и женствеността на истинската арийска жена.

В годините на Третия райх различни политически и културни елити с различни съображения се опитват да внушат на дамите, че единствено немската мода е способна да изрази уникалната им благородна същност. Но никой така и не обяснил до край, какъв смисъл се влага в термина „немска мода“. След Първата световна война, когато Берлин се опитвал да съперничи на Париж за титлата „културна столица“ на Европа, определени политически кръгове обявили някои от културните течения, модерни на континента, за дегенеративни и чужди на немския дух. Този конфликт достига зенита си по време на Втората световна война.

През 1914 г. в Париж е публикуван комикс „Модата в Германия“. Лига против вулгарния англо-френски вкус“ [1], в който германките са изобразени облечени в униформи, маршируващи, накичени с военните медали на съпрузите си. Това била закачка с немския вкус и в същото време демонстрация за превъзходството на французите във всичко касаещо модата.

През 1915 г. излиза от печат двутомник на д-р Норберт Щерн, посветен на изследване върху модата и културата. Обещавайки философска обективност, доктор Щерн упреква парижките дизайнери за „наглия“ и „развратен“ вид, презрян, както той казва, и от самите французки. Заявява, че „безсрамната“ френска мода развращава немските жени, а слоевете френска козметика скриват тяхната красота. Ако немските жени не се избавят от всичко френско, то израждането им е неизбежно [2]. В 1916 – 1917 г. националистическата партия провокирала дискусии сред младежките организации за това как трябва да се обличат. Женското подразделение на Wandervogel [3] заяви желанието си, че техните дрехи трябва да са „немски“, „здравя“, „приятни на вид“ и „практични“. Отхвърлили „чуждестранната, негерманска мода“, за да не би „нейният чужд дух“ да смути „вътрешния им мир“.

Безусловна роля в тези дебати играе национализмът, който бележи възход вследствие края на Първата световна война и следвоенните договори. Още в 1915 г. националистите заявили от името на немските жени, че за тях е вероломство да носят рокли с френски фасон и високи токове, във времето, когато техните братя и бащи воюват на западния фронт оплакват това предателство на кръвта.

Всъщност голямо значение тук има и икономическия фактор. Немските дизайнери винаги са черпели вдъхновение от Париж. В годините преди Първата световна война са положени всички усилия за създаване на собствена индустриална мода, стремежи се да се откъснат от френското влияние. Дизайнерските старания се увенчали с успех – немска мода в това число и висша, дизайнерски модели, върхни дрехи със сложни кройки – в предвоенните години се превръщат в една от експортните позиции за Германия. Но парижкият chic, все още задавал тон в света на модата, доколкото в следвоенния период немските дизайнери още правели сезонни воаяжи до Париж, с цел да посетят ревютата и придобият правата за възпроизводство на френски колекции. Така берлинския schick преобразявал високата френска мода в достъпна конфекция. Но състоятелните германки продължили да следят за парижките сезонни тенденции и давали достатъчно пари за творенията на френските моделиери.

В следвоенната 22-ра година водещи немски дизайнери и индустриалци основават Имперски съюз на модната индустрия (Reichsverband der deutschen Moden-Industrie) с целите да се стабилизира модната промишленост и да се достигне независимост от чуждо влияние. Като начало съюзът призовава за бойкот на френските дрехи, като отговор на френската окупация на Рур. Съюзът заявява: „Би било отвратително, ако представителите на модния бранш пътуват до Париж на покупки, докато нашите съотечественици в Рур страдат от жестокости и се намират на границата със смъртта. Ние не трябва да си затваряме очите за факта, че французите правят всичко възможно за да ни унищожат“. [4] Отказът от френска мода няма отношение към бизнес или индустриални интереси, това е защита на националистически възгледи и протест срещу унижението от следвоенните договори.

Тези опити се провалили отчасти, защото понятието „немска мода“ така и не получило ясно определение. Може би под този термин се подразбира, че всяка дреха се произвежда изключително в Германия, предназначена е само за „арийци“ и се изработва от немски материали. Подобно определение би послужило не само за насърчаване на определена тенденция в модата, но обслужва идеологията и политиката на националсоциалистическата партия. Може би традиционния германски трахт (Trachtenkleidung) може да бъде не само видима проява на връзката мода – национален бит, но и да изведе Германия на световния моден пазар.

С избухване на Втората световна война, Франкфуртският моден институт става лидер в иновациите в модата. Традиционните материали се заменят от изкуствени заместители, плексиглас в подметките на дамските обувки, копчета, дръжки на чадъри, както и синтетичен текстил. Но всички нови продукти са предназначени за експорт или са ориентирани пряко към

партийната върхушка. Елегантни вечерни рокли, портфейли от рибешка кожа, „обувките на Пепеляшка“, дори тоалет за скокове с парашут са продукти, които по никакъв начин не се вписват във военната действителност. По-голяма част от германците вече са в реалността на купонната система. С напредване на военните действия, кризата значително се задълбочава. Дори по радиото бил отправен апел към омъжените германки да дарят сватбените си воали за изработване на мрежи против комари за войниците на фелдмаршал Ромел от Африканския корпус.

Вариациите на дирндл (дамския вариант на баварския трахт) се появяват в модата, като „баварски стил“. Естествените реакции на модните френски, английски и американски журнари, определили стила, като нищо повече от селско облекло. Но Хитлер публично демонстрирал възхищението си от традиционния костюм и новия имидж на немската жена – въздържателка, непушачка и неползваща козметика, представителка на „правилната раса“, при все, че сред висшите партийни кръгове били известни предпочитанията му към американската танцорка Мириам Верн и Марлене Дитрих. Нацистката партия така и не приема последователна програма относно женската мода. Източници от министерствата на пропагандата и индустрията свидетелстват за неясните позиции, съперничество между фракциите и конфликта на законите в уж монолитната държава. А силният интерес към списанията за жени от нацистки и ненацистки издателства, ясно демонстрира популярността на чуждестранната мода в годините на нацизма, както и развенчаването на мита за германката, като Брунхилда в мундир или червендалеста фермерка [4]. На първо място модната индустрия и производството на текстил до края на 30-та година са едни от най-развитите отрасли на националната промишленост, на второ, особено жителките на големите градове принадлежали към най-стилните и елегантно облечени жени в Европа.

В нацистката партия още много рано се заформя конфликт между поддръжниците на националната „наистина немската мода“ – в дирндл или униформа и по-умерена група и на моменти промодернистка група. Представителите на втората група са видни дизайнери, художници и писатели, вдъхновени от жизнеността на културния живот в Берлин. Това са почитатели на джаза, киното, театъра, кабарето, на нощния живот и артистичната бохема. Междувременно антимодернистите обявяват артистичните странности на опонентите си за „духовен кокаин“ и издават безброй брошури и закони, имащи за цел да привлекат колкото се може повече поддръжници на националистическа позиция. Най-силните доводи на антимодернистите се явяват моралните и икономически аргументи: ако германките продължат да купуват чужди стоки, то германските работници ще загубят работата си и цялата национална икономика ще претърпи щети.

След вкусовете на французойките, мишена на партийната критика, остракизъм и пълно изгнание от модната индустрия стават евреите, работещи в индустрията. С манипулации на статистики, критиците се опитали да докажат, че евреите са овладяли цялата модна индустрия и отнемат работата на „арийците“ от средната класа. „Прониквайки навсякъде, евреите замърсяват модата“ и следователно германките. Германците стават аморални заради безсрамността на сегашната мода, наложена от евреите изнудвачи. Тези тоалети „дяволска пародия“ на женствеността имат „пагубен ефект върху германката“ [5]. Антисемитските и националистически лозунги звучат постоянно и по различни причини в периода между двете войни, така че през 33-та година, когато нацистите идват на власт аргументите вече са напълно формулирани: „Само немските дрехи са подходящи за благородните германки“, тоест „създадени от дизайнери и индустриалци арийци, за да може немското облекло да постигне подходяща расова чистота то трябва да се отърве от чуждото еврейско-френско влияние“ [6]. По-късно, когато влиза в сила „Окончателното решение“ евреите концлагеристи стават експериментален тренажор за обувната промишленост. Новите изкуствени материали за войнишки обувки се тестват от концлагеристи на нарочно създадени полигони с различни настилки и натоварване, без оглед дали номерата на обувките съответстват на краката им.

„Знаем..., че парижките курви задават тон в стиловете, които се предлагат на германските жени от еврейски дизайнери и бизнесмени... Срам и унижение за немския вкус. Нима

този кошмар никога няма да свърши? Нека се съберем под свастиката. Дойде часът в който немците, чувствителни към модата купувачи, трябва да усетят сърцето си в ритъма на всеобщото братство на новата германска държава. В противен случай трябва да се прибегне до сила дори в областта на вкуса“ [7].

Официалният образ на „арийската красавица“ е здрава, със слънчев загар и женствена, затова пък е заклеймен образът на жената, употребяваща алкохол, цигари и козметика. Провеждат се прожекции на специално заснети филми за вредата от цигарите, като въпросът с тютюнопушенето при мъжете не се коментира. Подобни теми се засягат и в „Das Schwarze Korps“ – печатния орган на СС, възнамеряващ да „разобличава по всякакъв начин... обсебените от чужда мода“, „неарийския стил“, подчертаващ индивидуализма, а не стила на единството, поддържан от СС. В подкрепа на намеренията на СС, на жените от Лебенсборн е забранено да „рисуват устни и нокти, и скубят вежди“, здравето и спортът са от първостепенно значение, „ружът по бузите трябва да е резултат от спорт, а не от козметични трикове“.

Униформата на Съюза на немските девойки (Bund deutscher Mädel) е от затворена бяла блуза с къси ръкави, черна връзка, тъмносиня пола със строго определена дължина, къси бели чорапи и кафяви обувки. Украшения и всякаква следа от индивидуалност са забранени, както и всичко, което отвлеча вниманието от символичното значение на униформата. Дори в случаи, в които униформа не е необходима, девойките са задължени да носят дрехи, изразяващи простота, естественост, чистота и практичност. Инструктирани са да не носят бижута и да сплитат косите си в „немски плитки“. Така „кокетството на индивидите“ ще е невъзможно и „духът на немската девойка ще се закали“.

Министърът на пропагандата Гьобелс, в свои публични изявления, постоянно изобличава упадъчното френско и изроденото еврейско влияние върху поведението, облеклото и външността на немската жена и изисква модата да стане „отражение на духа на нацията“. В същото време съпругата му Магда Гьобелс от позицията си на почетен председател на Дома на модата (Deutsche Modeamt) се опитва да обясни на немските жени какви дрехи нацистката партия намира за полезни и патриотични [8].

Всички тези стремежи се оказват пропити с лицемерие. Окупацията на Франция през юни 1940, потапя света на немската мода в паника. Оказва се, че без стимула на есенните парижки ревюта, никой в Берлин не е в състояние да генерира идеи за нова колекция. Нещо повече, в месеците след капитулацията на Франция, Германия е залята от копринени дамски чорапи и френска козметика, донесени като военни трофеи от войниците. С победата над Франция се отбелязва и „бавния, но сигурен крах на парижката мода“. В същото време високоставените нацистки служители, които посещават служебно Париж, пазаруват от модните магазини подаръци за своите съпруги и любовници. Съпругите на първите лица на Райха, включително Магда Гьобелс и Ема Гьоринг продължават да купуват тоалетите си в Германия от своите еврейски доставчици, докато официалната ариизация не ги лишава и от тази възможност. Въпреки малката пречка, фрау Гьобелс бързо намира изход от ситуацията и скоро се представя пред обществото в тоалет с „арийска“ кройка, с умело допълнен външен вид от френски аксесоари и козметика. За други жени подобни свободи са недопустими. Например на една от лидерите на Националния социалистически женски съюз, която заявила, че купува дрехите си от еврейски фирми, е забранено три години да носи униформата си на партиен лидер.

Правят се постъпления към правителството от Виши, за съдействие да се предадат в германски ръце френските фирми с утвърдени позиции в модния бранш, за да се коригира „безсрамно еротизираната“ продукция в съответствие със стандартите на „достойната немска женственост“ [9]. Окупационните власти осведомяват Люсиен Лелонг – президента на Синдиката на висша мода (Chambre Syndicale de la Haute Couture) за това, че всички избрани предприятия ще бъдат преместени в Берлин и Виена, за да се слеят с немската модна индустрия. Лелонг възразява с довода, че френския дизайн не може да се развива на чужда почва,

светът на високата мода не се състои от водещи модни къщи, а от стотици малки производители и снабдители и практически е невъзможно да се дислоцира цялата френска модна индустрия в Германия, запазвайки я непокътната. Дали разумните доводи на Лелонг или откриването на източния фронт 41-ва година разубеждава германците от идеята, но успяват само да намалят броя на модните къщи и налагат военновременни ограничения на производство на някои материали за модната индустрия определени като стратегически.

В този период се появява и най-показателният лозунг за модата на Третия райх – „Alles ist Hut!“ Шапката това е всичко, допълнен от „altes Kleid – neuer Hut“ стара рокля – нова шапка. За много жени шапките са били спасение за външния вид, като „новата шапка освежава носителя“ и „добавя чар на старата рокля“. Жените изработват шапки буквално от всичко под ръка, стари шалове, плетени салфетки, панделки, слама, дори вестници. Тюрбаните стават особено популярни, тъй като изискват малко материал, а в допълнение немитата коса се скрива по-лесно под тюрбан. В партийните дамски клубове се преподават и демонстрират начини за префасониране на мъжки костюми в дамски тоалети.

Различни модни школи в Германия успяват да поддържат художествените си традиции и нива, въпреки военновременните и политически ограничения. Мюнхенската, основана през 1930 г. и ръководена от Гертруде Корнхаус-Брандт, продължила да преподава световна мода, въпреки упреците отправяни от висши партийни лидери. По ирония на съдбата възпитаничката на Мюнхенската школа, Анемари Хайзе, автор на един от последните тоалети на Ева Браун, оказва значимо модно влияние сред съпругите на съветските офицери след капитулацията и окупацията на Берлин 1945 г.

Фридрих Кребс, един от активните членове на Националсоциалистическата партия и бургмистър на Франкфурт, след множество структурни и административни реформи и с голям бюджет, успява да преобрази училище за приложни изкуства в моден институт, като конкурентен на Берлин и Мюнхен. За директор на новата институция е назначена Маргарете Климт-Кленау, която доскоро ръководела курсове за шев и кройка. Вече професор, Климт-Кленау трябва не само да ръководи новия институт, но и да изготви учебните програми и преподава моден дизайн. Скоро след откриването си, модният институт се утвърждава, като независима структура, автономна агенция към франкфуртския отдел за култура. Дизайнните на модния институт се публикуват от германската преса и специализираните дамски списания на Третия райх. А професор Климт става един от капацитетите в модния бранш. В същото време продажбите не са на очакваното ниво. Причината е, че модните колекции се демонстрират по луксозни курорти и хотели, в които няма достъп широката общественост. В допълнение и фактът, че в Германия е прието модните ревюта да бъдат културни събития за висш партийен елит. И най-основателната причина за ниските продажби е високата цена, дори и за дамите от елита. За да излезе от ситуация, бургмистър Кребс решава да затвърди международната репутация на Германия в областта на модата, или поне статута на Франкфурт, като моден център в границите на Райха. Така се появява линията на „новата немска мода“.

Образованието в Института за мода става безплатно, което увеличава притока на студенти. Единствените условия, на които трябва да отговарят кандидатите са възраст над 17 години, наличие на артистичен талант и „арийски“ произход.

Външният вид на злото

Райхсканцлерът и райхсминистър на образованието и пропагандата Йозеф Гьобелс очевидно е имал грамотност в областта на модния дизайн. Убеден, че немарливия и уморен вид не може да всели страх в очите на врага, а идеалната униформа, създадена да направи войника висок, широкоплещест и впечатляващ, може да окаже силно въздействие. Още от момента на своето създаване през 30-те години, нацистката униформа става моден еталон на „злото“. Именно райхсминистърът се заема с ръководството на дизайна и производството на униформите на СС. Гьобелс възлага поръчката на текстилна фирма от Мерцинген (провин-

ция Баден-Вюртемберг) на Уго Бос (Hugo Ferdinand Boss), който се е доказал вече с „кафявите ризи“ на Sturmabteilung – паравоенното крило на Националсоциалистическата партия и на „Хитлерова младеж“.

Историята незаслужено присъжда авторството на униформата на предприемача и ревностен член на националсоциалистическата партия Бос. Черната униформа на СС е конструирана 1932 г. от Карл Дибич – дизайнер и Ултер Хеком – конструктор, а компания Boss става само един от крупните производители на облекло, включително всички униформи на държавни и партийни чиновници, униформите на армията и флота [10]. От момента на своята поява, нацистката униформа става знак за дизайн на злото.

Абстрахирайки се от факта, че тези униформи се носят от нацисти, трябва да се отбележи пълното покритие с изискванията на Йозеф Гьобелс. Отчитайки мащабните престъпления на хората в тези униформи, трябва да отбележим факта, че историята на военния костюм не познава по-внушителна и авторитарна дреха.

БИБЛИОГРАФИЯ

Andreas-Friedrich 1947 – Andreas-Friedrich R. (ed.). Der Schattenmann. Tagebuchzeichnungen, 1939 – 1945. Berlin, 1947.

Гюнтер, И. Теория модь. Одежда. Тело. Култура. Fashion Theory: The Journal of Dress, Body & Culture 1997.

Salburg 1927a, Salburg E. Graf. Die Entsittlichung der Frau durch die judische Mode. Volkischer Beobachter. 1927.

Engelbrecht 1933. Engelbrecht K. Deutsche Kunst im totalen Staat. Lahr in Baden, 1933.

Vossische Zeitung 1933. Ein deutsches Mode-Amt. Vossische Zeitung. 1933.

Wulf 1983. Wulf J. Die bildende Kunst im Dritten Reich: Eine Dokumentation. Frankfurt; Berlin; Vienn, 1983.

Koster, R. Hugo Boss, 1924 – 1945: Die Geschichte einer Kleiderfabrik zwischen Weimarer Republik und „Drittem Reich“ Beck. C. H. 2011.

ПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Васильева, Е. Идеальное и утилитарное в системе интернационального стиля: предмет и объект в концепции дизайна XX века. Международный журнал исследований культуры. 2016. 4

Гюнтер, И. Теория модь. Одежда. Тело. Культура. 2009. 11.

Публикуваните материали са представени в рамките на VII Международна научна конференция „Еволюция срещу революция или за моделите на развитие“, Русе, 2020

Авторите на статиите носят пълна отговорност за съдържанието, оригиналността, изказаните становища и цитираните източници.

©Регионална библиотека „Любен Каравелов“ – Русе

©Университетска многопрофилна болница за активно лечение

„Канев“ АД – Русе

ISSN 2683 – 0892